

„URALKODJÉK KÖZTÜNK
ÉSZ, ÉRDEM, IGAZSÁG”

KÖSZÖNTŐ
TANULMÁNYKÖTET
KÖVÉR LAJOS 65. SZÜLETÉSNAPJÁRA

*„Uralkodjék köztünk
ész, érdem, igazság”*

**KÖSZÖNTŐ TANULMÁNYKÖTET
KÖVÉR LAJOS 65.
SZÜLETÉSNAPJÁRA**

**SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
ÚJKORI EGYETEMES TÖRTÉNETI ÉS MEDITERRÁN TANULMÁNYOK TANSZÉK**

**SZEGED
2019**

Szerkesztette
Ferwagner Péter Ákos

A szerkesztésben közreműködött

Varga Beáta és Csernus Sándor

A címbeli idézet Batsányi János *A látó* (1791) című verséből való.

A borítón szereplő kép forrása:

Jean du Tillet: *Recueil des Rois de France*. Paris, 1545–1547. BnF Fr2848

Szegedi Tudományegyetem
Újkori Egyetemes Történeti és Mediterrán Tanulmányok Tanszék
H-6722 Szeged, Egyetem u. 2.
Tel./Fax.: (36) (62) 544-805

ISBN: 978-963-315-409-0

TARTALOMJEGYZEK

Köszöntő	7
Csernus Sándor	
Fordulópont a Lajosok történetében: a lovagkirály születése	9
Almási Tibor	
Mátyás király Zentán kiadott 1458. évi okleveléről.....	29
Gausz Ildikó	
„Plutost mourir de mille morts!” A francia Katolikus Liga breton „ideológiagyárosai” a vallásháborúk utolsó éveiben (1588–1598).....	39
Túróczi Tamás	
A Spanyol Korona és Japán diplomáciai kapcsolatai (1609–1620).....	61
Tóth Ferenc	
Szeged Lotaringiai V. Károly herceg 1687-es hadinaplójában	73
Varga Beáta	
A Fekete-tenger északi medencéje mint „frontier”?	85
Penke Olga	
A levélíró Voltaire Magyarországon.....	95
Balázs Péter	
Jonathan Israel francia forradalma – a szekularizmus evangéliuma	105
Kökény Andrea	
Egy francia felfedező a vadnyugaton: Benjamin Bonneville.....	119
Szász Géza	
Országimázs vagy pihentető olvasmány? Adalékok a 18–19. századi útleírás történeti forrásként való értelmezéséhez	129
Ferwagner Péter Ákos	
Orbán Balázs útleírása Libanonról és Palesztináról.....	139

Pelyach István

Egy önmaga igazát kereső magányos párizsi emigráns. Szemere Bertalan pályafutásának nagy kihívásai159

A. Sajti Enikő

„...ezt a háborút elvesztettük.” Hatalomátvétel a Délvidéken 1918–1920175

Vukman Péter

Tijaricától Párizsig. Egy jugoszláv fiatalember „kalandjai” Európában183

J. Nagy László

A „szocializmus” kiigazítása Algériában (az 1965. június 19-i puccs).....195

Kövér Tamás

Történelmünk emlékeinek védelme egy jogász szemével.....201

Kövér Dániel

Euroszepticismus Közép-Európában219

Köszöntő

Kedves Lajos!

Az elmúlt években, mikor az egyetemi ügyintézés nyűgjeit tanszékvezetőként már egyre nehezebben viselted, sokat beszélgettünk a nyugdíjba vonulásod közeledéséről, s ilyenkor néha mókásan megjegyezted, hogy már vágod a centit. Nos, nem kell tovább vágnod, a centi elfogyott. Ennek persze vélhetően csak Te örülsz, a hallgatók és mi, kollégáid biztosan nem.

Olyan korban, az 1970-es, 1980-as évek fordulóján kerültél a szegedi bölcsészkar Történeti Intézetébe, amikor még az egyetem egészen más volt, mint ma. Ahogy mondogatni szoktad, az egyetem akkor még *egyetem* volt. Érdeklődésed már hallgatóként az újkor felé fordult, így oktatóként, kutató történészként is e gyönyörű, izgalmas és sokszínű korszak lett választásod tárgya. Hamar megkedveltetted magad a hallgatókkal, akik szívesen vették fel az előadásaidat és a szemináriumaidat, amelyeken kedvenc témáidról, az európai nagyhatalmi diplomáciáról, a modern államok kialakulásáról és az abszolutizmusról, a felvilágosodásról, a francia forradalomról, Napóleonnól és a 19. századi Franciaország történetéről meséltél nekik. Jómagam először 1990-ben, még gimnazistaként hallottalak egy egyetemi előkészítő kurzuson a kettős (ipari és francia) forradalomról beszélni és rögtön megnyugodtam: ha erre az egyetemre felvesznek, jó kezekbe fogok kerülni. Szerencsére felvettek, járhattam az óráidra, később pedig munkatársaddá is váltam az Újkori Egyetemes Történeti és Mediterrán Tanulmányok Tanszéken.

Ahol már idejekorán remek kollektíva jött létre, amiben Neked is nagy szereped volt. Ma is őrzöm azoknak a vidám hangulatú tanszéki értekezleteknek és a tanári szobákban, a folyosón és másutt lezajlott szakmai, baráti beszélgetéseknek az emlékét, amelyeket még a 2000-es évek elején, közepén Veled és elmaradhatatlan jó barátoddal, Kukovecz Gyurival tartottunk; az ő korai és váratlan halála mindannyiunk közül talán Téged viselt meg a legjobban, tudom, hogy ma is nagyon hiányzik.

Kedves emlékek az együtt tett kirándulásaink is, mert azt meg kell hagyni, Veled élmény utazni! Hálás vagyok a sorsnak, hogy megadattak nekünk ezek a felejthetetlen utazások Korzikára, Párizsba, Plzeňbe, Cagliariába és Leccébe, ahol nem csak a tanszékünk nemzetközi kapcsolatainak megteremtése és erősítése érdekében munkálkodtál, hanem útítársaidat, köztük engem is, nagyszerűen elszórakoztattál és szóval tartottál.

Mikor átvetted J. Nagy László professzortól a tanszék irányítását, akkor is azt tartottad az egyik legfontosabb feladatodnak, hogy biztosítsad a munkához szükséges jó hangulatot, megteremtsd a megfelelő légkört. Ebben szinte utólrétegetlennek bizonyultál, s nem csupán utánozhatatlan kedélyességed, hanem a segítőkészséged miatt is, hiszen bármikor fordulhattunk Hozzád ügyes-bajos dolgainkkal, mindig számíthattunk Rád (nem fenyegetésképpen mondom, ezután is számítani fogunk).

Nem csak a kollégáid, hanem a hallgatók körében is kedvelt vagy. Bizonyítja ezt az a rengeteg diák, aki az évtizedek alatt felvette a kurzusaidat, akikkel megszeretteted az újkort, aki Téged választott szakdolgozata vagy diákköri dolgozata témavezetőjéül. A diákkörösök közül többeket az országos versenyre is eljuttattál. A doktori iskolában is szerepet vállaltál, irányításod mellett doktori értekezések készültek és fokozatok megszerzésére került sor.

A szakmát sem hanyagoltad el. Érdeklődésed íve Batsányi János politikai eszméitől a felvilágosodás korán, a francia forradalmon és a bonapartizmuson át egészen az újkori utazási irodalomig, főképpen pedig a Nyugat-Európában kialakult Magyarország- és magyarságképig terjedt. Ez utóbbi területen igazán maradandót alkottál, egy klasszikust idézve, „*grand chercheur*” váltál...

Ezzel a szerény kötettel szeretnénk most kedveskedni Neked. A tanszéki kollégáidon kívül olyanokat kértünk fel szerzőnek, akik a pályád során szakmailag és emberileg is közel kerültek Hozzád. Külön örülök annak, hogy fiaid, Tomi és Dani és tanulmányal vettek részt a munkában, nem lennék meglepve, ha az ő cikkeiknek örülnél a legjobban.

Kedves Lajos!

Abban reménykedem, hogy a nyugdíjba vonulásod nem okoz semmilyen érdemi változást sem a Te, sem a tanszékünk életében. Abban bízom, hogy az új körülmények között is folytatod oktatói és kutatói munkádat, továbbra is támogatod a tanszék erőfeszítéseit és semmi esetre sem hagyod, hogy ellaposodjon a hangulatunk.

Kollégáid, tanszéki munkatársaid és barátaid nevében szeretettel köszönt

Fernvagner Ákos

Szeged, 2019 októbere

Csernus Sándor

Fordulópont a Lajosok történetében: a lovagkirály születése

A Francia Királyság – köszönhetően elsősorban az újkori francia monarchiának a „Napkirály”, XIV. Lajos és kora időszakában kibontakozó gazdasági, társadalmi és politikai fejlődésének és az ezzel összefüggő általános hatalmi pozícióinak, katonai erejének, szellemi, kulturális kisugárzásának – köznapi megközelítésben a „Lajosok királyságaként” (is) szerepel az utókor emlékezetében.¹ Való igaz, ha valamennyi nagy francia uralkodó dinasztia trónra került tagjait figyelembe vesszük, akkor az 5.-századtól a 19. századig 21 Lajos nevű uralkodó állt Franciaország élén, ha pedig a honorifikus vonalakat is beszámítjuk, akkor a francia trón mai várományosa, Louis de Bourbon 1989-óta XX. Lajos néven „örököse” a címnek.²

A leendő uralkodók névválasztásában természetesen és korszakonként is eltérő módon több szempont (dinasztikus és családi hagyomány, a folytonosság hangsúlyozásának igénye, uralkodói – netán az uralkodásról vallott – koncepciók érzékeltetése, keresztény tradíciók, az ősök és a szentek tisztelete, a rangos dinasztiaiból érkezett házastárs által az új családba hozott szokások, kivételes személyes kötődések és számos más komponens is) játszhatott szerepet. A nevek megválasztásakor a tudatosság rendre megjelenik az egyes dinasztiaik történetében. Logikus döntésnek tűnik, hogy az elsőszülött fiú (akire az öröklésben a szokás/jog alapján főszerep vár) olyan nevet kapjon, amivel – valamelyik, vagy akár több fenti szempont alapján – környezete utalhat a „küldetésére”, alkalmasságára, s eleve kihangsúlyozza a reá váró uralkodói feladatokat is. Ez a törekvés a francia uralkodócsaládoknál a középkor során többször is megjelenik, de igazán stabilizálódni („politikai automatizmussá válni”) majd a 16. század közepétől, egy új dinasztia hatalomra kerülésével fog.

¹ Lajos, Franciaországban „par excellence” uralkodó névnek számított, és széles körben választotta az arisztokrata politikai elit is. A Francia Királyság történetében „szűken számolva” a Merovingok nélkül 17 Lajos nevű uralkodót találunk, ha pedig Klodvigtól kezdjük, és Lajos Fülöpig számítjuk, akkor van 21. A francia forradalmat megelőzően a leggyakoribb nevek közé tartozott, azt követően azonban népszerűsége (az elsőpró anti-royalista, republikánus forradalmi lendületben nyilván nem véletlenül) radikálisan csökkent. Ez a tendencia azonban fokozatosan megváltozott, a francia uralkodói elit, az újabb királyok (Lajos Fülöp) sőt, a Bonaparte család (Louis Bonaparte), a francia hercegi és grófi családok, a francia arisztokrácia, valamint a hatalmi elit más tagjai is mind gyakrabban ezt a nevet választották. A Lajos név 1920-ban vált rekorderre a keresztnevek között Franciaországban. <http://www.prenoms.com/prenomLOUIS.html>.

² A legerősebb legitimista vonulat szerint Bourbon Lajos, Anjou hercege jogosult a Franciaország és Navarra királya cím viselésére. Születési neve: Luís Alfonso Gonzalo Victor Manuel Marco de Borbón y Martínez-Bordiú (szül.: 1974.04.25.), francia és spanyol kettős állampolgár.

Nem állíthatjuk ugyanakkor, hogy a névválasztásban minden alkalommal jelen lett volna valamiféle (netán egységes koncepciójú) dinasztikus vagy politikai „tudatosság”³ és nyilvánvaló, hogy a névadásokkal kapcsolatos információkat nem szabad túlértékelni: azt, hogy végül is az örökösök közül ki kerül valóban hatalomra az uralkodásra előkészített várományosok közül, gyakran kiszámíthatatlan, objektív tényezők (pl. trónviszályok, a trón várományosának idő előtti halála, egyéni sorsa) is befolyásolták. A névválasztással kapcsolatos tudatosság már a középkori Európa korai évszázadaiban megfigyelhető. A névadási szokások így kiegészítő információkat szolgáltathatnak az uralkodócsaládok életének, gondolkodásának, politikai törekvéseinek és patrimoniális törekvéseinek a jobb megismeréséhez. Jól látható ez a folyamat a frankok, majd a Francia Királyság dinasztikus történetében, melynek tanulmányozásához – úgy véljük – az egyik legjobb „sorvezető” a témánkul választott Lajos név előfordulása.

Maga a név frank/ógermán eredetű, s a francia történelem szempontjából az első, kivételes jelentőségű viselője Klodvig/Clovis/Clouis/Clodovechus (jelentése „dicső harc”) volt,⁴ aki a kereszténység fölvetelével döntő lépést tett *Occidens* egyik leghatalmasabb királyságának, a Frankok Királyságának a megalapítására és megerősítésére.

A francia tudós történetírás hagyományai szerint a Lajos nevű királyok „számozása” csak a Merovingok után, a Karolingok idejével kezdődik (tehát a *Chlodovechus* nevű uralkodók eszerint eredetileg nem tartoztak ide, külön számozást kaptak). Így I. Lajosként Nagy Károly és Hildegard von Vintzgau bajor hercegnő fiát tartják számon, aki „Kegyés” (le *Pieux*) vagy „Jámbor” (le *Débonnaire*) Lajos (778–840) néven lépett apja örökébe (814) s kapta meg annak országait.⁵ Nagy Károly utódai esetében megfigyelhető névválasztások, a *Pippin*⁶ és a *Károly* nevek iránti preferenciát mutatják.⁷ Nagy Ká-

³ Máskor gyakran egyszerű és valláshoz tartozó automatizmusok is közbeléphettek, amikor pl. a megkeresztelt gyermek (a középkor korábbi századaiban fontos volt, hogy a születést követően a gyermek minél hamarabb részesüljön a kereszttség szentségében) a keresztelő napjához kötődő *védőszent* nevét kapta meg. Szent Lajos király korában (pl. Lajos király maga is) még úgy tartották, hogy az igazi születés a *kereszténnyé* válással, tehát a megkeresztelés által következik be. (Egy önkényesen kiragadott magyar példával élve: talán az a körülmény, hogy Hunyadi Mátyás 1443. február 23-án született és az első nap, melyen megkeresztelheték, Mátyás apostol február 24-i ünnepére esett, nem teljesen független az újszülöttnék az adott korban nem túl gyakori keresztnevének a megválasztásától. Ugyanakkor erre a feltételezésre konkrét bizonyíték nincs.)

⁴ Klodvigot (465–511, ur.: 481–) Reims püspöke, Szent Remigius 496-ban keresztelte meg. A név szóösszetételből áll, első fele, a „Hlod” dicsőséget, kiválóságot, a második fele, a „wig” harcot jelent. Már ekkor mutatkozott törekvés a név átörökítésére. Utódai között további három viselte ezt a nevet (II., III., ill. IV. Klodvig), az utóbbinak (691–695) már az új dinasztia-alapító, Herstaali Pípin volt a majordomusa.

⁵ Bernard Guenée: *Histoire et culture historique dans l'Occident médiéval*. Aubier, Paris, 1980.

⁶ Ő a még „csak” *majordomus* és frankok hercege, Martell Károly (688–741, majord. 717/718–) fia volt. III. „Kis” Pípin viszont egyben *királyi* dinasztia-alapító lett, s ezért érthető, hogy a 7–9. században ezzel a névvel is rendre találkozhatunk.

⁷ Nagy Károlynak öt feleségét tartja számon a történetírás, közülük négynek születtek tőle gyermekei; összesen 12. Köztük hat fiú. Két közvetlen generáción keresztül tartotta magát az

roly saját utódként eredetileg a vele együtt Rómában (800) megkoronázott „Ifjabb” Károlyt (772 k–811, frank ur.: 800–) kívánta a trónon látni, akinek korai halálával szállt a Karoling örökség és a királyság (a korán elhunyt Pippin, majd Károly nevű gyermekek után) a harmadszülött fiúra, Lajosra. Az ő utódainak esetében pedig döntően a *Károly* (Nagy Károly birodalmi dinasztia-alapító, és el nem múlt történeti presztízse továbbra is, és még sokáig kötelez), és újabb preferenciaként, pedig a *Lajos* nevű uralkodók foglalják majd el a nyugati frankok királyságának trónját.⁸

Az azonos nevű uralkodók számozásának igénye először a dinasztikus történetírás Szent Dénes-i („*dyonisianus*”) reformjával egy időben, a történetírás szerepének felértékelődésével és a hivatalos királyi történetírás létrejöttével összefüggésben, IX. Lajos idején fogalmazódik meg. Az első ilyen kísérletet az „enciklopédista” történetíró, Vincent de Beauvais (1184/94–1264) nevéhez⁹ szokás kötni; a tudatosabb rendszert pedig a történetírásban elsőként Primat saint-denis-i szerzetes történetíró alkotta meg.¹⁰ Az első uralkodó, aki majd maga „vesz föl” sorszámot, egy jó évszázaddal későbbi; ő a

igyekezett, hogy a „valódi” dinasztia-alapító Pippin név jelen legyen az utódok között, sőt, Nagy Károly az ellene lázadó „Püpos” Pippin (769–811) kitagadását követően, Carloman nevű fiát is *Pippinre* keresztelteti át). Ez a törekvés végül is nem volt sikeres *Francia Occidentalis* esetében: ez a név döntően a Karolingok itáliai és aquitániai és nem a frankok királyságában adományozódik tovább, majd eltűnik.

⁸ Kegyes Lajosnak két házasságából (6+2 gyermek), 1.) Pippin, Lothár, Lajos és 2.) Károly nevű fiúgyermekai voltak. Közülük a legifjabb, II. („Kopasz”) Károly (823–877, ur.: 840–) került a nyugati frankok királyságának élére. Őt ismét egy Lajos, az elsőszülött fiú, II. („Dadogós”) Lajos (846–879, ur.: 877–) követte. Örökébe első és másodsülött fiai, III. Lajos (863/65–882, ur.: 879–) és társuralkodója, Karloman (867–884, ur.: 879–) léptek. III. „(Együgyű”) Károly (879–929, ur.: 898–922) egyetlen fia, IV. („Tengerentúli” értsd „Angliai”) Lajos (921–954, ur.: 936–) volt. A Lajosok sorát ebben a században V. („Semmittévő”/„Tehetetlen”) Lajos (967–987, ur.: 986–) zárja, ő a Karoling-dinasztia nyugati frank/ franciaországi ágának utolsó képviselője.

⁹ Royaumont domonkos apátságának lektora rendkívül termékeny szerző volt. A *Speculum historiale* (Miroir historial) mintegy száz kéziratban maradt fent, és még a középkor során francia, német, angol, flamand/holland, katalán fordításai készültek. A „Történelem tüköre” kronológiai sorrendbe állítja az eseményeket a Teremtéstől a 13. század közepéig. Vö. https://www.arlima.net/uz/vincent_de_beauvais.html (letöltve: 2019.08.06.). Ld. még: Bernard Guenée: *Comment on écrit l'histoire au treizième siècle?* Albin Michel, Paris, 2017.

¹⁰ A királyok szisztematikus rendszerező, tudományos igényű számozása valójában jóval későbbi, praktikus tudományos „historiográfiai produkció”. Egészen a 15. századig az uralkodók inkább a vélt vagy valós, vagy remélt/vágyott, vagy látható külső tulajdonságai alapján (is) kapták a megkülönböztető neveiket. Az első, új szellemben készült „repertórium” 16. századi: Jean du Tillet párizsi parlamenti tanácsos munkája, melyet nagy valószínűséggel 1547 k. készített (Klodvigtól I. Ferencig portrékkal bemutatott uralkodólistát készített), melynek a legismertebb kézírata IX. Károlynak szóló ajánlással maradt fenn. Jean du Tillet: *Recueil des Rois de France*, Bnf. Fr.2848.; Henri Ormont: *Les portraits des rois de France du recueil Du Tillet*. Bibliothèque de l'École des Chartes, T. 68., Paris, 1907.

francia monarchia újbóli felemelkedésének és ismét nagyhatalmi pozícióba kerülésének a kovácsa, V. „Bölcs” Károly (1364–1380).¹¹

Visszatérve a Lajos név előfordulásának vázlatos tanulmányozásához, megállapíthatjuk, hogy a Karolingok francia ágának kihalását követően (V. Lajos, 987) csaknem egy évszázadot kellett várni, hogy ismét Lajos király (a *batodik* e néven) kerüljön a francia trónra. Ő azonban igen jelentős személyiség volt és nagy szerepet játszott a Francia Királyság kiépítésében, a francia királyi hatalom megszilárdításában, melynek során az egyházzal és a városokkal szövetségben ért el fontos eredményeket.¹² A hagyomány szerint ő és fia helyezte a Capeting-dinasztiát a Szent Szűz védelme alá, akinek attribútumai, a lilium és a kék szín – ez utóbbi ma is része a francia trikolornak – a Capeting-uralkodóház és az azt követő uralkodói dinasztiák szimbólumaivá váltak.¹³ Ezek alapján úgy is fogalmazhatnánk, hogy a Lajos névre, száz év után, „Kövér” Lajos hozott újból dicsőséget.¹⁴

A még apja, I. Fülöp uralkodása alatt társkirályá emelt (1099) VI. („Kövér” vagy „Harcakész”) Lajos (1081–1137, ur.: 1108–) a középkori Franciaország egyik legjelentősebb királya lett. Utóda, másodszülött fia, VII. („Ifjabb” vagy „Kegyess”) Lajos (1120–1180, ur.: 1137–) már kevésbé volt sikeres: uralkodását beárnyékolja az Aquitániai Eleonórával kötött szerencsétlen házassága (1137), majd válása és Eleonóra újabb házassága mely az Anjou-Plantagenetek hatalmi súlyát alaposan megnövelte.¹⁵ Az egyházi hivatalra és nem uralkodásra szánt, ezért arra nem készülő VII. Lajos trónra kerü-

¹¹ Uralkodására ld. Françoise Autrand: *Charles V. Le Sage*. Fayard, Paris, 1994.

¹² Legfrissebb áttekintő feldolgozás: Éric Bournazel: *Louis Le Gros*. Fayard, Paris, 2007.

¹³ Uo. 433–436. A Szent Szűz kultuszának kibontakozása a 12. század során általános jelenség. A kék szín (chartres-i, saint-denis-i) megjelenése tehát ebben a kontextusban is értelmezendő. Eredeti megközelítéssel állt elő e kérdésben Michel Pastureau, aki a dinasztia szimbólumváltását a trónörökös társkirály, Fülöp accidentális halálával (egy párizsi utcában egy megriadt házi sertés rohant a király lovainak lábai közé, aminek halálos bukás lett a következménye) hozza kapcsolatba. Michel Pastureau: *Le roi tué par un cochon. Une mort infame aux origines des couleurs de France?* Seuil, Paris, 2015. 131–134., 140–142. Ld. még Ariel Suhamy: „Le Bleu et le Rose”. „La Vie des Idées”, Collège de France, Paris. <https://laviedesidees.fr/Le-Bleu-et-le-Rose.html> (letöltve: 2019.08.04.)

¹⁴ A dinasztia szimbólumai közül a kék szín tehát átélte Franciaország történetének valamennyi „kríziskorszakát”, beleértve a francia forradalom kemény antiklerikalizmusát, a bonapartizmust és az összes köztársaságot. A dinasztiával szorosan összeforrt liliumos díszítés viszont különösen a francia forradalom idején váltott ki pusztító dühöt.

¹⁵ VII. Lajos (akinek házasságát atya nagy bölcsességgel készítette elő, a francia királyi hatalom komoly megerősítését jelenthette volna) azzal viszont, hogy feleségét „hűtlenség miatt” eltaszította, az Angol Királyság hatalmának látványos megerősítését segítette elő: Eleonóra és II. Henrik házasságával az angol király fennhatósága Skóciától a Pireneusokig terjedhetett. Klaniczay Gábor (szerk.): *Európa ezer éve*. I. k. Osiris, Budapest, 2005. 242–253., 300–347.; André Joris: A 12. századi fellendülés. In Georges Duby (szerk.): *Franciaország története*. I. k. Osiris, Budapest, 2005. 299–335. VII. Lajos uralkodását ezért – számos eredménye ellenére – kevésbé tekintik sikeresnek. Bournazel: *Louis Le Gros*. i. m. 434.

lése „kényszermegoldás” volt, ami a már megkoronázott és tudatosan a királyságra nevelt bátyjának a váratlan halálával következett be.¹⁶

VI. Lajosnak az ország irányításában, az uralkodás megszervezésében történetírója, a jeles teológus és egyházszervező, Suger (1080/81–1151), Saint-Denis nevezetes apátja volt a segítségére (mint ahogy fiának is).¹⁷ VII. „Ifjabb” Lajos (többek között Konrád császár társaságában) részt vett a Szent Bernát által elindított II. keresztes hadjáratban (1147–49), melynek során keresztülutazott feleségével és csapataival Magyarországon is.¹⁸ Mondhatni, az ő kettejük hosszú (együttesen 72 év), Kövér Lajos idején tudatosan építkező és nagy lehetőségeket megnyitó, VII. Lajos korában pedig azokat többnyire kihagyó, pápai kiátkozásig jutó, sőt, Anglia királyságát hatalmi helyzetbe hozó uralkodásuk fogta át a francia 12. századot.¹⁹ Az előbbi kiemelte Franciaországot, az utóbbi pedig destabilizálta, miközben megteremtette a középkori Nyugat-Európa egyik legsúlyosabb konfliktusának, a „százéves háborúnak” az alapjait. Viszont ebben az időszakban bontakozott ki Franciaországban a középkori Nyugat első nagy szellemi föllendülése, az ún. „12. századi reneszánsz”.²⁰

A rákövetkező csaknem másfél évszázadban Franciaország trónján gyakoriságban a Lajos nevű uralkodókkal egymást váltó *Károly* uralkodónév helyébe átmenetileg a *Fülöp* név került. Mint láttuk, már VI. Lajos idősebbik gyermeke (véltetően nagyapa iránti tiszteletből) a Fülöp nevet viselte (1116–1131).²¹ VII. Lajosnak (három házasságából) egyetlen fiúgyermeke született, aki (mint bátyja és dédnagyapja) ugyancsak a Fülöp nevet kapta.

II. Fülöp királysága viszont újabb fordulópontot jelentett országa és Nyugat-Európa számára: ő lett az, aki visszaszerezve az angol királyokhoz került területek jó része fölött az ellenőrzést, a középkori Francia Királyság további fejlődését biztosító-

¹⁶ Az uralkodásához jelentős egyházi támogatást is kapott, hiszen maga II. Ince pápa koronázta meg (12 nappal fivére Fülöp halálát követően) Reims-ben (1131.10.25.).

¹⁷ Suger volt a királyság kormányzásának egyik legfontosabb személyisége. VII. Lajos keresztes hadjárata idején a király helytartója. Ő építtette meg a gótika szülőhelyeként tisztelt bazilikát, megreformálta és frankok királyságának egyre fontosabb szellemi központjává fejlődő saint-denis-i apátságot. VI. Lajos uralkodásáról írott műve a kor legjelentősebb forrásai közé tartozik. *Vita Ludovici Grossi Regis*. In: Albert Le Coy de La Marche (szerk.): *Ceuvres complètes de Suger*. Ve J. Renouard, SHF., Paris, 1867. 1–149.

¹⁸ A hadjáratra tehát elkísérte őt felesége, Aquitániai Eleonóra is. A kíséretében lévő Odon de Deuil (Odo de Diogilo) pedig értékes információkat hagyott hátra a keresztes mozgalom számára a Szentföldre vezető szárazföldi út fontos keresztény államaként felértékelődött Magyarországról.

¹⁹ VI. Lajos (apjával társkirály 1099–, ur.: 1108–1137), VII. Lajos (apjával társkirály 1131–, ur.: 1137–1180.)

²⁰ Jacques Le Goff: *Saint Louis*. „Folio Histoire”, Gallimard, Paris, 1996.; Jacques Le Goff: *Az értelmiség születése*. „Gyorsuló idő”, Gondolat, Budapest, 1976.

²¹ VI. Lajos Savoyai Adállal kötött házasságából hét fia és két leánya született. A fiúk közül ketten is viselték a Fülöp nevet: az elsőszülött, akit már 4 éves korában utódául jelölt és 13 éves korában megkoronáztatott, lovasbaleset áldozata lett. Ezt követően a király 6. gyermeke ugyancsak a Fülöp nevet kapta, s ő ugyanúgy az egyház kötelékébe került, mint más testvérei.

ta, a francia „nemzeti” monarchia nagyhatalmi pozícióit megalapozta. A II. „Fenséges” Fülöp (*Philippus Augustus*, 1165–1223, ur.: 1180–)²² ugyanis eredményesen centralizálta, majd terjesztette ki a királyi hatalmat mind nyugat, mind észak–észak-kelet (bouvines-i ütközet, 1214), mind pedig dél irányában (muret-i csata 1213). Őt VIII. („Oroszlán”) Lajos követte a trónon (1187–1226., ur.: 1223–), aki Fülöp *elsőszülött* fiúgyermek volt.²³ Mindketten vettek részt keresztes hadjáratban: Fülöp a Szentföldön (III. keresztes hadjárat, 1189–92), fia többször az albigensek ellen indított harcot.

A királyi hatalom déli expanziójának frontvonalában (az albigensek elleni keresztes hadjáratban) harcoló „Oroszlán” Lajos alig több, mint három esztendő uralkodás után életét vesztette (1226.11.08.). Halálát követően súlyos kormányzati krízis alakult ki, belső és külső rivalizálás sodorta veszélybe utóda és a dinasztia hatalmát. VIII. Lajos elsőszülött fia, Franciaországi Fülöp (1209–1218) korai halálát követően a *másodszerűlt* fiú, Lajos lett a trón várományosa. Franciaország egy igen ambiciózus és uralkodásra termett (emellett szép és okos) asszony, Provence-i Margit királyné (*„férfilelek lakott asszonyi testben”* – írta róla Matheus Parisiensis) és az uralkodói feladataihoz megfelelően gyorsan alkalmazkodni tudó gyermekkirály, IX. („Igazságtevő”/„Bölcs”, *Prudhomme*) Lajos irányítása alá került. Egy olyan hosszú (44 év) időszak következett be ezzel, mely mind Franciaország, mind a keresztény Nyugat, mind pedig a korabeli Közép-Kelet szempontjából igen lényeges történeti korszakot ölel föl.²⁴

A Francia Királyság és uralkodó dinasztiájának presztízsét IX. Lajos tudatosan építette föl, melynek során a királyság létrehozta az ún. „Capeting szintézis” monarchiájának²⁵ újragondolt változatát azzal, hogy Saint-Denis apátságát az uralkodóház történeti-vallási-dinasztikus központjává tette. Egyesítette a „három faj” (*trois races*) királyainak (Merovingok, Karolingok, Capetingek) temetkezési helyét, uralkodói nekropoliszszá alakítva a királyság patrónusaként tisztelt Szent Dénes bazilikáját, ahol nem csak a monarchia legfontosabb szimbólumait (mint az *„oriflammé”* – Szent Dénes zászlaja) őrizték, hanem Primitív idősorkától kezdődően már, a király kívánságára, ott írták (latin és francia nyelven is) a monarchia *bivatalos* történetét is.²⁶ A középkori Francia Királyság történetében a királyság szervezete, az ország gazdasága, a struktúra, a királyság ideológiája, katonai és szellemi kisugárzása a kortársak, a közvetlen és kései utókor

²² II. Fülöp latin nevének félreértett (egyszerűen keresztnévként lefordított) értelmezése következtében sokáig tartotta magát a magyarországi történetírásban a „Fülöp Ágost” név, ami nyilvánvaló hiba. Fülöpöt „Augustus”-szá a francia 12. századi reneszánsz királyképe, hangulata és a párizsi egyetemi-értelmiségi közeg tette. Ld. ehhez még Kordé Zoltán, 2015.

²³ II. Fülöpnek három házasságából négy gyermeke született, köztük két fiú. Az utód az elsőszülött (és Hainaut-i Izabellával kötött házasságából származó egyetlen) fiú, Lajos lett, aki tehát nagyapja és dédapja nevét kapta.

²⁴ Le Goff: *Saint Louis*. i. m.

²⁵ Jacques Rossiaud: A Capeting szintézis. In Duby: *Franciaország története*. I. i. m. 335–375.; Klaniczay (szerk.): *Európa ezer éve*. i. m. 9–62.

²⁶ Klaniczay (szerk.): *Európa ezer éve*. i. m. 9–62.; Guenée: *Histoire et culture historique...* i. m. 110., 118–119., 162.

számára egyaránt a „fénykort”, az „aranykort” jelentették és ezt gyakran a „tökéletes uralkodó” személyére vetítették ki.²⁷

Abban tehát, hogy később a francia uralkodók közül legtöbbször a Lajos nevet viselték, meghatározó volt IX. (Szent) Lajos személye, mítosza, kultusza és történeti hagyománya. Szent Lajos utódként²⁸ szerepelni a szentté avatási szertartást követően (tudvalévően Lajos a francia királyok közül az *első* és *egyetlen* szent, a keresztény világban szentté avatott királyok közül pedig az *utolsó* szent király) a lehető legnagyobb legitimitációt jelentette leszármazottjainak, a későbbi uralkodóknak és dinasztiájuknak. Az ő örökségére való hivatkozás megerősítette azt a kivételes szerepet, melyre a francia királyok a nyugati keresztény világban igényt tartottak. Ezt követően mind következtetesebben jelenik majd meg a francia uralkodó állandó jelzői között az erre is alapozódó „*roi très chrétien*”, a „legkeresztényibb király” kifejezés.²⁹

Érdeemes lehet itt ismét visszatérni az uralkodói névválasztás kérdésére. A kivételes tisztelettel övezett szent előddel való szoros kapcsolat hangsúlyozására nyilvánvalóan az egyik legtermészetesebb és leghatásosabb megoldás, ha az uralkodó nem csak dicső rokonként és az uralkodásban elődjeként hivatkozhat a „szent királyra”, hanem a nevet is viseli, s ezzel mintegy védelme alá helyezi magát. Ennek a logikának a következetes érvényesítésére (és a benne rejlő – ma úgy mondanánk – „kivételes kommunikációs lehetőség” tudatos kihasználására) azonban jó másfél évszázadot kellett várni.

A francia „Valois” középkor ugyanis nem a Lajosoké, hanem inkább a *Károlyoké* volt. A Lajos név újabb királyként való megjelenésére a 15. század végén látunk majd példát (XI. Lajos), a „szent király” alakjának, hagyományának és a francia uralkodó dinasztia dicsőségének erőteljes, szinte automatikus és természetes, névválasztásban is megnyilvánuló összefonódását pedig igazán majd a 16. században a Bourbonok hatalomra jutását követően tudatosítják, dolgozzák ki és valósítják meg.

Eszerint Szent Lajos kultuszának, királymodellé, a dinasztia és a monarchia védőszentjévé alakulásának a történelem során voltak látványos és kevésbé látványos korszakai. Az első fellendülési periódus a családjához, a közvetlen utódaihoz és a kanonizációs folyamathoz volt köthető.³⁰ Ebben a francia egyház és a koldulórendek mel-

²⁷ Klaniczay Gábor: *Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek*. Balassi, Budapest, 2000.; Jacques Le Goff: Következtetések. In Jean de Joinville: *Szent Lajos élete és bölcs mondásai*. Kiad., szerk., ford.: Csernus Sándor, társford. Cs. Tóth Anna-mária. Balassi, Budapest, 2005. 265–274.

²⁸ Az abszolutizmus korára koncentrálna mutatja be őket (2 Henrik és 5 Lajos) Tóth István György: *Szent Lajos utódai*. „A világtörténelem nagy alakjai”, szerk.: Nagy Mézes Rita. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1995.

²⁹ Colette Baune: *La naissance de la nation France*. „Folio Histoire”, Gallimard, Paris, 1985.

³⁰ Mondhatni már halála pillanatában (mely Krisztus halálának az órájával esett egybe) megkezdődött. Ez pedig a keresztre feszítést (12 óra) követő harmadik óra. Joinville: *Szent Lajos élete...* i. m. 757., 259. o. 651. lj.; Caroline Smith: *Martyrdom and Crusading in the Thirteenth Century: Remembering the Death of Louis IX'Crusades*. *Al-Masaq: Islam and the Medieval Mediterranean*, 15. sz. (2003) 189–196.; Cecilia Gaposchkin: *Louis IX and the Liturgical Memory*. In Elma

lett döntő szerepet játszott unokája, IV. (Szép) Fülöp, aki tudatosan építette tovább Szent Lajos Franciaországot, hivatkozott rá, alakította ki és állította a középkori francia nagyhatalom és a dinasztia szolgálatába a nagyapja körül mindinkább megszilárduló dinasztikus szentkultuszt³¹ (s használta föl a hűbéri-feudális struktúrák lebontásához).

Ekkor zajlottak le a szentté avatás előkészítése és megalapozása érdekében folytatott vizsgálatok, ekkor készült el a szentté avatási per (ma már elveszett) anyaga,³² születtek meg a Szent Lajos kultuszát kiemelő és erősítő művek (a király és az egyház biztatására Geoffroy de Beaulieu, Guillaume de Chartres, Guillaume de Saint Pathus, Guillaume de Nangis történetének megfelelő részei, és a királynénak, Fülöp feleségének, Navarrai/Champagne-i Johannának a biztatására, a szentté avatási procedura során tanúként is szereplő Jean Joinville könyve is).³³ A ma ismert díszes kéziratok jó része is a 14. század első felében keletkezett, s a gyakran igen szépen illusztrált művek a század derekán készült másolatokban maradtak ránk.³⁴

A „szent király” halálát közvetlenül követő időszakban már voltak a Lajos név továbbvitelére és fenntartására irányuló³⁵ törekvések: így IX. Lajos első fia a Lajos nevet kapta, de *Louis* de France fiatalon, apja életében halt meg (1244–1260). III. Fülöp (1270–1285) elsőszülöttje, ugyancsak *Louis* de France (1263/64–1276) hasonló sorsra jutott.³⁶ Az utód, IV. „Szép” Fülöp lett, akit a legidősebb fia, X. *Lajos* követett a tró-

Brenner – Meredith Cohen – Mary Franklin-Brown (szerk.): *Memory and Commemoration in Medieval Culture*. Ashgate, Farnham/Barlington, 2008.

<https://www.researchgate.net/publication/289802339> (letöltve: 2018.03.21.)

³¹ Fülöp több alkalommal is – a kultusz ápolása és politikai céljai érdekében – adományozott Szent Lajos-ereklyéket, Joinville pedig arról panaszkodik, hogy ő nem kapott. Joinville: *Szent Lajos élete...* i. m.

³² Louis Carolus-Barré: Les enquêtes pour la canonisation de Saint Louis – de Grégoire X à Boniface VIII – et la bulle Gloria laus, du 11 août 1297. *Revue d'histoire de l'Église de France*, 57. évf. (1971), 158. sz. 29. IV. Fülöp hatalmi gépezete ezt a reprezentációjában és konkrét politikájában is gyakran kihasználta. Le Goff: *Saint Louis*. i. m. 805–808.; Klaniczay: *Az uralkodók szentsége a középkorban...* i. m. 240–242.; André Vauchez: *La sainteté en Occident aux derniers siècles du Moyen Âge d'après les canonisations et des documents hagiographiques*. École française de Rome, Rome, 1981. 414–415.

³³ Ezekre a forrásokra ld. Joinville: *Szent Lajos élete...* i. m. Válogatott bibliográfia, 399–400.

³⁴ A kéziratokkal kapcsolatban ld. Jean de Joinville: *Vie de Saint-Louis*. Szerk., ford. Jacques Monfrin. „Classiques Garnier”, Dunod, Paris, 1995. CVI–CVII. Ld. Csernus Sándor: A „super homo” és Joinville Szent Lajos. In Joinville: *Szent Lajos élete...* i. m. 304–307. Tudjuk, hogy volt Joinville-kézirat V. Károly könyvtárában és megtalálható volt a kor egyik leggazdagabb gyűjteményében, a burgundiai hercegi könyvtárban is.

³⁵ Hogy ennek fontosságát és üzenetét a kortársak is érezték, bizonyítja Joinville művének ajánlása és zárszava is. Művét X. Lajosnak ajánlja, aki erre azért is a legméltóbb, mert a „nevének örököse”. Joinville: *Szent Lajos élete...* i. m. § 767. A 14. század folyamán már fokozatosan kiterjed a kultusz az egész országra. Baune: *La naissance de la nation France*. i. m. 221–223.

³⁶ III. Fülöpnek két Lajos nevű gyermeke is volt, *Louis* d'Evreux (1276–1319) a második feleségtől született.

non, de Fülöpnek végül is mindhárom fia (X. „Civakodó” Lajos mellett V. „Hosszú” Fülöp és IV. „Szép” Károly) trónra került. Figyelemre méltó viszont, hogy az ő gyermekeik között nem találunk Lajos keresztnévű utódot.

Úgy tűnik, a Valois-dinasztia számára is fontos volt a szent király öröksége és kultusza, de nem ugyanúgy, mint a dinasztikus szentkultusz „Szép Fülöp-i” dinamikus kiépítésének időszakában, noha előszeretettel alkalmazták az általa bevezetett gyakorlatot. Lajos királyra eszerint elsősorban mint *szentre* tekintettek. Fülöphöz hasonlóan használták föl a szent ereklyéit „szövetségteremtő” céllal, vagyis meghatározott politikai, kultikus vagy protokolláris célból eladományozták.³⁷ (A dinasztian belüli névadásokban azonban ennek a kötődésnek alig látjuk a nyomát.)

Mindenesetre a Capeting-dinasztia egyenes ági kihalását követően trónra került Valois uralkodók között ismét a *Károly* név vált a leggyakoribbá. A Károly nevet ugyan nem minden esetben az *elsőszülöttek* kapták, de a preferencia egyértelmű, hiszen egyedül VI. Fülöpnek nem volt Károly nevű gyermeke, VI. Károlynak viszont volt három, VIII. Károlynak pedig kettő. (A királyi hercegek között is ebből a keresztnévből van a legtöbb.)³⁸ Természetesen itt is szerepe volt külső tényezőknél. Bátyjaik korai halála után került trónra *harmadik* fiúként VI. Károly (Jean, Jean), ötödik fiúként (a Károlyok sorában harmadikként) VII. Károly (Charles, Charles, Louis, Jean), és negyedik fiúként VIII. Károly (Louis, Joachim, François). A Károly név iránti figyelem talán nem volt teljesen független attól sem, hogy a Capeting-oldalági új dinasztia hatalmát végül is IV. Fülöp unokaöccse, *Charles* de Valois alapozta meg (akinek majd a fia, VI. Fülöp kerül az új dinasztia első képviselőjeként 1328-ban a francia trónra).³⁹ Megfigyelhető az is, hogy a Károly név ekkor a becsvágyó, nagyra hivatott (és Nagy Károly uralkodására és személyére gyakran modellként is tekintő) uralkodói dinasztiákban – különböző okokból – máshol is meglehetősen népszerű volt.⁴⁰

³⁷ Jellemzően a szent csontereklyéinek felosztására került sor. VI. Fülöp kezdte: Hákon svéd király (vadstenai kolostor), IV. Károly császár (prágai székesegyház) Bajor Lajos (ingolstadt kolostor, 1392-ben a pápa, majd Burgundia és Berry hercegei s számos más előkelő francia és külföldi egyházi és világi személyiség.

³⁸ A VI. Fülöptől VIII. Károlyig terjedő időszakban a királyi hercegek közül tízen viselték a Károly nevet, hat János, öt Lajos, négy Ferenc és három Fülöp volt közöttük.

³⁹ Az oldalági leszármazás elvét a mindössze néhány napot élt I. János (1316. nov. 15–19, Magyarországi Klemencia és V. Fülöp gyermeke idején régens, Szép Fülöp másodszületett fia, Philippe de Poitiers, vagyis V. Fülöp (1316–1322) fogadtatta el a rendi országgyűléssel. Ez a „száli öröklési logika” egyszerre zárta ki az örökségből X. Lajos leányát, Johannát és Szép Fülöp leányági unokáját, az angol király III. Edwardot, s hozta ezzel helyzetbe IV. „Szép” Károlyt (1322–1328), illetve annak gyermektelen halála után pedig a Valois-dinasztiát.

⁴⁰ VI. Fülöp (1293–1350, ur.: 1328–) országglása után Franciaországnak V. „Bölcs” Károly uralkodásától mintegy másfél évszázadon át volt – az egy angol/francia király, VI. Henrik „intermezzója” mellett, és csupán XI. Lajos kivételével – Károly nevű uralkodója (V–VIII. Károly). A Károly nevet viselte ekkor a német–római császár (IV. Luxemburgi Károly) és népszerű volt minden bizonnyal nem függetlenül a dél-itáliai dinasztiaalapító, Charles d’Anjou/Anjou Károly utódai körében is.

Ennek megfelelően a Valois-k idején a Lajos keresztnév a királyi hercegek („*les princes du sang*”) körében is ritkán, a Fülöp pedig alig jelent meg.⁴¹ Az egyenes ági Valois-dinasztiánál mindössze két olyan uralkodó került a trónra, aki nem a Károly nevet viselte: II. „Jó/Derék” János (1319–1364, ur.: 1350–) és XI. Lajos (1423–1483, ur.: 1461–).⁴² A Lajos névhez való visszatérés ötlete eszerint VII. Károly uralkodásához köthető, amennyiben minden bizonnyal szerepe volt abban, hogy *elsőszülött* fia és örököse a Lajos nevet kapta (ő majd a saját elsőszülött fiának ugyancsak a Lajos nevet fogja adni (*Louis de France*, 1458–1460 azonban alig kétévesen meghal).⁴³

A Lajos név az ezt követő időszakban sem lett gyakori a királyi hercegek körében: a dinasztikus szempontból meglehetősen „zavaros” időszakban nehéz bármiféle, a hatalomhoz kapcsolódó, tudatos névadási logikának a nyomait fölfedezni. Károlyok, Ferencék és Henrikék váltogatták ekkor egymást a trónon, s mintegy fél évszázadon át, 1498-tól 1643-ig mindössze egyetlen Lajos nevű uralkodója volt Franciaországnak, XII. Lajos, „A nép Atyja” (Valois-Orléans-ág, 1462–1515, ur.: 1498–), rajta kívül pedig még I. Ferenc (Valois-Angoulême-ág, 1494–1547, ur.: 1515–) második fia viselte csak a Lajos nevet (1549–1550).⁴⁴

A 16. század első felében jelentkező franciaországi társadalmi, politikai és hatalmi krízisből való kilábaláshoz szükség volt egy új, stabilan beágyazott dinasztia lendületére, mely a Bourbonokkal el is érkezett. Az új dinasztia korabeli propagandistái tudatosan és jó érzékkel nyúltak vissza Szent Lajos kultuszához, mely összefonódott az „aranykor” és „jó uralkodás” mítoszával, a béke, a nagyság és a dicsőség korával. Így vált a politikai legitimáció és propaganda számára igen fontossá, hogy a Bourbon-dinasztia az egyetlen uralkodóház, mely a „szent király” *egyenes* ági leszármazottjaival

⁴¹ Jó János Lajos nevű fia Anjou grófságát kapta (Louis Ier d’Anjou), a Nápolyi Királyság felé orientálódott, V. Károly fia (akit a magyar trónra is szántak Zsigmond ellenében), Orléans-i Lajos (Louis d’Orléans) az armagnaci–burgundi ellentét áldozata lett (1407). VI. „Örült”/„Szeretett” Károly 6 fiúgyermekéből 3 viselte a Károly nevet s közülük a harmadik került trónra VII. „Győzedelmes” Károly néven (1403–1461, ur.: 1422–). VI. Károly Lajos nevű, 3. fiúgyermeké 18 évesen halt meg.

⁴² XI. Lajosnak nyolc gyermeke volt, de csak hárman érték meg – köztük egyetlen fiúként a lendő VIII. Károly – a felnőttkort. Három további fia, Joachim és két François nevű halálakor a legidősebb alig volt két esztendő. XI. Lajos esetében tehát eszerint megvolt a szándék a Lajos név továbbadására, hiszen legidősebb fiát Lajosnak hívták (Louis de France), a 3. gyermekét Louise-nak. Károly (a későbbi VIII. Károly, 1470–1498, ur.: 1483–) XI. Lajos hetedik gyermeke volt. Ezúttal tehát a Lajos név kiesésében és a Károly név uralkodói továbbvitelében a véletlen is szerepet játszott. (VIII. Károly anyja Charlotte de Savoie/Savoyai Karolina volt.)

⁴³ XI. Lajos volt egyébként az első Lajos, aki következetesen használta a sorszámnevét, VIII. Károly (1483–89), aki sorszámát uralkodói pecsétjén is feltüntette, és XII. Lajos (1498–1515), akinek korában az uralkodó neve először jelent meg sorszámmal a királyi pénzekben.

⁴⁴ XII. Lajos és I. Ferenc V. Károly dédunokái, Orléans-i Lajos unokái és a költő Charles d’Orléans fiai.

büszkélkedhet.⁴⁵ Erre hivatkozva hangsúlyozni lehetett, hogy a Bourbonok azért is a legméltóbbak a trónra mindenki másnál, mert ők a Szent Királynak nem csak *egyenes*, de *fiági* örökösei is, amennyiben Robert de Clermont-tól (1256 k.–1317), Szent Lajos legifjabb fiúgyermekétől származnak.⁴⁶

A Szent Lajos-kultusz tehát Bourbon IV. Henrik (1553–1610, ur.: 1589–) uralkodásának időszakában történelmi pályafutásának új korszakába lépett.⁴⁷ Henrik utóda, legidősebb fia, XIII. „Igazságos” (talán ez sem véletlen egybeesés...) Lajos lett (1601–1643, ur.: 1610–). Szent Lajos végérvényesen ekkor emelkedett a Francia Királyság legfőbb védőszentjei közé, a Bourbonok ősi-új dinasztiájuk szent protektorát tisztelhatték és tiszteltették benne, XIII. Lajos pedig, aki Kövér Lajos örökségéhez visszanyúlva a francia monarchiát ismét a Szűzanya védelmébe ajánlotta, saját, *személyes* védőszentjének Szent Lajost tekintette.⁴⁸ Szent Lajos kultusza tehát tovább gazdagodott, s ismét összeforrt a francia monarchia és uralkodó dinasztiája, s általa egyre inkább az egész országnak a történetével.

A középkori Franciaország legnépszerűbb királya iránti tisztelet és elismerés minden későbbi történelmi korszakot túlélte (ide értve a vallásháborúk, a forradalmak és a köztársaságok korát is).⁴⁹ A Lajos királyról szóló történetekben részletesen bemutatott és tudatosan egybegyűjtött erények csokrai láthatók. Olyan kivételes (mondhatnánk „multi-funkcionális”) uralkodómodell alkottatott meg, melynek valójában ő az egyetlen képviselője, ő az, aki minden korabeli értéket magában összponstosít, de történetileg evolutív és egyre újabb erényei kerülnek a felszínre.⁵⁰

⁴⁵ Már Joinville első nyomtatott kiadásai is ennek a gondolatnak a jegyében születtek meg. 1547 (Pierre-Antoine de Rieux, Poitiers), 1597 (Claude Ménard, Párizs). Joinville: *Szent Lajos élete...* i. m. 397.

⁴⁶ Robert de Clermont, Clermont grófja, Saint-Just és Creil ura, a Francia Királyság kamarása, s házassága révén Bourbon ura (1283) A Bourbonok körében a Lajos mindvégig a népszerű keresztnevek közé tartozott.

⁴⁷ Baune: *La naissance de la nation France*. i. m. 177–178., 192–193., 225.

⁴⁸ A Saint-Sulpice-templom, Szent Lajos kápolnája is ennek a gondolatnak a jegyében készült, és került a központi, a Szent Szűznek (Nagyboldogasszony, augusztus 15.) szentelt Mária-kápolna jobbára. Ausztriai Anna kezdeményezte, hogy a Szent Szűz kápolnájához simuló korábbi Szentlélek-, majd Szent Pál-kápolnát a férje, XIII. Lajos személyes védőszentje, Szent Lajos kultuszának szenteljék. Gaston Lemesle: *L'église Saint-Sulpice*. Libr. Bloud et Gay, Paris, 1986.

⁴⁹ Még Voltaire is elismerően ír róla, olyannyira, hogy Jacques Le Goff az ő szavait választotta könyve mottójául. Le Goff: *Saint Louis*. i. m. mottó.; Le Goff: *Következtetések*. i. m. 270.; Jules Michelet: *Le Moyen Age*. III–IV. k., VIII. feje. *Saint Louis*, 359–390. Szent Lajos ízig-vérig francia szent, kultusza a francia civilizációval és küldetésstudattal párosulva a francia planetáris expanzió részeként szinte mindenhova eljutott a világban, ahol a franciák megvetették a lábukat. Yann Potin: *Saint Louis, l'Africain. Afrique & Histoire*, 1. évf. (2003), 1. sz. 23–74. http://www.cairn.info/zen.php?ID_ARTICLE=AFHI_001_0023 (letöltve: 2019.08.13.)

⁵⁰ Le Goff: *Következtetések*. i. m. 273. A Szent Lajos-kép gazdagságának részletes tanulmányozása meghaladja ennek a tanulmánynak a kereteit, ráadásul biztos támaszkodhatunk a gazdag szakirodalomra, különösen Le Goff itt is gyakran idézett monográfiájára, újabban pedig a

A történetileg kialakult Szent Lajos-kultusznak három fontos kiinduló komponense van és számos olyan vonása, melyek rendre pozitív irányban árnyalják tovább a képet és teszik mind szélesebb kör számára vonzóvá. A kiindulópont a „hármasság funkció” leképezése, vagyis hogy Lajos *szent* király, lovag*király* és munkálkodó *király*.⁵¹ Az eredeti – később továbbfejlesztett és finomított – kép alapkompozíciója is ebben a „hármasságban” fogalmazódott meg. Lajos személyében ezek egységben vannak jelen, ami azonban nem jelenti azt, hogy a királyportré kialakulását, s az egyes elemek „helyükre kerülésének” folyamatát ne lehetne, vagy ne lenne érdemes valamelyest elkülönítve tanulmányozni. Az alábbiakban eszerint csak az egyik alapkomponeus lesz vizsgálódásunk tárgya: megpróbálunk eljutni a *tökéletes lovag* „megszületésének” a pillanatához. Mit tudunk róla, meg tudjuk-e mondani, hogy miért, mikor és hogyan jött létre? A válasz nem egyszerű. A fő forrásunk – mint annyszor – ezúttal is elsősorban Joinville lesz.⁵²

Lajosnak mint *szentnek* az útját sokkal könnyebb végigkövetni, mint a lovagét. A szent útja kevésbé rögzös, hiszen a szentéletrajzok szabályait gondosan tiszteletben tartó hagiográfusai szerint a folyamat valójában nem más, mint Louis de Poissy⁵³ születésétől, megkeresztelésétől induló töretlen „menetelése” a szentté válás felé. (S ez a róla készült „*vitákban*” – az őt ért megpróbáltatások „stációinak” bemutatásával – világosan benne is van.) Ami mögött folyamatosan ott van a „*trifunkcionális világ*” logikájában az első, a „*rex pacificus*”, a felszentelt, keresztény, a békeszerző és igazságos király képe (*első funkció*).

A szerep *királyként* a leginkább meghatározott, a legalaposabban dokumentált. Ez esetben a hatalom megszerzésének (*megérdemlésének* és *kérdemlésének*), majd a Szentföldről hazatérő „reformer” – országépítő – szervező és uralkodó, „jó igazságot” adó fejedelem mozgása és fejlődése is jól megragadható (*harmadik funkció*).

Joinville persze ezekhez is hozzáteszi a maga eredeti nézőpontját és gazdagítja, árnyalja szeretett uralkodója neki köszönhetően még inkább kirajzolódó közvetlen, *emberi* vonásait. A szerepe (és felelőssége) azonban a lovagportré megalkotásában lesz a legnagyobb, s a reá váró feladattal ő maga is tisztában van. Ő a könyvét a bevezetőjében két részre bontja: „*Az első rész azt mondja el, hogy mint viselkedett a király egész életében*”

2014-es „jubileumi évhez” kapcsolódó kiállítások és katalógusaik anyagára. Isabelle Gourcuff – Pierre-Yves Le Pogam: *Saint Louis*. CMN, Éd. du Patrimoine, Paris, 2014. (Catalogue de l'Exposition)

⁵¹ Le Goff a 13. századi Franciaországban is élő gondolatrendszerként említi a három rend 10–11. században kidolgozott és Georges Duby által átfogóan tanulmányozott társadalomképét: *oratores – bellatores – laboratores*. Szent Lajos alakját, személyét, tevékenységét is ebben a kontextusban vizsgálja. Le Goff: *Saint Louis*. i. m. 736–737.

⁵² „Szent Lajos még sokkal inkább Joinville alkotása.” Le Goff: *Saint Louis*. i. m. 1019–1020; Joinville: *Szent Lajos élete...* i. m. 269–270.

⁵³ Lajos király Poissyban született és ott is keresztelték meg. Korai dokumentumokból tudjuk, hogy többször előfordult, hogy aláírásként a „Loys de Poissy” nevet használta.

*Isten és az Egyház parancsa szerint, szolgálván királysága javát. A második rész pedig nagy vitézségről és merész tetteiről szól*⁵⁴, s ez utóbbi teszi ki művének kétharmadát.

A lovagsággal tehát nem egyszerű a helyzet. A lovagi erények döntően az *uralkodói harci* erényekhez (*második funkció*) kapcsolódnak, melynek vannak egyéni teljesítményhez kapcsolódó fontos vonásai. Lajos nem a megszokott lovagi erényekben bővelkedő, netán hivalkodó lovagkirálynak született. A király – szemben pl. a legfiatalabb öccsével, Anjou Károllyal – egyáltalában nem tartozott az állandóan harcra vágó, a lovagi harci dicsőséget kereső és abban tehetséges fejedelmek közé. Számos, hagyományosan lovaginak tekintett tevékenység iránt nem mutatott semmi érdeklődést: nem vadászott, nem tudunk arról, hogy vonzotta volna a lovagi tornák világa, netán a hölgyek társasága (egy tudós vita vagy egy jó beszélgetés sokkal inkább). Különösen kedvelt foglalatossága volt viszont a törvénykező, igazságtevő és bírói szerepkör: annak bármilyen formája, a konkrét ügyektől a fejedelmek közötti döntőbíráskodásig.⁵⁵ Emellett Lajos király – a „klasszikus” hűbéri értékek szellemében – rendre tanácskozott lovagjaival, hűbéreseivel, és a nagy döntések előtt kikérte a tanácsaikat (bár nem mindig hallgatott rájuk.) A lovagi erények között a tisztességnek, a becsületességnek, a fogadalmaknak, az adott szó tiszteletének⁵⁶ igen nagy fontosságot tulajdonított (*rex pacificus*, vagyis felszentelt, igazságos és békeszerző király).

Nem volt igazán hadvezér alkat sem. A ’második funkcióját’ azonban, ha szükség volt rá, betöltötte. Háborúzott, ha kellett (csak „igazságos” háborút vívott: engedetlen vazallusok, külső támadók, eretnekek és támogatóik ellen). Királyságának értelmét azonban nem a csatatereken, hanem a konkrét és átvitt értelemben is érvényes építkezésekben, az igazságosztásban, a béketeremtésben, népe boldogulásában kereste (’harmadik funkció’). Ez alól egyetlen kivétel volt, ami valójában nem kivétel, hanem inkább a „főszabály” érvényesülése, a kor elvárásai szerint a keresztény fejedelem és lovag legmagasabb rendű vállalása, a „szent zarándoklat”, a „tengerentúli utazás” („a *voyage d’outre-mer*”), fogadalma és annak beteljesítése, vagyis a kereszties hadjáraton való részvétel. E téren pedig Lajos király – mint ismeretes – kivételesen aktívnak bizonyult.

Ez a magyarázata annak, hogy amikor Szent Lajos *lovagi-lovagkirályi* erényeiről esik szó, arra szokás hivatkozni, hogy keresztény fejedelemként és lovagként két kereszties hadjárat élére állt: ebben (és ez által) lett ő igazán a „lovagkirályok” mintaképe. Úgy tekintettek rá szerte a kereszténységben (de még muszlim ellenfelei körében is), mint a kereszténység vezetőjére. Ő maga is okkal érezhette úgy, hogy ő a nyugati kereszténység kiválasztott küldötte, Isten misszionáriusa. (Sőt, hitének *mártírja*, aki *kereszties hadjáratban*, vagyis *keresztien* hal majd *keresztusi* halált.)⁵⁷

⁵⁴ Joinville: *Szent Lajos élete...* i. m. § 2., 5., 6.

⁵⁵ Le Goff: *Saint Louis*. i. m. 738–746.

⁵⁶ Még ha a szaracénoknak adta a szavát, akkor is – írja róla Joinville: *Szent Lajos élete...* i. m. § 386., 387., 764.

⁵⁷ Itt emlékeztetünk arra a többször idézett párhuzamra, miszerint a *keresztien* és a *keresztiesként* meghalni Joinville érvelésében azonos szintre emelkedik: „Mert ha Isten a *keresztien* halt meg, úgy ő is, *biszten kereszties volt akkor, amikor Tuniszban elérte a vég.*” Uo. § 5.

Lajos király abban nem hasonlított a kereszties lovagokra, hogy alapvetően nem harcolni akart, hanem *téríteni*.⁵⁸ Szerette volna visszahódítani Jeruzsálemet, de belátta, hogy ez lehetetlen, ezért nem fogadta el a muszlimok ajánlatát, hogy zarándokoljon el oda.⁵⁹

A szentföldi katonai események azonban egyértelművé teszik: nem volt sikeres hadvezér, fogságba kerülése ennek az egyik legekleatásabb bizonyítéka. (Valójában katonai szempontból mindkét kereszties hadjárata egyértelmű csőd lett.) Volt azonban egy olyan erénye, mely a kereszties hadjáratot vezető királynak eleve kijáró látványos dicsőség mellett viszonylag ritkán kerül szóba, de amely kiemelte őt kora fejedelmei és hadvezérei közül: ez pedig a híveivel, az embereivel, a katonáival való mindenkori, különösen pedig a vele együtt „fegyveres zarándoklaton” részt vevőkkel (közrendűekkel szemben is) megnyilvánuló rendkívül erős (az ellenfelekben is tiszteletet parancsoló) feltétlen *szolidaritása*.⁶⁰

A kereszties hadjárata alkalmával ez a tulajdonsága a fogságba esett és szörnyű halál fenyegetettsége alatt sínylődő embereivel a sorsközösség vállalásában,⁶¹ a kiváltásukra tett hatalmas erőfeszítésekben, továbbá a „mártírhalt” keresztiesek számára a *végtség* megadásában nyilvánult meg.⁶² Az a kivételes szolidaritás, amit embereivel, illetve a „szentföldi keresztényekkel” szemben tanúsított (és a hozzá kapcsolódó nagyszabású védelmi építkezések sora) nagymértékben járult hozzá ahhoz, hogy Lajos király első kereszties hadjáratát – a súlyos katonai vereség és veszteségek ellenére – az uralkodó *sikereként* lehessen értelmezni és kommunikálni a Szentföldön, Franciaországban, sőt az egész nyugati kereszténységben. Ez a gesztus Lajos lovagkirályi képének nagyon fontos elemévé vált, melyet a későbbiekben a Bourbonok időszakában –

⁵⁸ Jól mutatják ezt a zsidókkal szembeni térítő törekvései (melyek meglehetősen ellentmondásosak voltak, de távol álltak a szélsőséges üldöztetési szándékoktól), valamint az a makacs hit, hogy a mongolok keresztény hitre téríthetők és segítségükkel a Szentföld fölszabadítható. Paul Salmona – Juliette Sibon (szerk.): *Saint Louis et les Juifs. Politique et idéologie sous le règne de Louis IX*. CMN, Éd. du Patrimoine-MAHJ, Paris, 2015.; Le Goff: *Saint Louis*. i. m. 912–935., a mongol szálla: 637., 640.

⁵⁹ Nem akarta látni saját szemével azt, amit nem érhet el, nem szabadíthat föl. Joinville: *Szent Lajos élete*... i. m. § 554–558.

⁶⁰ Joinville leírja, miként ragaszkodott ahhoz, hogy a királysága kezdetén kialakult súlyos katonai szembenállások során ő maga (még szinte gyermekként) is a pártütő főúri csoportokkal szemben harcra készülő híveivel együtt maradjon, ezzel is bátorítva őket és jelezve, hogy a jog és az igazság az ő oldalukon áll. Joinville: *Szent Lajos élete*... i. m. § 85.; Le Goff: *Saint Louis*. i. m. 5.

⁶¹ Ennek drámai erejű megfogalmazása mind Joinville *Könyvében*, különösen pedig a szentföldi, apokaliptikus eseményekkel gyakorlatilag egy időben keletkezett *Credóban* megjelenik. Joinville: *Szent Lajos élete*... i. m. § 334–339., 340–343., 354–359.; Jean de Joinville: *Le Credo*. Szerk. Natalis de Wailly. Renouard és Firmin Didot, Paris, 1868 és 1874. (Johnson reprint: New York, 1965).

⁶² A Szentföldi harcokban, mindenekelőtt a Damiettánál elesett keresztiesek számára a végtség megadása (hogy a „mártírok megszentelt földben nyughassanak”) a király tevékeny részvételével zajlott, s ez minden résztvevő számára erőteljes üzenet volt. Joinville: *Szent Lajos élete*... i. m. § 341., 342.

létrehozva a Szent Lajos Rendet⁶³ – tudatosan építettek be a szent király általuk egyre gazdagabbá tett kultuszába.

Adott volt a feladat: ahhoz, hogy teljes legyen a kép, Lajos királynak a leírásokban a lovagság *minden* hagyományos területen *tökéletes lovagként* kellett megjelennie. Mint ismeretes, a lovagság, a lovagi erények komplex értékrendszert képviselnek, melynek több elengedhetetlenül fontos eleme van. Az egyéni lovagi kiválóságnak pedig megvannak a mindenki által jól ismert mintái. Mindezekre nem fogunk itt részletesen kitérni, viszont azt az eseményt szeretnénk bemutatni, mely a királyt harcoló lovagként *egyéni* harci kiválóságát is bizonyító – *hős* lovagként – írja le, s a döntő harcban tanúsított viselkedésével a „*chanson de geste*”-ek történeteiben szereplő legendás hősohkhöz való hasonlatosságát láttathatja.

Ha az események részleteit nézzük, akkor feltételezhető, hogy a harcra kész és abban tevékenyen részt vevő tökéletes lovagkirály – a hadvezér és vitéz harcos – ideálja ebben az időszakban – tehát propaganda szempontjából a legideálisabb terepen, a szentföldi harcokban – keletkezett: pontosabban a csata *első, győztes* szakaszában, az expedíciós sereg partraszállásakor, mely a kulcsfontosságú vár, Damietta viharos gyorsaságú elfoglalásához vezetett. Ennek az összecsapásnak a leírásából tudhatjuk meg – különösen Joinville-től, de más korabeli forrásokból is –, hogy miként viselkedett a csatában Lajos király, a tökéletes *lovag*.

Egy szóval is elmondhatjuk: *példásan*. (Joinville szerint pedig még annál is példásabban.) Lajos cselekedeteinek leírása ugyanis Joinville-nél annyira hasonlít a *hősi énekek* lovagjaiéra, hogy az már szinte zavarba ejtő: elgondolkodhatunk, hogy vagy a király viselkedett úgy, ahogy a hősi énekek alapján és a lovagi értékrend szerint *elvárható* volt egy igazi lovagtól, vagy a források – mindenekelőtt Joinville – írta őt le úgy, hogy *megfeleljen* ennek a széles körben ismert, elismert és idealizált képnek. Az alábbiakban erre a dilemmára keressük a választ, s közben talán közelebb juthatunk Joinville mítoszte-

⁶³ A Francia Királyság védőszentje a Capetingek időszakában Szent Dénes (Saint-Denis), akinek kultusza IX. Lajos időszakában kapott új lendületet azáltal, hogy a saint-denis-i apátságba koncentráldott a monarchia szakrális hatalmának egy szimbolikus része. Szent Dénes kiemelt kultuszát a százéves háború végére Szent Mihály (Normandia védőszentje is) kultusza egészíti ki. Végül Szent Lajos majd a Bourbonokkal lesz a *modern* francia monarchia szimbóluma és védőszentje. Ebben a gondolatmenetbe illeszthető a Királyi és Katonai Szent Lajos Érdemkereszt (*Ordre Royal et Militaire Saint Louis*) létrehozása is, melyet XIV. Lajos alapít (1693. április 5.), a rávéssett jelszó: *Ludovicus Mains Instituit*. Ezt tekintik az első modern érdemrendnek, amennyiben a *katonai* kiválóságot ismeri el, és elnyerésének nem feltétele, hogy a kitüntetett nemesember legyen (de általa esélyt kap, hogy azzá váljék). Az érdemkeresztben ábrázolt Szent Lajos-alak egyik kezében babérkoszorút, a másikkban Krisztus töviskoszorúját tartja. Kissé paradox módon az érdemrend Lajos király tevékenységének azt a területét emeli ki, melyet nem szívesen gyakorolt, és amelyen – hagyományos értelemben – kevés sikert aratott. A harcolók közötti és az irántuk való szolidaritás azonban, melyről Damiettánál és Manszúránál, s a Szentföldön maradásával mutatott, minden katona számára különleges értéket testesít meg. A modern francia monarchia védőszentje Szent Lajos, ezen túlmenően a katonák, a katonai egyházmegye (*diocèse militaire*), a fodrászok és a paszománykészítők védőszentje is.

remtő tevékenységéhez és az annak érdekében (tudatosan, vagy önkéntelenül) alkalmazott technikáihoz is.

A legfontosabb bázisunk egy konkrétan Damietta elfoglalására vonatkozó forrás-együttes, mely tartalmazza az ottani események Lajos király köré csoportosított színes leírását. A Nílus bástyája, Damietta stratégiai fontosságú erődváros (rendre fölvetődött, hogy birtoklása esetén a muszlimokkal akár Jeruzsálemre is cserélhető) és nem is először foglalják el a keresztések. Korábban hosszú ideig (másfél év) tartó ostromban és súlyos veszteségek árán sikerült csak bevenni, ami harci értékét is alaposan megemelte. Mivel pedig ekkor a partraszállás és a stratégiai jelentőségű erődítés elfoglalása nem egyszerűen csak a hadjárat egyik fontos eseménye, hanem a győzelmekben egyre inkább szűkölködő kereszties hadi vállalkozások egyik legnagyobb sikere lett, a kor szemében igazi „világraszóló” eseménynek számított. A város bevetele a résztvevők számára eufórikus élményt jelentett, és talán nem véletlen, hogy a kereszties hadjárat élére állt ifjú király ekkor válhatott *valódi hadvezérré*, a *hit* szent ügyéért sikerrel harcoló *lovagjává*, sőt igazi *lovagkirállyá*.

A leírásából látszik, hogy Joinville-t magával ragadta a lelkesedés.⁶⁴ A korábbi tapasztalatok alapján kemény harcra készülő keresztiesek határtalan boldogsággal látták, hogy a város valósággal az ölükbe hullik: az 1249-es ostrom ugyanis viharos gyorsasággal zajlott le, és az erődváros már az első támadás eredményeképp a keresztiesek kezére került (1249. június 4–6.).⁶⁵ Nem csoda, ha ebben isteni beavatkozást sejtettek.⁶⁶

A nagy horderejű eseményt több forrás is megőrizte az utókor számára és a király konkrét szerepéről is többet tudunk meg. Monfrin és Lucken részletesen felsorolja a vonatkozó dokumentumokat: van köztük levél (Robert d’Artois, Jean Sarrazin), beszámoló róla Vincent de Beauvais (s az ő elbeszélése alapján) Guillaume de Nangis gesztája (és a *Grandes Chroniques de France*), elbeszéli a *Ménestrel de Reims* által összeállított szöveg – és természetesen megtaláljuk Joinville interpretációjában is.⁶⁷

⁶⁴ Számára még azért is lehetett ez az élmény kivételes, mert apja részt vett János (Jean de Brienne) jeruzsálemi király kíséretének tagjaként az előző sikeres ostromban.

⁶⁵ Az ostromra, fontosságára és következményeire: René Grousset: *Histoire des croisades et du Royaume franc de Jérusalem*. III. k. (1188-1291) *L’anarchie franque*. Perrin, Paris, 2006. (repr.) 445–447.; Steven Runciman: *A kereszties hadjáratok története*. Osiris, Budapest, 1999. 833–834.; Jacques Monfrin: Joinville et la prise de Damiette (1249). In *Comptes-rendus des séances de l’Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 120. évf. (1976), 2. sz. 268–285.

http://www.persee.fr/doc/crai_0065-0536_1976_num_120_2_13248

⁶⁶ Mint Joinville írja: „*Elmondhatja rólunk is a mi Urunk, amit Izráel fiairól mondott: Et pro nihilo habuerunt terram desiderabilem.*” Joinville: *Szent Lajos élete...* i. m. 165., 166. és a zsolnárból: „*S megkapták az ígért földjét úgy, hogy semmit sem kellett tenniük érte.*” Zsolt. 106, 24.

⁶⁷ A kérdéses szövegrész a következő: „*Amint a király meghallotta, hogy kútúzték Egyiptom földjére Szent Dénes zászlóját, nagy léptekkel végigment a hajón, s biába igyekezett a vele lévő pápai legátus visszatartani, a tengerbe ugrott. Hónaljig érő vízben, pajzsával a nyakában, sisakkal a fején, lándzsájával a kezében csatlakozott a tengerparton lévő vitézeihez. Mikor a szárazföldre lépett és megpillantotta a száracénokat, megkérdezte, hogy miféle emberek azok. Megmondták neki, mire lándzsáját a bóna alá kapta, pajzsát maga elé tartotta, s nyomban rárontott volna a száracénokra, ha tapasztalt és bölcs lovagjai (preudeshommes), kik*

Nagyon leegyszerűsítve a kép („a harci lázban égő király, aki teljes fegyverzetben a tengerbe veti magát és onnan kigázolva veti magát a kézitusába”), amit Joinville megőrzött számunkra, túl szép: a források összehasonlító elemzése kimutatja, hogy a derék *sénéchal* interpretációját nem, vagy nem egészen támasztják alá a többiek,⁶⁸ és teljességgel hiányzik belőlük a Joinville-nél tapasztalható emelkedett „geszta-írói” lelkesedés.⁶⁹

Joinville életszerű leírásával azonban – úgy tűnik – van egy másik probléma is. A források alapján megállapítható, de tőle magától is tudjuk, hogy Joinville – úgy, ahogy elmondja – *résztevőként* nem lehetett az események közvetlen közelében, tehát azokról *szemtanúként*, saját, személyes tapasztalatai alapján, életszerű, *részletekbe* menően pontos leírást nem adhatott, egyszerűen azért, mert *nem volt látótávolságban*. De, mint látjuk, mégis adott. Arról pedig végleg nincs szó, hogy Joinville a király közvetlen közelében harcolt volna. Pedig a Joinville által leírt szövegben *éppen ez* szerepel.⁷⁰

Emellett a különböző leírások (Robert d’Artois és Jean Sarrazin) egy lendületes, meglepetésszerű katonai akcióról szólnak, melynek során mindenki tette a dolgát, és a siker *közös*. Joinville a partraszállásnak ezt a *kollektív* jellegét eltünteteti és a jelenet egyértelmű *főszereplőjévé* magát a királyt teszi.⁷¹

Mi történt tehát? Kissé talán túl sok az ellentmondás. Mi a magyarázata a szöveg által ránk hagyományozott interpretációnak? Arról lenne csak szó, hogy Joinville hallozás alapján egy kissé *átdolgozta, kiegészítette és megszőpítette* a király cselekedeteit és a damiettai harcokban játszott szerepét? Vagy szándékai ennél is tovább mutatnak és az annyira jellemző kép megalkotásakor egy magasabb cél érdekében cselekedve részben átrendezte, részben pedig *kitalálta*, s ezzel egy olyan magával ragadó jelenetet alkotott, mely tökéletesen illett a kortársak által *elvárt* és általa a királyról, a harci erényekben ékes lovagról *elképzelt* és *megrajzolandó* képhez? A keresztes lovag/ *lovagkirálynak* ebben

vele voltak, hagyták volna, hogy így cselekedjen.” Joinville: *Szent Lajos élete...* i. m. § 162. A partraszállás-
ra Uo. § 158–166.

⁶⁸ Forrásaink közül többen nem említik, hogy a király a vízbe ugrott volna (Robert d’Artois, s ő utána Vincent de Beauvais). Jean Sarrazin részletes leírást ad a partraszállásról, elmondja azt is, hogy a király „*derékig belegázolt a tengerbe*”, de pajzsról és a fegyveréről nincs szó.

⁶⁹ Megtalálható viszont a *Ménestrel de Reims* krónikájában, aki leírja, amint a király „*lábaít összezárva teljes fegyverzetben a tengerbe ugrott, nyakában a pajzsával, a kezében a karddal, s derékig merült a tengerben*”. Annyi tehát csak a különbség, hogy Joinville-nél „mélyebb a merülés”. A ma már elveszett kéziratok alapján (de Rieux és Ménard) publikált kéziratok hasonlóan, de némileg más szavakkal mondják el a történetet. Joinville (de Rieux-kiadás), 1594. 66.; Joinville (Ménard-kiadás), 1617. 30. Ld. Bibliográfia. In Joinville: *Szent Lajos élete...* i. m. 395–398.

⁷⁰ Elmondása szerint ugyanis ő már egy előző hajóval a partra jutott, a királytól mintegy fél kilométer távolságra („*jó számszerj-lovásnyire?*”) tartózkodott, és közben az ő egysége is összecsapott a törökkel. Monfrin: Joinville et la prise de Damiette (1249). i. m. 268–285.; Joinville: *Vie de Saint-Louis*. i. m. L–LIII.; Le Goff: *Saint Louis*. i. m. 220–221.

⁷¹ Joinville: *Szent Lajos élete...* i. m. 157. Joinville történetén kívül tehát csak a *Ménestrel de Reims* elbeszélése mutatja be ugyanolyan szellemben Lajos király „vízbe szállásának” a jelenetét. Le Goff: *Saint Louis*. i. m. 442–443.

a felvonásban ugyanis nem csak „*athleta christi*”⁷² módjára kell viselkednie (mint az összes többinek), hanem meg kell felelnie a *közélemben* személyesen is résztvevő *barcos lovagkirály*-ideálnak is, aki így automatikusan kiemelkedhetett a többiek közül és az események középpontjába kerülhet.⁷³

Tetteihez pedig a *krónikásának*, ha *biteles* leírást akar közvetíteni róla, természetesen (ha ott volt a valóságban, ha nem) a *közlemben kell* lennie. A Damietta elfoglalását ábrázoló miniatúra ezt a szereposztást meglehetősen didaktikusan mutatja be: eszerint Lajos király vitézségét a kép alapján *közvetlen közlebről* szemlélte, sőt tevékenyen *segítette lovagja*, csodáló barátja, a történet szerzője, Champagne *sénéchahe*.⁷⁴

Kissé távolabb van a könyvben egy másik jelenet is, melynek leírása ugyanebben a szellemben készült, és az előző képet egészíti ki: a király ezúttal Manszúránál tűnik föl „*gyönyörű lovagként*” seregei élén, mint a gesztákban Nagy Károly a szaracénokkal vívott döntő ütközetben.⁷⁵ Kell-e ennél szebb és látványosabb színre lépés egy rövidesen drámai módon vesztesre álló csata kulcsjelenetében?

Mind valószínűbb tehát, hogy a király viselkedésére vonatkozó leírás *nem a tényekhez* áll közel, hanem ahhoz a *képhez*, amit a szerző a *lovagkirályától elvárhatónak* tart. A jelenet részletekbe menő bemutatása pedig, mely annak a valóságtartalmát igyekezett hihetővé (vagy még hihetőbbé) tenni, nem történetírói, hanem inkább *írói* fogásnak tekinthető. Vagyis részletes információk és tények állítatnak egy *elképzelt kép* szolgálatába, és *nem a kép* alakul ki az előbbiekre támaszkodva.⁷⁶ Eszerint Lajos király damiettai partraszállásának⁷⁷ és a Nagy Károlyhoz méltó harctéri megjelenésének a leírása a geszta *el-tervezett* nagyjelenete.⁷⁸

⁷² Lajos öccsének, Robert d’Artois-nak a latin nyelvű levele szól a király vitézségéről, de csupán annyit, hogy „Krisztus katonái” (a levélben *athleta christi*) között ott volt a király is. Idézi Christopher Lucken: L’évangile du Roi. Joinville, témoin et auteur de la vie de Saint Louis. *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, 56. évf. (2001), 2. sz. 445–468., 452. https://persee_0395-2649-2001_num_56_2_279956

⁷³ Uo. 467–468.; Michèle Perret: A la fin de sa vie ne fuz-je mie. *Revue des sciences humaines*, 183. évf. (1981), 16–37. 20.

⁷⁴ A király akciója más szempontból is szimbolikus volt: a *népe érdekében* magát „halálos veszedelemnek” kitevő királynak *szükségképpen* a már parton lévő legfőbb *nemzeti-monarchikus* szimbólum, a *mártír* Szent Dénes zászlaja felé kellett törekednie. Joinville: *Szent Lajos élete...* i. m. § 5., 157.

⁷⁵ „*Miközben ott álltam ló nélkül, sebesült lovagjaim körében, egyszerre csak nagy zaj, trombitabarsogás és hangos dobszó közepette odaérkezett a király is a teljes derékhaddal, s megállt egy földszáncon. Soba nem láttam még ilyen gyönyörű lovagot, vállainál az összes barcosa fülé emelkedett, fején aranyozott sisak, kezében német kard csillogott.*” Uo. § 228.

⁷⁶ Lucken: L’évangile du Roi... i. m. 457.; Joinville: *Szent Lajos élete...* i. m. § 2., 5., 6.

⁷⁷ S mindezt Joinville Lajos királynak a népéért vállalt négy kiemelkedő önfeláldozása első példaként ismerteti. Uo. § 2., 5., 6.

⁷⁸ Amikor Joinville arról beszél, hogy a királynak a „szent vértanúk” között a helye, négy eseményt említ. „*Az első rész azt mondja el, hogy mint viselkedett a király egész életében Isten és az Egyház parancsa szerint, szolgálván királysága javát. A második rész pedig nagy vitézségéről és merész tetteiről szól,*

Láttuk, Joinville, a leírt kulcsfontosságú eseménysornak – állítása ellenére – nem lehetett a szemtanúja. Abból, amit tudott róla, s a geszta-formát igen hatásosan megválasztva, alkotott egy immár minden szempontból tökéletes lovagot. Eszerint Joinville a *valóságot* egy „lovag-regényből kilépő *harcos lovagkirállyal*” helyettesítette, aki *személyesen* is oroszlánrészt vállalt a küzdelemben, és ezzel „a *történeti mesét információvá alakította át*”.⁷⁹

A partraszállási jelenetben megszületik a lovag, aki a *hitért* az ellenséggel szemben bátran indul a harcba, aki nyakában pajzzsal, a kézben lándzsával vízbe veti magát, és lovagjaival együtt, de *egyéni* dicsőséget is keresve ki akarja venni a részét a közelharcból, s a „*mélée*” közepébe tart. (A *lovag* a „*mélée*”-t keresi, a *haroló király* pedig Szent Dénes zászlajára veti a tekintetét.) Alakja tehát a „chanson de geste” kívánalmi s a lovagregény szelleme szerint alkotott meg, miáltal Lajos *lovag* – Joinville segítségével – a lovagregényből *átlép* a történelembe, életre kel, s töretlenül és feltartóztatathatatlannul folytatja majd hódító útját a későbbi (és mai) történelemkönyvek lapjain.

Joinville tehát nagyon valószerűen és elkötelezett történetírói-mesélői lendülettel nem csak kiszínezte a történet egy fontos jelenetét, hanem egyben megalkotta Szent Lajosnak, a lovagkirálynak a képéről addig hiányzó részletet, és azt beépítette a tökéletes uralkodó portréjába. Szent Lajos bizony e téren is sokat köszönhet Joinville-nek. A lovagkirály alakja tehát – némi koncepciózus történetírói segítséggel – immár e téren is teljes: Lajos *királyként*, *hadvezérként* és *lovagként* is példamutató, s mindenki előtt bizonyította, hogy nem csak *lovagok királya* ő, hanem *egyéni* kiválósága, lovagi erényei alapján maga is *tökéletes lovag*. Minden lovagi erényekre érzékeny ember számára (beleértve a későbbi, Lajos nevű francia királyokat, akik meglátták benne a kivételes lehetőséget, védelme alá helyezték magukat és az uralkodásban „társukká tették”), társadalmi és politikai rendszereken túlnyúló igazi példakép lehet. A királykép „puzzle”-je Joinville-nél állt össze s az epizód leírása jól illusztrálja szerzője ügyességét és alkotóerejét. Ennek a képnek minden eleme stabil, továbbfejleszthető, gazdagítható, interpretálható, rajzolható, festhető és filmezhető. És az is Joinville érdeme, hogy az elénk lépő történelmi alak *emberi* és még *szerethető* is.⁸⁰

amelyek során négyszer is láttam, hogy halálos veszedelemnek tette ki magát, amint arról a későbbiekben majd szólni fogok, s cselekedte mindent azért, hogy népét a szenvedéstől megkímélje.” Uo. § 2., 5., 6.

⁷⁹ Lucken: *L'évangile du Roi...* i. m. 456.

⁸⁰ Gaston Paris: Jean, Sire de Joinville. In *Histoire Littéraire de la France*, 32. k. Imprimerie nationale, Paris, 1898. 451–453. Ld. a katalógus „*Élő király*” c. fejezetét. Jacques Le Goff: *Et le rire du roi...* In Pierre-Yves Le Pogam (szerk.): *Saint Louis. Exposition Saint Louis du 8 octobre au 11 janvier 2015, à la Conciergerie. Paris, 2004.* 18.; Jacques Le Goff: *Mon ami le saint roi: Joinville et Saint Louis (réponse).* *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, 56. évf. (2001), 2. sz. 469–477., 470.; Le Goff: *Saint Louis.* i. m. 546.; Christine Ferlampin-Acher: Joinville, de l'hagiographe au biographe. In Daniëlle Queruel (szerk.): *Jean de Joinville. De la Champagne aux royaumes d'Outre-mer.* Dominique Géniot, Langres, 1998. 73–74.

Almási Tibor

Mátyás király Zentán kiadott 1458. évi okleveléről

Hunyadi Mátyás király uralma első évének őszét Dél-Magyarországon töltötte. A szerb területek ingatag politikai viszonyai mind a török, mind a magyar kormányzatot aktivitásuk növelésére készítették, majd amikor a törökök 1458 augusztusának második felében bevették Galambóc várát, Mátyás és az országvezetés általános mozgósításra és az uralkodó által személyesen vezetett törökellenes hadjárat megindítására szánták el magukat. A király szeptember elején Szegedre érkezett, ahonnan a hónap második hetében indult tovább. Szeptember 10–11-én már Zentán tartózkodott, majd Futakon keresztülmenve október elejére érkezett meg a mozgósítás kijelölt gyülekezőhelyére, Péterváradra. Innen Nándorfehérvárra ment, majd közel egyhónapos tartózkodás után november elején – mellőzve minden jelentékenyebb katonai fellépést – visszaindult, és Temesváron röviden megszakítva útját december közepén érkezett ismét Szegedre, ahol ezúttal közel hat hétig, egészen 1459. január 20-ig tartózkodott.¹ Jelen dolgozat tárgya a Délvidéken időző uralkodó útjának egy apró mozzanata, jelesen a király rövid zentai tartózkodásáról bizonyosságot nyújtó egyetlen ott kelt oklevele, a zalavári konventhez intézett, 1458. szeptember 11-én kiadott parancslevél tartalmának bemutatása és elemzése.² Köszöntésképpen e dolgozattal tisztelgek a kora újkori utazási irodalom nagyrédemű kutatója, Kővér Lajos munkássága előtt, aki írásaiban a dél-magyarországi térség hétköznapi eleven létviszonyait is közelebb hozó forrásadatok sorának felszínre hozásával jelentékenyen gyarapította ez e területre vonatkozó ismereteinket.

Az 1458 nyárutóján a királyi udvart elhagyó, s a török háború előkészületei miatt Délvidékre utazó Mátyás király a lehetőségek szerint távollétének idején is igyekezett eleget tenni mindazoknak a belső kormányzati feladatoknak, amelyek megoldását alattvalói királyi intézkedésétől remélték. Környezetében ehhez rendelkezésre állt a

¹ Mátyás uralma első időszakával kapcsolatban ld. Pálosfalvi Tamás: Szegedtől Újvárig. Az 1458–1459. esztendőkrónikájához. *Századok*, 147. évf. (2013), 347–380., különösen 363–364. Az uralkodó itineráriumát ld. Horváth Richárd: *Itineraria regis Matthiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia (1458–[1476]–1490)*. (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 12. – Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 2.) Budapest, 2011. Az idézett adatok: 62–63.

² A Zenta történeti hagyományainak feltárásán és ápolásán elkötelezetten munkálkodó mai városközség tudós képviselőinek felkérésére végeztem el a szóban forgó oklevél vizsgálatát, minthogy a 2018. évi városnapnak – amelyre minden évben az 1697. szeptember 11-i diadalmas zentai csatanyerés emlékének megünneplése teremt alkalmat – a középpontjában kiadása 460. évfordulóján ez a Mátyás királytól származó oklevél állt, tekintve, hogy szerencsés véletlen folytán a két esemény napi dátuma pontosan egybeesik. Mindezzel kapcsolatban ld. Almási Tibor – Tari László: *Mátyás király Zentán/Matija Korvin u Senti*. Zenta, 2018.

megfelelő adminisztratív személyzet, amely folyamatosan képes volt az ügykezelés igényei szerinti iratkiadásra. Természetesen távol az udvartól nem volt mód folyamatosan a király elé vinni a döntést igénylő ügyes-bajos dolgokat, s e rendszertelen forgalom mellett csak gyérebb számú ügy található elintézésre, ám ha valaki jó szószólót talált magának az uralkodó környezetében, végeredményben nem volt teljesen esélytelen egy-egy kérdésben kieszközölni a legfelső beavatkozást. A király Zentán keltezett oklevelében foglalt intézkedése is ilyesformán keletkezhetett.

Maga az irat egy szokványos uralkodói parancslevél,³ amely jellegét tekintve semmiben sem különbözik a középkorból hatalmas tömegben fennmaradt, uralkodói kormányzati intézkedéseket tartalmazó oklevelektől. A korabeli hivatali ügyintézésnek megfelelően a király egy hiteles helyhez – jelen esetben a zalavári monostor konventjéhez – fordul, amelynek kettős teendője van a világi hatóságoktól érkező megkeresések kapcsán. Részint gondoskodnia kell a lebonyolítandó igazgatási eljárást közhitelű – más szavakkal hites, szavahihető vagy hitelt érdemlő (*fidedignus*) – tanúként végigkísérő személy kiállításáról és kiküldéséről, másrészt jelentésben kell a szerzett, illetve tanúsítható tapasztalatok alapján leírnia mindazt, ami az ügy elintézése során történt, magyarázva a jogeljárás eredményét. A századok során kifinomuló gyakorlat szerint mind a rendelkező megkeresések, mind pedig az azokra adott jelentések megfogalmazásukban rutinszerűen alkalmazott sablonokból építkeznek. Figyelmünk most természetszerűleg elsődlegesen a Zentán kibocsátott királyi parancslevél szövegére irányul, amelynek legelőbb is a magyarra fordított szó szerinti tartalmával érdemes megismerkedni.

Mátyás, Isten kegyelméből Magyarország, Dalmácia, Horvátország stb. királya híveinknek, a zalavári konventnek, üdvöt és kegyet. Hű alattvalóinknak, a vajdafi Marsali Jánosnak, továbbá az ő Katalin nevezetű nemes úrnő leányának a személyében olyan panaszos beszámoló adatott tudunkra, amely szerint a közelmúlt időben – jelesül is az Úr mögöttünk hagyott 1457. évében, Nagybjótkor – a Somogy megyei Alsózáákány és Almakert nevű birtokokban tulajdonolt teljes részbirtokait kezűkből Dombói Miklós, valamint Szerdabelyi Imre fia György jogtalanul és illetéktelenül a maguk birtokába vonták, majd ugyanezen Dombói Miklós az Alsózáákány birtokban lévő birtokrészeikön új erődítést, avagy várkastélyt emeltetett és építtetett, amely elfoglalt javak és felállított erődítmény a mondott panasztevők sérelmére és szerfölött nagy kárára jelenleg is idegen használatban vannak. Mindezzel kapcsolatban Hűségteknek szigorúan meghagyván megparancsoljuk, hogy küldjétek ki hites embereteket tanúbizonyosságul, akinek a jelenlétében királyi emberként Köveskúti Bálint vagy Ányos, illetve Lencseni Benedek vagy Máté, esetleg Bodai István egyike – a többiek jelenlétét nélkülözve – mindenkitől, akit illet, tudakolja ki a színtiszta igazságot, amelyet végül személyes jelenlétünk [bírósa] számára hűen írjatok meg. Kelt Zentán, a Mária születésének ünnepét követő legközelebbi hétfői napon, az Úr 1458. évében. [= 1458. szeptember 11.]

Mielőtt közelebbről is vizsgálat alá vonnánk az iratban megfogalmazottakat, röviden a fennmaradási formáról szükséges szót ejtenünk. A Mátyás király által Zentán ki-

³ Fennmaradási formája: a jelentéstevő zalavári konvent átírása 1458. október 11-ről; lelőhelye: Magyar Nemzeti Levéltár. Diplomatikai Levéltár 15 283. (régijelzete: Magyar Kamara Archivuma. Neo-regestrata acta 23. 50.)

bocsátott oklevél eredeti formájában nem maradt ránk, így annak kiállításáról, külső fizikai jegyeiről – anyagáról, alakjáról, írásképeről, megpecsételéséről – semmilyen információ nem áll rendelkezésünkre. Az eredeti parancslevél nyilvánvalóan eljutott a címzett zalavári monostorhoz, az azonban ott – ha valameddig sikerrel is őrizhették – az idők során elenyészett. A konvent szempontjából túl nagy jelentősége miatt sem volt az eredeti iratpéldány tartós és gondos őrzetének, mert szövegét pontosan befoglalták az elrendelt eljárásról számot adó tulajdon jelentésükbe. Meglehetősen sűrűn előforduló helyzet, hogy az ilyen parancslevelek eredeti példányai már nem állnak a késői utókor rendelkezésére, ám az elkészült jelentések így is megőrzik a maguk átírásában a kapott írásos megbízatás vagy parancs szövegének tartalmát. Mivel a jelentések ugyanúgy megpecsételt hivatalos iratok, mint ahogyan az alapjukat képező parancslevelek is azok voltak, így tartalmi értelemben a parancsot átíró szövegszakaszaikat az eredetivel egyenértékű információk hű tükreinek kezelhetjük. Diplomatikai szempontból a fennmaradt *textus* ugyanúgy alkalmas a belső tartalmi vizsgálatra, mintha az eredeti iratot tartanánk a kezünkben, az eredeti példány hiányában mindössze a külső jegyek vizsgálatáról vagyunk kénytelenek lemondani.

Az ilyesféle parancslevelek – latinul *mandatumok* vagy *praeceptumok* – felépítésében tartalmilag négy fő részelem különíthető el. A bevezető részt az irat első mondata alkotja, amely három oklevélformulát zár magába, nevezetesen a kibocsátó megnevezését, a címzett megadását és a rövid üdvözlést. Az irat érdemi tartalmi szakasza két főrészből áll, nevezetesen az intézkedést kívánó, illetve kíváltó probléma taglalásából, majd pedig ezt követően magának az utasításnak a megfogalmazásából. A negyedik egység az oklevél lezárása, amely jelen esetben a hely- és időmegjelölést rögzítő keltezésben merül ki.

Közelebbről is megnézve ezeket a tartalmi egységeket a bevezetésről elmondható, hogy az minden tekintetben rövidegre és gyakorlatias egyszerűsége szorítkozik. A király a maga címmegjelölésében (*intitulatio*) az úgynevezett középcímeket használja, tehát a teljes királyi cím első három elemének („*Magyarország, Dalmácia, Horvátország*”) az alázatossági formulához („*Isten kegyelméből*”) kapcsolódó megnevezése után „*stb.*” (latinul: *et cetera* [vagy: *etc.*]) formában lezárja királyi önmegnevezését. Ezt követően célratörő rövidséggel („*a zalavári konventnek*”) meghatározza az irat címzettjét (*inscriptio* vagy *adresse*) – mellőzve Szent Adorján vértanúnak, a zalai monostor védőszentjének a nevét –, majd pedig üdvözlő formulaként (*salutatio*) a legáltalánosabb használatú fordulattal élve mindössze jókívánsága tárgyát („*üdvöt és kegyel*”) adja meg szokásosan mindenféle nyelvtani állítmány használata nélkül.

Az oklevél érdemi közlési szakaszának (*contextus*) első felében a megfogalmazás nagyon határozottan és célratörően vesz irányt – a kiadandó rendelkezés előzményének elbeszélése (*narratio*) gyanánt – a panasz tárgyának tömör rögzítése felé. A hangsúly a felpanaszolt kihágásokon van, és nem a panaszosokon. A nyelvtanilag használt szenvedő szemléletű igenem („*tudtunkra adatott*”) rejtve hagyja, hogy ki által is történt az uralkodó tájékoztatása a sérelmet szenvedettek szószólójaként. Pusztán annyit lehet bizonyosságként kijelenteni, hogy a kárvallottak közvetlenül nem jelentek meg a király

színe előtt, azaz ők bizonyosan nem gyarapították az ifjú uralkodót Zentán körülvevő, illetve megtisztelő közönség sorait. A „személyükben tudunkra adatott” (latinul: *exponitur nobis in personis*) megfogalmazással olyan esetekben szoktak élni, amikor a panaszosokat felkaroló közvetítők tolmácsolták a tisztázásra, illetve orvoslásra szoruló sérelmet a királynak. Ilyenkor – akárcsak itt is – az a jellemző helyzet, hogy homályba vész a panasz közvetítésére vállalkozó szószóló(k)nak a kiléte.

Az ismertetett sérelem kapcsán meghozott tényleges rendelkezést (*dispositio*) Mátyás király ezen oklevele minden elemében rutinszerű szófordulatokkal élve fogalmazza meg. Vizsgálatot – régies megfogalmazással tudományvételt – rendel el annak tisztázása érdekében, hogy a panaszban foglalt állítások ténylegesen megfelelnek-e a valóságnak. Ennek kivitelezése rendszerint úgy történt, hogy az eljárás lefolytatására megbízott személy – akit királyi embernek neveztek –, a hiteles hely részéről kiküldött bizonyoságtévő társaságában felkereste a panaszban megnevezett területet, s ott a környék-, illetve megyebeli nemes és nemtelen lakosok körében kérdezősködve összegyűjtötte a történekekkel kapcsolatos értesüléseket. Ezután visszamentek a hiteles helyre, és ott beszámoltak eljárásuk eredményéről, amelyet azután ez a parancs teljesítésére kötelezett egyházi szerv a királynak címzett írásos jelentésében rögzített. Ezzel a jelentőlevéllel szokás szerint a felperes ment vissza a királyi udvarba, hogy panasztetele folytatásaként peres úton keressen orvoslást az elszenvedett jogsérelemre.

A vizsgálat elvégzésére megbízást kapó királyi emberek alkalmi feladatteljesítők voltak az érintett területen élő nemesi társadalom közegéből. Kiválasztásuk bizonyosan nem valamiféle központi nyilvántartás alapján történt, hanem nagy valószínűséggel az ügyben érdekelt felek részéről felvetett neveket sorolnak fel mindig a parancslevelek olyanokként, akik alkalmasaknak, képeseknek és készeknek látszottak a királyi akaratot érvényesítő, elrendelt eljárási cselekmények végrehajtására. Az egy-egy oklevél felsorolásában előtűnő királyi emberek köre – akik közül az esetek legnagyobb részében csupán egyikük vált eljáró személlyé – ténylegesen tehát nem mint az államigazgatás képzettséggel és jártassággal rendelkező személyzete értékelendő, hanem elsősorban egy lokális mikrovilág társadalmi kapcsolatrendszeré válik előbbé és megfoghatóbbá az iratokban sorjázó nevek révén.

Mátyás király zentai oklevelének negyedik, utolsó részeleme befejező szakasza (*eschatocollum*), jelen esetben a zárómondat, amely mindössze a keltezés tartalmazza. A 15. századra mélyen rögzült középkori magyarországi gyakorlatnak megfelelően a kormányzati és igazgatási természetű iratok rendre feltüntetik a leírt rendelkezés kiadásának helyét és idejét. Az időjelölésben jellemző a középkori egyházi ünnepekhez kapcsolódó datálás, amit a jelen irat is példáz. A helynév megjelölésének egykori, feltételezett gyakorlati súlyán messze túlmutat a dolog azon történettudományi jelentősége, hogy az időpontokhoz köthető helyváltoztatások révén személyi mozgások, aktuális időpillanatokban érvényes tartózkodási helyek válnak követhetővé. Az efféle listázott ismeretekből áll össze egy-egy történeti személyiség *itinerariuma*, azaz ismert tartózkodási helyeinek a jegyzéke, amely nemcsak az utókor köztörténetre vonatkozó tudását gazdagítja – ahogyan most is ennek révén szerezhettünk biztos tudomást Mátyás király

zentai tartózkodásáról –, hanem rendezett ismeretbázisára a forráskritika is nagyban és megbízhatóan képes támaszkodni.⁴

Mátyás király Zentán kiadott parancslevelének a címzettje, a bencés rendi zalavári Szent Adorján vértanú-monostor konventje egy hónap elteltével adott írásos jelentést az elrendelt vizsgálat eredményéről, ami a nagy távolságra és a korabeli közlekedési viszonyokra, továbbá a teljesítendő feladat időigényére tekintettel meglepően gyors – a mai viszonyokhoz képest is irigylésre méltó sebességű – ügyintézésre vall. Kézenfekvő mindenekelőtt megismerkedni e jelentőlevél (*relatio*) tartalmával is.

A legfelségesebb fejedelemnek, Mátyás úrnak, Isten kegyelméből Magyarország, Dalmácia, Horvátország stb. királyának, az ő legdicsőségesebb uruknak a zalavári egyház konventje ájtatos imádságok segédelmének kívánságával. Tudja meg Felségtek, hogy vizsgálatra vonatkozó hozzánk intézett leveleteket a legnagyobb engedelmességgel fogadtuk ezen szavakba öntve: [Itt következik Mátyás király szóban forgó fentebbi parancsának átírása.]

Ennélfogva mi Felségtek utasításainak mindenben engedelmeskedni akarván – miként az kötelességünk is –, az előrebocsátott dolgok végrehajtására embereteknek, Bodai Istvánnak a társaságában jónak láttuk tanúságtevőnként Ferenc papp testvért kiküldeni közülüink, akik végül onnan hozzánk visszatérve egybehangzóan arról tettek jelentést nekünk, hogy ők Szent Ferenc hitvalló minap múlt ünnepén [= október 4.] Somogy megyében együttesen eljárva ugyanazon megye nemes és nemtelen embereitől, akiktől csak érdemes volt és lehetett, a fentebb mondottak felől nyíltan és bizalmasan is buzgón tudakolózva olyasforma igazságra derítettek fényt, amiről a Felségteknek tett bejelentés is szól, és ami megfelel a fentebb említett leveletekben foglalt tartalomnak. Kelt az imént említett vizsgálat napjára eső nyolcadik napon az Úr fentebb mondott évében. [= 1458. október 11.]

A jelentés megfogalmazása rendkívül tömör, a vizsgálatnak mindössze a legfőbb alaptényezőit – időpontját, helyszínét és végrehajtóit – rögzíti a maguk tényszerű konkrétumában. Az eredményként kiderített igazságot viszont egyáltalán nem önti szavakba, hanem a parancslevélben megszövegezett panaszra visszautalva mondja ki az abban foglalt vádak valóságnak megfelelő voltát. A konventi válaszevel keltezésében használt viszonyító időmegjelölés az ilyen típusú okiratokra jellemző gyakorlatot követ.

A tárgyalt történelmi dokumentum oklevéltani jellegzetességeinek összefoglalását követően érdemes röviden kitérni a panaszolt cselekmények tartalmi elemeinek értelmezésére. Kik voltak az ügylet szereplői, és mi tudható azokról a birtokokról, amelyek az ellenséges cselekmények helyszínéül szolgáltak, illetve maradt-e fenn bármi más ismeret az oklevélben szereplők viszálykodásáról?

Az oklevél panaszosa, Marcali János fontos és ismert alakja a korszaknak.⁵ Családi gyökerei a 13. században feltűnő nemesi Péc nemzetségre vezethetők vissza, amely Győr megye déli részén (*Kajárpéc, Felpéc*) volt birtokos. A később 6 fő ágra szakadó

⁴Az itineráriumok összeállításának módszertani problémáival kapcsolatban ld. Horváth Richárd: A hadakozó király: Hunyadi Mátyás itineráriuma. In: Farbak Péter – Spekner Enikő – Szende Katalin – Végh András (szerk.): *Hunyadi Mátyás, a király. Hagomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490. Kiállítási katalógus*. Budapest, 2008. 51–63.

⁵Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. I–II. Budapest, 1996. (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) II. 154.

nemzetségből számos jeles, történeti jelentőségű család eredt (*Péczy, Marcali, Berzencei, Ibrányi, Szentgyörgyi, Apponyi stb.*). Birtokaik főként Zala, Somogy, Veszprém, Körös, Zágráb, Nyitra, Szabolcs megyékben helyezkedtek el. A nemzetség korai történetében többen országos főméltóságokat töltöttek be, így nádor is akadt közöttük.⁶ Az okiratunkban szereplő János apja, Marcali Miklós a Zsigmond-korban rövid ideig erdélyi vajda volt, egyik fivére királyi ajtónállómester méltóságot, a másik pedig csanádi püspöki tisztséget töltött be. Miklós gyermekeinek neve mellett apjuk legmagasabb betöltött tisztsége alapján előfordul olykor a *vajda Marcali fia* formájú névkiegészítés, s erre ismerhetünk tárgyalat oklevelünk „vajdafi” szófordulatában. János maga ugyancsak többszöri ajtónálló-mesteri, illetve szlavón báni méltóságig vitte. Neve a forrásokból 1459-ben tűnik el. Fiú utódot nem hagyott.⁷ Az oklevélben említett leányát, Katalint egy stájer eredetű nemes, Lothombergi Svampek György vette nőül, ki utóbbinak a neve az 1470-es évek végéig szórványosan előfordul a magyarországi történeti forrásokban. Ingatag hűsége miatt – minthogy nyíltan III. Frigyes császár oldalára állt – Mátyás király elvette tőle a Zala megyei Szentgyörgy várát⁸, s azt más javaival együtt a Báthoryak kezére adta.⁹ A Marcali család 1487-ben bekövetkezett kihalása után birtokvagyonuk nagy része királyi adomány folytán ugyancsak az övéké lett.

A panasztolt hatalmaskodás elkövetésével megvádolt személyek, Dombói Miklós és Szerdahelyi Imre fia György nem kevésbé előkelő felmenőkkel büszkélkedhettek. Ők az ugyancsak az Árpád-kortól nyomon követhető történetű Győr nemzetség ivadécai. E nemzetség első ismert tagja a Somogy megyei zselicszentjakabi bencés monostort 1061-ben megalapító Ottó volt, aki somogyi ispáni tisztsége mellett egy időben a nádori méltóságot is betöltötte. A Győr nemzetség birtokai jobbára Somogy, Moson, Baranya és Győr megyékben helyezkedtek el.¹⁰ A taglalt ügyben érintett személyek a nemzetség Szerdahelyi ágához tartoztak. A nemzetségi ág nevét adó, mára eltűnt település Somogy megyében a mai Kaposvártól délkeletre, Gálosfa és Hajmás települések közelében helyezkedett el egykor.¹¹ A Győr nem itt megtelepedő tagjai a 14. század közepétől használják nevükben a Szerdahelyi megjelölést. A Szerdahelyiek nemzetségi ága a 15. század elején 3 al-ágra szakadt, jelesül a Dersfy, a Dancsfy és az Imrefy család-

⁶ A Péc nemzetség történetének összefoglalását genealógiai táblákkal ld. Karácsonyi János: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. I–III. Budapest, 1900–1901. II. 427–434. [Egykötetes reprintjében: Budapest, 1995. 886–895.]

⁷ A családi kapcsolatok áttekintéséhez ld. még Engel Pál: *Magyar középkori adattár. 1. Magyarország világi archontológiája. 2. Középkori magyar genealógia*. PC CD-ROM. Budapest, 2001. (Arcanum Digitéka). Péc nem, 1–6. tábla; különösen 2. tábla, Marcali ág.

⁸ Ma várrom Keszthelytől nyugatra, a Zala folyó mellett, Szentgyörgyvár területén.

⁹ Svampek Györgggyel kapcsolatban ld. Wertner Mór: Családtörténelmi kalászat. 13. Svampek de Lothomberg. *Turul*, 31. évf. (1913), 3. sz. 107–109.

¹⁰ A Győr nemzetség történetének összefoglalását ld. Karácsonyi: *A magyar nemzetségek...* i. m. II. 94–109. [Egykötetes reprintjében: Budapest, 1995. 545–560.]

¹¹ Pontos lokalizálása Timár Péter nevéhez fűződik; vö. Timár Péter: *A Győr nembeli Szerdahelyi család története, birtokai és okmánytára*. Szeged, 2016. 16–32.

dokéra.¹² A hatalmaskodás egyik bevádoltja, Imre fia György az Imrefy családból sarjadt, s bár módos férfiú volt, a közéletben nem jutott jelentékenyebb szerephez. A másik megjelölt férfiú, Dombói Miklós ugyancsak Győr nembeli nemes volt, s a nemzetségnek egy másik, Baranya és Somogy megyék határán, a mai Szigetvár vidékén birtokérdekeltségekkel rendelkező ágából származott. Ennek tagjai a Dombói vagy Dombai nevet a 14. század húszas éveitől használták. Pályája során Miklós a déli országrész több fontos tisztségét betöltötte, volt macsói, majd pedig szlavón helyettes bán, baranyai alispán, kőrösi ispán, míg a panaszban érintett időszakban a somogyi alispáni tisztelet viselte.¹³ A Mátyás király féle okiratban szereplők érdekütközése tehát az országos politikában is súllyal rendelkező, s a király figyelmére érdemes birtokosok konfliktusának tekinthető.

Az oklevélben előforduló személyek sorában a felsorolt királyi emberek érdemelnek még röviden figyelmet, legalábbis annyiban, hogy megkíséreljük a nevük mellett feltűnő helységneveket azonosítani. Mint fentebb már utalás történt rá, a középkori jogügyleteket foganatosító eljáró személyek – mint jelen esetben is a királyi emberek – jellemzően a térség nemesi társadalmából kikerülő megbízottak voltak. Oklevelünk három helynevet kapcsol a felsorolt öt lehetséges királyi ember neve mellé. Bálintot és Ányost Köveskútról valónak mondja, amely származási hely azonosítása hordoz leginkább bizonytalanságokat. Számolni lehet azzal a lehetőséggel, hogy arról a Köveskútról van szó, amely Dombóvártól délre, a mai Egyházaskozárhoz közel elhelyezkedő, utóbb elenyészett Köveskúttal azonosítható.¹⁴ Ennek hozzávetőleg 25–30 km a távolsága Szerdahelytől, viszont elég messzire esik a hatalmaskodás helyszíneitől. Az is felmerülhet azonban, hogy a Keszthelyhez közeli mai Zalaköveskút faluban jelöljük meg e helynév egykori megfelelőjét, amely Marcalitól van hozzávetőleg 40 km-nyi távolságra.¹⁵ Minthogy az ügyben Marcali János panaszos érdekében indult vizsgálat, így a királyi ember kiküldése viszonylatában talán inkább a Marcali család érdekeltségi területeihez közeli térségben keresendő a javasolt királyi emberek illetősége. Ráadásul Zalaköveskút a zalaí konventhez is meglehetősen kis távolságban fekszik, így az eljárás lebonyolítása is egyszerűbben volt bonyolítható innen való királyi emberek közreműködésével. A kijelöltek közül kettőről, Benedekről és Mátéről mint Lencsen településről származó személyekről beszél az oklevél. E falunak az emlékét ma a Somogy megyei

¹² A családi kapcsolatok áttekintéséhez ld. Engel: *Magyar középkori adattár...* i. m. Győr nem 2. tábla: Szerdahelyiek; 3. tábla: Dombaiak, ezenkívül ld. még Timár Péternek az előző jegyzetben idézett nagy részletességű feldolgozását gazdag okleveles forrásbázisával: Timár: *A Győr nembeli Szerdahelyi család...* i. m. 347–378. [családtörténet]; 379–382. [leszármazási táblák]; 405–734. [okmánytár].

¹³ Dombói Miklós viselt tisztegeit ld. Engel: *Magyarország világi archontológiája...* i. m. II. 63.

¹⁴ Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában.* I–V. Budapest, 1890–1913. [a Trencsén megye feldolgozását adó IV. kötetet Csánki munkáját folytatva Fekete Nagy Antal készítette el, Budapest, 1941.] (A sorozat köteteinek reprintje: Budapest, 1985.) III. Tolnavármegye, Köveskút, 438.

¹⁵ Uo. Zalavármegye, Köveskút, 74.

Nagybajomhoz közeli Lencsenpuszta településnév őrizi.¹⁶ Ennek térsége sincsen 20 km-nél messzebbre Marcalitól, s 30 km-re Zalavártól. Az eljárást végül lebonyolító István királyi ember előneve Boda falunévre utal, amely alighanem az egykor a Somogy megyei Csurgó uradalmába tartozó – a mai Zákány és Gyékényes települések környékére tehető –, korunkra elenyészett Bodafalvának feleltethető meg.¹⁷ Királyi emberként a vizsgálat elvégzése valószínűleg amiatt hárult végül Bodai Istvánra, mert ő a Dráva folyó körzetében lényegében az elkövetett hatalmaskodások helyszínén élt.

A hatalmaskodó Dombói Miklós és Szerdahelyi Imre fia György jogtalan foglalásának célpontját Mátyás király zentai keltezésű oklevele a Somogy megyei Alsózákány és Almakert birtokokon fekvő részirtokokban jelöli meg. E birtokok a megye déli részén, közvetlenül a Dráva mellett feküdtek, s a központjában egykor várral rendelkező zákányi uradalom részét képezték. A 14. század közepén Zákánynak a Dráván révje, kikötője volt, továbbá jövedelmező vámszedő hely is kapcsolódott a településhez. Zákányt a 15. század közepére Alsó- és Felső- név-elótaggal megkülönböztetett két településre osztották, s ekkoriban mindkettőt mezővárosnak mondták.¹⁸ Várkastély itteni létezéséről már 1450-ből maradt fenn említés, és az is feltételezhető, hogy azt ténylegesen több évvel ennél korábban emelték. Elhelyezkedéséről a legújabb vélemények azt valószínűsítik, hogy az erődítés a mai Gyékényes és Zákány települések határterületén, a Dráva síkján állt, Gyékényestől nagyjából 1 km-re északnyugatra. Ezzel szemben a felsőzákányi templom és mezőváros helye a Gyékényeshez tartozó Újhegyen feltételezhető.¹⁹ Almakert birtokról a zákányi uradalom tartozékaként emlékeznek meg a korabeli oklevelek, és birtoklástörténetük is egybekapcsolódik. A falu korunkra elenyészett. Emlékét a mai Gyékényes északi határrészében a ma Kisirtásnak mondott helyen a 19. században még használt Almás és Kisalmáskert formájú névjelölések őrizhették meg.²⁰

Az uradalomban sokáig a Zákányi, valamint a Marcali családoknak voltak érdekeltségei, akik a 14. század végén kölcsönös örökösödési szerződést is kötöttek egymással. A Zákányiakkal létrejött házassági kapcsolatok azonban a 15. század közepső harmadában mind a Dombóiak, mind pedig a velük rokon Szerdahelyi Imrefyek számára alapot teremtettek ahhoz, hogy önálló birtokigényeket próbáljanak meg ott – nem is sikertelenül – érvényesíteni. 1446-ban formális megosztás történt a Zákányiak és a Marcaliak uralta részek elválasztása érdekében. Mindamellet Dombói Miklósnak és Imre fia Györgynek zálogügyletek révén az 1450-es évek elejére sikerült rendelkezésük alá vonniuk a Marcaliak itteni részeit is, noha számos ekkoriban kelt oklevélből kiderül, hogy a zálog fejében vállalt fizetési kötelezettségének Imre fia György többszöri felszólítás ellenére sohasem tett eleget. Ennélfogva Marcali János és leánya, Katalin

¹⁶ Papp László – Végh József (szerk.): *Somogy megye földrajzi nevei*. Budapest, 1974. 145/121.

¹⁷ Csánki: *Magyarország történelmi földrajza...* i. m. II. Somogyvármegye, Bodafalva, 594.

¹⁸ Uo. II. Somogyvármegye, Zákány, 584–585.; Timár: *A Győr nembeli Szerdahelyi család...* i. m. 276–279.

¹⁹ Timár: *A Győr nembeli Szerdahelyi család...* i. m. 279., valamint 338., 2284. jegyzet.

²⁰ Csánki: *Magyarország történelmi földrajza...* i. m. II. Somogyvármegye, Almakert, 586.; Timár: *A Győr nembeli Szerdahelyi család...* i. m. 233.

ragaszkodtak a Miklós és György kezére adott részbirtokok fölötti jogaik fenntartásához, annak ellenére is, hogy Miklós és György úgy viselkedtek az uradalommal és tartozékaival kapcsolatban, mintha azokat minden tekintetben kifogástalan törvényes szerzeményként uralták volna.²¹ Ennek egyik megnyilvánulása lehetett, hogy az 1458. évi Mátyás király-féle zentai oklevél szerint Dombói Miklós hozzányúlt az itteni uradalmi központhoz, és ezt az átépítő beavatkozást vagy korszerűsítést nevezik panaszukban a Marcaliak új erődítmény, azaz várkastély emelésének, holott az ilyen természetű, uradalmi központ szerepét ellátó objektumnak ekkoriban már nyilvánvaló előzménye volt,²² még ha annak kezdeményezője és felépíttetője ma már egyértelmű bizonyossággal nem is megnevezhető. Megjegyzést érdemel végül az a körülmény is, hogy oklevelünkben a panaszolt cselekmények elkövetői, Miklós és György összhangban együttműködő tettestársaknak látszanak, valójában azonban más fennmaradt oklevelek tanúsága szerint közöttük is súlyos érdekellentétek húzódtak, s többször is peres felekként kerültek szembe egymással. Annak a szövevényes és hosszan elhúzódó pereskedésnek a bemutatása azonban, amely az oklevelünkben érintett konfliktus kapcsán Mátyás király korában a zákányi uradalom hovatarozása körül bonyolódott – és amelynek további más neves történelmi családok is érintettjeivé váltak –, messze túlmutat Zentán kelt királyi oklevelünk tartalmának értelmezésén, és természetszerűleg önálló tanulmány kereteit igényelné.

Függelék

Mátyás király Zentán kiadott 1458. évi oklevelének és az azt magában foglaló zalavári konventi jelentésnek a latin olvasata

Serenissimo principi, domino Matthe, dei gratia Hungarie, Dalmatie, Croatie etc. regi, domino ipsorum gloriosissimo Conventus ecclesie Zaladyensis orationum suffragia devotarum. Vestra noverit Serenitas nos litteras vestras inquisitorias nobis directas sumptua cum obedientia recepisse in hec verba:

Mathias, dei gratia rex Hungarie, Dalmatie, Croatie etc. fidelibus nostris Conventui Zaladyensi salutem et gratiam. Exponitur nobis in personis fidelium nostrorum magnifici Johannis filii Wayuode de Marczaly ac generose domine Katherina vocate filie eiusdem querulose, quod temporibus preteritis, videlicet in Quadragesima in anno domini Millesimo Quadringentesimo quinquagesimo septimo elapso, Nicolaus de Dombo ac Georgius filius Emerici de Zerdabel totales portiones eorundem possessionarias in possessionibus Alsozakan et Almakerth vocatis in comitatu Symigiensi existentis habitas a manibus eorundem minus iuste ac indebite occupassent, ac idem Nicolaus de Dombo in facie prelibate portionis possessionarie in possessione Alsozakan habite novum fortalitium seu castellum erigere et

²¹ A zákányi uradalom birtoklási viszonyaival és az ekörül támadt viszályal kapcsolatban ld. Timár: *A Győr nembeli Szerdabelyi család...* i. m. 276–277., továbbá ld. még az okmánytári részben a mindezekkel összefüggő számos dokumentumot, kivált is a 276., 547., 548., 603., 610., 612., 613., 617. számúakat.

²² A várkastélyra vonatkozó első híradás 1450-ből ismert; ld. Csánki: *Magyarország történelmi földrajza...* i. m. II. Somogyvármegye, Zákány, 575.

construere fecisset, quibus sic occupatis ac erecto castello utetur etiam de presenti in preiudicium dictorum exponentium et dampnum valde magnum. Super quo fidelitati vestre firmiter precepientes mandamus, quatenus vestram mittatis hominem pro testimonio fidedignum, quo presente Valentinus vel Anianus de Kveskuth aut Benedictus sive Matheus de Lenchen neve Stephanus de Boda aliis absentibus homo noster ab omnibus, quibus incumbat, meram de premissis experiatur veritatem, quam tandem nostre personali presentie fideliter rescribatis. Datum in Zyntha, feria secunda proxima post festum Nativitatis Marie, anno domini Millesimo quadringentesimo quinquagesimo octavo.

Unde nos mandatis vestre Serenitatis in omnibus obedire cupientes, ut tenemur, unacum Stephano de Boda, homine vestro nostrum hominem, videlicet fratrem Franciscum sacerdotem, unum ex nobis ad premissa peragenda nostro pro testimonio duxissemus destinandum, qui tandem exinde ad nos reversi nobis concorditer retulerunt, quod ipsi in festo Beati Francisci confessoris proximo preterito in comitatu Symigiensi simul procedendo a nobilibus et ignobilibus eiusdem comitatus hominibus, a quibus decussisset et licuisset, palam et occulte diligenter de premissis inquirendo talem scivissent veritatem, sicut dictum extitisset vestre serenitati et prout tenor litterarumstrarum contineret predictarum. Datum octo die diei inquisitionis antedictae anno domini supradicto [1458].

Gausz Ildikó

„Plutost mourir de mille morts!”¹

A francia Katolikus Liga breton „ideológiagyárosai” a vallás-háborúk utolsó éveiben (1588–1598)

A celui qui m'a effectivement posé dans le dernier promis

A 16–18. századi francia történeti források számos adalékkal szolgálnak Magyarország történetéhez, és legfőképp annak a képnek a megrajzolásához, amely kialakult a magyarokról a koraujkori, újkori Nyugat-Európában. Ezeket a forrásokat már többen feldolgozták, magyar és francia történészek is, a legalaposabban Kövér Lajos, több tanulmányban és a *Documents et témoignages français imprimés sur la Hongrie 1565–1814* című kötetében.² Az ebben közölt dokumentumok és beszámolók azt bizonyítják, hogy még ha a polgárháborúk alapjaiban rengették is meg berendezkedését, a Francia Királyság oszmánellenes harcok iránti érdeklődése a 16. század második felétől folyamatosan megmutatkozott. Jelen írás a Bretagne-i Katolikus Liga eszmerendszerén keresztül éppen ennek az elmélyült válságnak a végső szakaszába enged betekintést, amelynek lezárulása után ismét kimutatható mind a híradások, mind a császári-királyi zászlóban vállalt szolgálat alapján a közép-európai régió iránti növekvő figyelem.

A Francia Királyság és Bretagne a 16. század második felében

A keresztény vallás európai egységének megszűnése a Francia Királyságban idézte elő a legsúlyosabb belpolitikai válságot. A 16. század második felét végigkísérő francia vallásháborúk a királyság egységét, sőt létét fenyegették azzal a küzdelemmel, amely a fegyveres összecsapások mellett a vallások fanatikus képviselői által alkotott szónoklatok és propagandák formájában is zajlottak. A helyzet abból a szempontból volt különösen súlyos, hogy a II. Henriket követő gyengekezű Valois-uralkodók alatt az országnak szembe kellett néznie a királyi hatalom meggyengülésével, a felekezeti frontvonalak mentén rendszeressé váló külföldi beavatkozásokkal, s gazdasági alapjainak megrendülésével. Szintén a válságot mélyítette, hogy a központosított államszervezet késő középkortól épülő rendszere a királyság területéhez viszonylag újonnan csatolt

¹ „Inkább ezer halállal halni?” – hangzott a kiáltás a hagyomány szerint a katolikus francia főurak szájából III. Henrik halálakor, tiltakozásul Navarrai Henrik trónutódlása ellen. Ld. Jules Michelet: *Histoire de France. La Ligue et Henri IV.* Chamerot, Paris, 1856. 350.

² Lajos Kövér: *Documents et témoignages français imprimés sur la Hongrie, 1565–1814.* JATEPress, Szeged, 2016.

tartományokban nem épült ki stabilan, a királyi hatalom megerősítése itt ütközött leginkább nehézségekbe.

Ebben a kontextusban a királyi hatalomnak olyan erős tanokra volt szüksége, amelyek lehetővé tették a francia identitás és a centralizált hatalom helyreállítását a vallási támadásokkal szemben. A királyi politikusai azt hirdették, hogy az osztatlan birodalom egyedül az uralkodó tulajdona és az állam védelmi szerepe független a vallási egységtől. Ezt a mozgalmat Jean Bodin jogtudós (1530–1596) munkássága fémjelezte, aki 1576-ban a blois-i rendi gyűlésen a vallásbéke érdekében szólalt fel és még ugyanebben az évben kiadta *Az államról* írt hat könyvét.³ A társadalmi egységet szolgáló állandó és abszolút szuverenitás fogalmára alapuló műve abban az Európában látott napvilágot, ahol a keresztény tradíciók mellett a sztoikus tanokat is újra felfedezték. Ezek értelmében a történelem viszontagságaival bátran és tárgyilagosan kell megküzdeni, s a sorsfordulatokkal szemben önuralmat kell gyakorolni. Bodin műve valójában válaszreakcióként született a monarchomachusok mozgalmának kinyilatkoztatásaira, amelynek egyik legjelentősebb képviselője a protestáns hitre tért François Hotman (1524–1590). Tolla nyomán született meg a hugenotta politikai gondolkodás főművének tekintett *Franco-Gallia* (1573), amely szerint Franciaországban a királyi hatalom már a gallok óta folyamatosan korlátozott volt és a franciák ősi királyai nem öröklés, hanem a nép akaratából kerültek uralomra. A választás útján létrejött monarchiában a rendek gyűlésének közreműködésével egyes kormányforma alakult ki a központi hatalom abszolút és egyeduralkodó jellege ellenében.⁴ A középkori alapokon nyugvó monarchomachusok elméletét 1584 után már elvetették a hugenották, hiszen ekkor, III. Henrik utolsó fiavérének halála után a száli törvények értelmében Navarrai Henrik lépett elő a trón várományosává.⁵

A 16. század végén a Katolikus Liga tagjai éppen ezekhez a kálvinista elméletekhez nyúltak vissza a nép jogainak értelmezése és a királyi hatalom gyengítését célzó kísérle-

³ *Les six livres de la République de J. Bodin angevin*. A Paris, chez Jacques du Puys, libraire juré, à la Samaritaine, 1576.

⁴ „His ex locis, aliisque similibus quamplurimis patere arbitror, reges Francogalliae populi potius, hoc est ordinum, & (ut nunc loquimur) statuum iudicio ac studio, quam hereditario iure constitutos fuisse. Cuius rei magno etiam argumento est ritus, quo maiores in regibus inaugurandis utebantur. ...; Concilium referatur (qua de causa Concilium illud vulgo Triumstatuum appellatur) ecquid commodius, ad illa tria genera referri possit, quibus id Concilium constat: hoc est, ad regalem, optimatum & popularem: quippe, cum huius regni status is fuerit, quem Philosophi veteres, (in his Plato & Aristoteles, quos Polybius & Tullius imitati sunt) optimum ac praestantissimum iudicarunt: nimirum qui e tribus generibus Regali, Optimo, & Popolari mixtus ac temperatus esset: quam Reip[ublicae] formam Cicero in suis de Reip[ublicae] libris unam ex omnibus comprobavit.” Ld. *Franc. Hotomani Francogallia*. Ex off. J. Stoerii, [Genevae], 1573. 52., 78–79.

⁵ Nicolas Le Roux: *1er août 1589. Un régicide au nom de Dieu. L'assassinat d'Henri III. (Les journées qui ont fait la France)* Gallimard, Paris, 2006. 290–291.; Nicolas Le Roux: *Le Roi, la cour, l'État. De la Renaissance à l'absolutisme*. Champ Vallon, Seyssel, 2013. 267–280.

teik kapcsán. Hitbeli meggyőződésüktől elvakított szónokaik ilyen alapokon – bár jóval szélsőségesebb hangnemben – dolgozták ki eszméiket⁶ egy alapvető, V. Pius által megfogalmazott kiegészítéssel. Míg François Hotman *Franco-Galliájában* védte a zszarnokokkal szemben a kollektív cselekvés jogát, és semmiképp sem ismerte el jogosnak az egyén által végrehajtott zszarnokgyilkosságot, addig a katolikus pápa az örök élet kulcsát látta abban.⁷ Erre alapozva a Katolikus Liga századvégi szélsőséges időszakában (1588–1598) – miután a pártvezető Guise testvéreket orvul meggyilkolták – úgy üdvözölte III. Henrik halálát, mint az Antikrisztusét vagy a zszarnokét, miközben a protestáns gondolkodók elítélték a király meggyilkolását, még ha Isten akaratát is látták benne.

Egy 19. századi középszerű szerelmi és hősi intrikát durva történelmi tévedésekkel megjelentető abszurd melodrámban egy öreg breton ligapárti összeesküvő így szónokol:

Mi, Armória gyermekei, kikiáltjuk függetlenségünket és megválasztjuk vezéréinknek Mercœur herceget. Hősi fajból származik ő, Nagy Károlyéból és a bátor Guise hercegéből... Azt akarjuk, hogy a mi uralkodónk semmiben – se tiszteletben, se kötelekben, se másképpen – ne vegye tekintetbe Franciaország királyát; Bretagne teljes és abszolút függetlenségét akarja minden gyermeke, vagy legalábbis mindenki, aki a breton név viselésére méltó.⁸

Philippe-Emmanuel de Lorraine-t, Mercœur herceget (1558–1602) a Katolikus Liga emelte trónra a Francia Királyság nyugati szegletében, s népmozgalmának vezérévé tette. Nicolas de Vaudémont fia, Antal herceg unokája, a király sógora Bretagne-i népszerűségét elsősorban hitvesének, Marie de Luxembourgnak, Étampes és Penthievre hercegnőjének köszönhette, aki erős családi szálakkal kötődött a tartományhoz. Bretagne politikai jelentősége semmiképp sem volt elhanyagolható, egyben kitűnő példát jelentett a királyi hatalom gyengébb jelenlétére is. A vidék nem csupán nyelve és múltja miatt szigetelődött el, s nem csupán erkölcsileg és anyagilag szakadt el a francia területek központjától, hanem jogilag is könnyebben volt leválasztható a királyságról női ágú öröklési rendje miatt.⁹ A bretonok nagy részének a Penthievre hercegek utódja testesítette meg ősi függetlenségüket a Montfort-házzal szemben, akik számukra csupán trónbitorlók voltak. Ebben a kontextusban Mercœur személye köthette össze az egy évszázada megszakadt láncolatot, s Hektorként vehette fel a harcot a „hitetlen danaók” ellenében. Az 1582-től kormányzónak kinevezett herceg védnöksége alatt egy egész udvartartásnyi védenc folytatott propagandisztikus tevékenységet. A tolerancia köntösébe bujtatott prédikációk, demagóg és érzelmekre ható magyarázataik tömegeket mozgattak meg az „átkozott eretnekek” és „királypárti cinkosaik” ellen. A „bölc.” Jean Moreau kanonok (1552–1617), a Liga Bretagne-i harcainak „lelküismeretes krónikása”, aki

⁶ Le Roux: *1er août 1589...* i. m. 160–181.

⁷ Monique Cottret: La justification catholique du tyranicide. *Parlement(s). Revue d'histoire politique*, 3. évf. (2010), 6. sz. 113.

⁸ Charles Commequiers: *La Ligue en Bretagne*. Mellinet-Malassis, Nantes, 1830. 14.

⁹ Gausz Ildikó: Mozaikdarabok Mercœur hercegének képéhez. Philippe-Emmanuel de Lorraine útja Székesfehérvárig, 1582–1598. *Világtörténet*, 9. (41.) évf. (2019), 2. sz. 238.

maga is csak 1595-ben – azaz nem hittérése, hanem pápai feloldozása után – ismerte el királynak IV. Henriket, nem kevesebbet állít, mint hogy a Liga alapvetően nem is volt vallásos, és fanatikusaik „vandálkodása” (*paysantaille*) csupán károkat okozott az őrjön-gés és a fosztogatás által.¹⁰

Spes successionis: a trónigény megerősítése

A bretagne-i Katolikus Liga vezéralakjának elismert Mercœur herceg kormányzó-ságának megerősítése különös jelentőséggel bírt a mozgalom iránt elkötelezett és a herceg pártfogását élvező politikai körök számára. Így születtek meg a katolikus politi-kaelmélet talán legradikálisabb művei, amelyek elismerték a fegyveres ellenálláshoz va-ló jogot és bizonyították kormányzójuk ősi tartományi kötődéseit. A Liga publicistái-nak dolgát megkönnyítette az a tény, hogy Nantes városát masszívan uralta a lotaringi-ai származású herceg, ügyesen kiépített hűséghálózatának köszönhetően. Szintén segít-ségükre volt egy korábban a Guise hercegek számára ajánlott – *Stemmatum Lotharingia* című – írás,¹¹ amelynek ötletéből inspirálódva, elsősorban genealógiai családi szálakkal igyekeztek igazolni a lotaringiai gyökerek bretagne-i jelenlétét. Az első jelentős ilyen jellegű munka a herceg hitvese által egy 1592-ben megrendelt eredetkimutatás,¹² első-dlegesen a Bretagne-hoz közvetlen szálakkal kapcsolható Luxembourgok dicsőséges múltját volt hivatott feltárni. Fontos jeleznünk, hogy a kezdeményező Marie de Lu-xembourg nem csupán családjá főágának utolsó leszármazottja, hanem a Martigues vikontok utolsó élő képviselője is volt, miután egyetlen nővére fiatalon, nagybátyja Charles de Luxembourg pedig utód nélkül hunyt el. Atyja, Sébastien de Luxembourg (1530–1569) anyai nagybátyját, Jean de Brosse-t, Étampes herceget követte Bretagne kormányzójának tisztségében (1565–1569). Emellett szintén édesanyja – René de Brosse leánya – révén a Penthievre grófja, édesapja – François de Luxembourg – által a Martigues vikontja címet örökölte meg. Amikor IX. Károly király 1569-ben a Penthievre grófságot főhercegség rangra emelte, a Luxembourg-családot az ősi bretagne-i hercegek örökösévé tette.¹³ Bár a kötet nem jelöli nevét, köztudott, hogy Raoul Le Maistre kapta a megbízatást Bretagne kormányzónéjától e bonyolult rokoni kapcsolatok során megszerzett jogok teljes kimutatására. Az 1580-as évek végén Rouenből áttelepült domonkos rendi szerzetes gyorsan elismertségre és hírnévre tett

¹⁰ Jean Moreau (chanoine de Cornouaille): *Histoire de ce qui s'est passé en Bretagne durant les guerres de la Ligue et particulièrement dans le diocèse de Cornouaille*. Come et Bonetbeau, Brest, 1836. 23.

¹¹ François de Rosières: *Stemmatum Lotharingie ac Barri ducum tomii septem, ab Antenore, Trojanorum reliquiarum ad paludes maeotidas rege, ad haec usque Caroli III, ducis Lotharingiae*. G. Chaudière, Parisiis, 1580.

¹² *Original des troubles de ce temps, discovrant briefvement des Princes plus Illustres de la tres-ancienne & tres-illustre famille de Luxembourg, & de leurs alliances genealogiques, & principalement de Charles & Sebastien, freres germains, & Princes de Martigues, & des guerres où ils se sont trouvez, tant dedans que dehors le Royaume de France*. Nicolas de Maretz, Nantes, 1592.

¹³ Arthur Le Moyne de la Borderie: *Histoire de Bretagne: 1515-1715 continuée par Barthélemy Pocquet*. J. Plihon et L. Hommay, Rennes, 1913. 26.

szert Nantes városában az általa tartott hitviták és prédikációk tömeges látogatottságának köszönhetően. Ezt némiképp cáfolja, hogy írásos változatban ezek közül egy sem maradt az utókorra. Jól ismert és reprezentált azonban költői és történetírói tevékenysége, s talán nem tévedünk, ha azt feltételezzük, hogy a küldetés hibátlan teljesítését mindezek alapján várták tőle. A feladatra terjedelmében is nagy hangsúlyt fektető szerzetes harminc fejezeten át, több mint háromszáz oldalon, egészen az 1592. évig tárgyalja a Luxembourg-család tagjainak életútját, s elbeszéli többek között Charles és Sébastien de Luxembourg hőstetteit, az itáliai háborúktól (1520) Sébastien de Luxembourg haláláig (1569). Le Maître a munkájához Hugues de Gassiontól, a család első szolgájától szerezte értesüléseit,¹⁴ erre maga is felhívja a figyelmet szavahihetőségének igazolására. Gassion mindenekelőtt azért hiteles forrás, mert Charles de Luxembourggal együtt jelen volt Metz ostrománál, majd 1553-ban Téroouanne-nál és Hesdin-nél, ahol első gazdája halálát lelte. Ezt követően – 1556-ban – került Sébastien de Luxembourg szolgálatába, akit 1558-ban Calais-ba, majd Skóciába, Dreux-be, Jarnacba, Bassacba, Moncontourba és végül Saint-Jean d’Angélybe kísért, ahol második ura is karjai között halt meg. Gassion a Luxembourg-családhoz való hűségét végérvényesen akkor bizonyította, amikor 1589-ben a François du Cambout-val (1542–1625) közösen irányított nantes-i várat Mercœur hercegének adja át a királyi erők ellenében.¹⁵

Nem meglepő tehát, hogy Raoul Le Maître genealógiai munkája több érdekes életrajzi újdonságot is szolgáltat, így tőle tudhatjuk meg többek között azt is, hogy Mercœur hercegnek atyja az elsők között csatlakozott a Liga harcaihoz:

Bretagne-ban Martigues úr nem akarván engedni, hogy kormányzatának egyetlen városában is legyen [hugenotta] istentisztelet tudván, hogy a pacifikációs rendelet [amboise-i béke, 1563] álságos volt, továbbá, mivel figyelmeztették, hogy az eretnekek Nantes városa mellett, Marchis-nál és Barbinnál gyülekeztek egy sajtólóházban, hogy istentiszteleten vegyenek részt, ide sietett, szétkergette és elűzte őket a vidék teljes felégetésével. Elkergette őket egy La Gascherie-nek nevezett helyről és több más településről is.¹⁶

Ami a családfa-kimutatást illeti, a 420–980 közötti időszakra Le Maître meseszerű kapcsolatokat állít össze a Mercœur-család trónkövetelésének alátámasztására, vérvonalának dicsőítésére, s hatalmának legitimálására. Ez kardinális kérdés a Bretagne-i hercegi, sőt – messzebbre tekintve – a francia királyi korona megszerzése szempontjából. Alapvetően két fontos motívumra építi érvelését: a franciák trójai eredetmítoszát veszi alapul, a Mercœur-családot pedig a francia királyi ősök legkorábbi időszakához vezeti vissza. Kimutatásai szerint világossá válik, hogy a Lotaringiai hercegek férfiágon Anthénor és Pharamond utódai, akik maguk Francusnak – Hector fiának, Priamus

¹⁴ A címlapon olvasható megjelölés szerint a munka legfőbb forrása Gassion: „*recueil de plusieurs... livres et particulièrement des Mémoires de... Hugues de Gassion...*”

¹⁵ Camille Mellinet: *La commune et la milice de Nantes*. Tome III. Mellinet, Nantes, 1841. 374.

¹⁶ *Original des troubles de ce temps...* i. m. 252–253.

unokájának – leszármazottjai. Francus ugyanis Trójából Pannoniába menekülve, Sicambriában telepedett le asszonyával, Remus (Reims alapítójának) leányával, Nannes (Nantes alapítójának) unokájával.¹⁷ További elemzése szerint I. Károly (953–991), Alsó-Lotaringia hercege nem halt meg Orléans-ban bebörtönözve, hanem Ricuin lányával, Bonne-nal kötött házasságából hagyott hátra egy utódot, Ottó herceget. Ottó – örökös híján – unokatestvérének, Godefroynak (cc. 965–1023) adta át Lotaringiát, aki a lotaringiai ág őse. A királyi trónra való jogalapot az szolgáltatja gondolatmenetében, hogy a lotaringiai családot egészen a Karoling-házig vezeti vissza, s ezzel a Bourbonokra is „rálícitál”, akik csupán a Capeting-dinasztiához fűződő szálakkal büszkélkedtek. Ezzel tehát azt tudja bizonyítani, hogy Navarrai Henrik nem az egyetlen lehetséges örökös 1589-ben, hiszen ott van még Charles de Mayenne és Mercœur herceg is lehetséges jelöltként. Világos azonban, hogy ezt a felvetést sem hagyja nyitva Le Maistre és hozzáfűzi, hogy a Mercœur házaspár „duplán” jogosult a trónra, hiszen mindketten Pharamond leszármazottai, azaz mindketten hercegi és királyi ősökkel jeleskedtek.

Szintén családtörténeti munka keretei között teremtette meg az ellenállásnak és a zsarnoki, eretnek uralkodó letételének jogalapját Pierre Biré (1562–1638), La Doucinère ura. A nantes-i Katolikus Liga másik emblemikus alakja először a nantes-i törvényszéken királyi ügyvédként kezdte pályafutását, majd a kedvező politikai helyzetben – s nem utolsósorban Mercœur közbenjárására – gyorsan haladt előre a ranglétrán.¹⁸ Ugyanakkor a róla megjelent életrajzok egyike sem e tisztségeiben említi, hanem egyöntetűen csupán egy 1593-ban, Nantes-ban kiadott mű szerzőjeként nevezik meg: *A Lotaringiai-ház családfája, hercegei cselekedetein és hőstettein keresztül bemutatva és az 1560–1593 között Franciaországban zajlott háborúk rövid összefoglalása*.¹⁹ Az egyértelműen ligapárti írás már ajánlásával is nyíltan felvállalja politikai kötődését: „a legnagyobb, legnevesebb, legbátrabb Philippe Emmanuel de Lorraine, Mercœur herceghez”. A három címdal nélkül fennmaradt példány²⁰ alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy az írás vé-

¹⁷ A 13. század második felétől széles körben elterjedt a hagyomány, amely a franciákat mitikus trójai eredetükhöz és sicambriai – tehát magyarországi – tartózkodásukhoz fűzi. Ld. Eckhardt, Sándor: Sicambria. Capitale légendaire des français en Hongrie. *Revue des études hongroises*, 6. évf. (1928) 166–197. Újabban: Csernus Sándor: *Robert de Clari. Konstantinápoly hódolttatása*. Balassi Kiadó, Budapest, 2013. 125. 269. l.; Havas László: Hungaria (re)nata, a keresztény királyság nyugati kapcsolatai Európa „keresztútjai”-nak metszéspontjában. In: Györkös Attila – Kiss Gergely (szerk.): *Francia–magyar kapcsolatok a középkorban*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2013. 19–20.

¹⁸ Louis Grégoire: *La Ligue en Bretagne*. J.-B. Dumoulin, Paris, 1856. 207–211.

¹⁹ Pierre Biré: *Alliances Genealogiques de la Maison de Lorraine, illustrees Des faits et gestes des Princes d'icelle. Ensemble De ceux de Bar Vaudemont, Luxembourg, Louvain, Haynault, Mosellane, Boulongne, et autres. Et le sommaire des Guerres qui ont esté en France, depuis l'an 1560 jusques en l'an 1593*. Marestzet – Faverye, Nantes, 1593.

²⁰ A három fennmaradt példány a nantes-i (54854R) és a nancy-i (50878) városi könyvtárban, továbbá a párizsi nemzeti könyvtárban (BnF) (RES-LM3-590) lehető fel. Ez utóbbi katalógusában helytelenül Nicolas Biré szerzőségét tüntetik fel.

gül nem került kereskedelmi forgalomba, s Biré saját elmondása szerint is elsődleges célja csupán az volt, hogy megcáfolja az 1586. évben, La Rochelle-ben megjelent anonim protestáns írást, az *Anti-Guisard*-t.²¹

Biré nehezen élvezhető, kevert műfajt hozott létre, amelyben közel ötszáz oldalon keresztül fejtegeti érveit. Raoul Le Maistre-hez hasonlóan azt igyekszik igazolni, hogy a Lotaringiai-ház a Francia Királyság nemes családjai között is kiemelkedik, és hogy nagyságuk nem csupán a királyság legelőkelőbbjei közé emeli, hanem a trón várományosaivá is teszi őket. Mégis jogászai előképzettségének köszönhetően sokkal szofisztikáltabban érvel: a szavak erejét bizonyítékokkal erősíti, érveléshez pedig védőbeszédet kapcsol. Művének első két oldalán közel száznegyven olyan művet sorol fel, amelyek alátámasztják állításait, ezzel is kifejezve a tudományosság és az igazolható tények iránti tiszteletét. Egyúttal ez jelenti számára az első ellenérvet is az *Anti-Guisard*-ral szemben, amely ilyen kontextusban minden hiteles alapot, minden következetes érvelést nélkülöz. A trónigénylés kapcsán gondolatmenete a francia monarchia alapelveit veszi sorra a vérvonalai örökkléssel indítva. Biré rámutat, hogy a lotaringiai hercegek „közvetett és oldal-férfiágon Nagy Károly vérének leszármazottai”.²² Már a nyitó soraiban is kiemeli, hogy a Lotaringiai-ház eredete „tisztá királyi vér”, visszavágva azoknak, akik „úgy vélik, bűnös dolog az ősokról, királyaink rokonairól előnyösen szólni csupán azért, hogy igazolják tisztá királyi származásukat”.²³ Többször visszatér a „lotaringiai hercegek vérének királyi minőségére” és azt is hozzát teszi, hogy minden előítélet ezen a téren a „Capet vérből” származó hercegek nagyságát és minőségét kérdőjelezi meg. A családi kapcsolatokat női ágon is feltárja, annál is inkább, mivel jogászszerűséggel érvelve számára „az anya a biztos”, miközben „az apát csupán a házassági kötelék alapján mutatják ki”.²⁴ Hevesen veszi védelmébe a monarchia második alapelvét, a száli törvényeket, ezt a „dicséretre méltó hagyományt, amelyet szigorúan és megszeghetetlenül megőriztek és tiszteletben tartottak”²⁵ a franciák. Szavai nyilvánvalóan a spanyol király törekvései ellen irányulnak, aki leánya esetleges trónra lépése kapcsán többször felvetette a Habsburg Ernő osztrák főherceggel megköthető házasság lehetőségét. Biré azonban figyelmeztet: „A francia monarchia jogosan és méltán zárja ki a nőket és azok fiú örököseit, hiszen a kizárt nők fiai szintén ki vannak zárva.”²⁶

A királyválasztást illetően mintája Pharamond, Mosellania (Felső-Lotaringia) első hercege, 419-től a frankok királya, akinek trónra lépése az egyesített királyság erejével felszámolta a zavaros állapotokat és az acsarkodást. Pharamond rátermettségét több

²¹ *L'Anti-Guisard. Imprimé nouvellement.* S. 1. [La Rochelle], M.D.LXXXVI [1586]. Lásd: BnF, Fonds Rothschild, Ms. 2216.; Simon Goulart: *Mémoires de la Ligue contenant les événements les plus remarquables depuis 1576, jusqu'à la paix accordée entre le roi de France & le roi d'Espagne, en 1598.* Tome 1. Chez Arkstée & Merkus [i. e. Paris, Jean-Luc II Nyon], Amsterdam, 1758. 355–411.

²² Biré: *Alliances Genealogiques...* i. m. VII.

²³ Uo. VIII.

²⁴ Uo. 62.

²⁵ Uo. 89.

²⁶ Uo. 93.

szempont is alátámasztja: ősi királyi vérből származik és annak a hercegnek, Marcomirusnak a fia, aki „igen szép hadsereget állított ki a rómaiak és a gallok ellen”. A királyválasztás kritériumait tekintve a régi nagy uralkodók példával szolgálnak tehát. Először is szempontra a nemzetiségre, a „tiszván” királyi vérből való származásra vonatkozik, azaz Franciaország jövődi királyának szükségszerűen francia nemzetiségűnek kell lennie. Biré egy hosszú fejezetben, mintegy harminc oldalon keresztül cáfolja azt az elméletet, amely szerint a lotaringiai hercegek külföldiek lennének. Először is azt kell szem előtt tartani – mutat rá –, hogy e hercegek földterületei azért nincsenek a francia király fennhatósága alatt, mert a korona régi területei, tehát ilyen értelemben nem minősülhetnek idegen földnek. Sőt, a lotaringiai hercegek éppen azoknak a földeknek az urai, amelyeket egykor elbitoroltak a Francia Királyságtól. Másodszor a kétős nemzetiség törvényesen elfogadott: egy embernek lehet két hazája, „az egyik a származási hely, a második, amit magunknak választunk”. Biré olyan francia származású hercegek esetét tárgyalja, akik külföldi, nápolyi és szicíliai királyságokat birtokoltak azzal a céllal, hogy megmutassa, a „választott hazájuk” nem törli ki „az eredeti haza emlékét és értékét”.²⁷ Bizonyító eljárásának célja, hogy a rendi gyűlés és a parlament küldötteinek véleménye elé menjen, hogy a lotaringiai hercegeket véletlenül se azonosítsák a spanyolokkal. Biré összességében is alig tesz említést a spanyolok jelenlétéről, II. Fülöp megszálló beavatkozását éppen csak érinti, ezzel is felnagyítva Mercœur szerepét a bretagne-i Liga küzdelmeiben. A craoni ütközet – Biré magyarázatában – hatalmas diadal, valóban „*isteni mű*”,²⁸ amely az eretnekekkel és szimpatizánsaikkal folytatott küzdelemmel együtt a herceg isteni származásának bizonyítéka. A munka további részei – amelyekben feltűnik Sébastien de Luxembourg a bretagne-i hercegséghez való jog igazolására – szintén Mercœur személyét helyezik előtérbe, jóllehet még utalást sem tesznek a herceg követeléseire.²⁹ Fontosnak tartjuk mindazonáltal jelezni, hogy ezek az utalásszerű megjegyzések egyetlen célt szolgálnak: a bretagne-i ligavezér törvényes jogainak hangsúlyozását azáltal, hogy felesége révén Bretagne történelméhez, trójai–Meroving–Karoling származása révén pedig a Lotaringiai-házhoz kapcsolódik, s a francia trónra jogosult.

A lotaringiai hercegek francia királyokhoz való visszacsatolása Mercœur herceg további propagandistáinál, s később Du Paz atya történelmi családfájában is megjelent,³⁰ de divatos témája volt a korabeli irodalmi alkotásoknak is. Ligapárti elkötelezettségük ellenére a két tárgyalt munka, de általánosságban a családfa-kimutatással foglalkozó művek tisztelettel és óvatosan nyilatkoztak a francia uralkodói házakról, hangnemet nem hatotta át az indulat. A politikai helyzetet csak nagy vonalakban vázolták, s ebben az értelmezésben Mercœur nem nemzeti vetélytársként lépett színre. Bretagne törek-

²⁷ Uo. 16–17.

²⁸ Uo. 102.

²⁹ Uo. 174–175.

³⁰ Augustin Du Paz: *Histoire genealogique de plusieurs maisons illustres de Bretagne*. Nicolas Buon, Paris, 1619. 122.

vései szintén mérsékeltabb színben tűntek fel: nem táplált szeparatista érzelmeket, vagy legalábbis nem jobban, mint a többi tartomány, amelyek esetében ugyanúgy fellépett egy-egy nagyváros – a régi ellenségesség jegyében – a hatalmi elnyomás ellen. A tehetséges publicisták bár a *sine ira et studio* alapelv égisze alatt képesek voltak elhíttetni olvasóikkal, hogy a történeteket kívülről, enyhe távolsággal tekintik, gondolatmenetükben egyértelműen buzgó ligapárti elkötelezettségűek voltak.

A harcmező kiterjesztése

Nem kell külön bizonyítanunk, hogy a tántoríthatatlan katolikus ligapártiak egyetlen vallást tartottak elképzelhetőnek a Francia Királyságban. Ragaszkodtak a 16. századi jelmondathoz – „egy hit, egy törvény, egy király” –, amelynek eszméjét mozgalmuk is zászlajára tűzte. A századvég katolikus ideológiájának megfelelően úgy vélték, hogy a hugenották, akik nem tartják tiszteletben az ősi törvényeket, csakis nyomorúságot és csapást – éhínséget, háborút és gazdasági válságot – hoznak a népre. Számukra a háború megszüntetésének egyetlen lehetősége volt, ha a protestánsokat halálba küldik, azaz nem vetették el a nemesi vérontást, amennyiben a katolikus ügyet szolgálta. Bár Raoul Le Maistre munkáját csak kisebb mértékben hatotta át a gyűlölet hangja, ugyanakkor a radikalizálódó politikai gondolkodás harcias paradoxonokat megfogalmazó csapdája nagyban befolyásolta. Hozzá hasonlóan Pierre Biré is rámutatott arra, hogy a „szegény francia katolikusokat” meg kell védeni attól, hogy az „eretnekektől szenvedjenek, ahogyan most szenvednek”:

Annyi viszont bizonyos, hogy az eretnekséget sosem támogatták Franciaországban, hacsak nem az utóbbi királyok kisebbsége. Mindenki tudja, hogy a néhai I. Ferenc és II. Henrik idején egész Németországot megfertőzték eretnekséggel, de Franciaországot elkerülte a kálvinnista ige.³¹

Míg a francia uralkodói házakkal szemben megfigyelhettük a toleranciára való hajlandóságot a ligapárti szerzőknél, addig felekezeti kérdésben nyoma sem volt a megengedő hangnemnek. Hosszan tárgyalják mindazon erőfeszítéseket, amelyek a protestantizmus térnyerését voltak hivatottak visszaszorítani. Biré nem minden célzatosság nélkül mutatott rá, hogy az egyházat támogató lotaringiai hercegek az „eretnekség lepráját” mindig messze úzték maguktól és népüktől.³² Nem véletlen, hogy az 1525-ös német parasztháború véres leverését kétszer is elbeszéli. Védelmébe veszi a wassyi mészárlást, amelynek során François de Guise herceg „kénytelen volt kést ragadni”, s ugyanígy a „Szent Bertalan ünnepet, a párizsi szent nászéjszakát”.³³ Az övéihez kegyes, az ellenséggel kegyetlen Helenus király említésével alkalmat talál annak bizonyítására, hogy az eretnekséggel szemben nem lehetünk elég kemények. Chlodomer király gaz-

³¹ Biré: *Alliances Genealogiques...* i. m. 114.

³² Uo. 94.

³³ Uo. 308., 315.

tettei is ezt példázzák, aki úgy tett, mintha tárgyalna a gallokkal és végül a szász hercegek segítségével 100 000 embert küldött ellenük. Mindez arra figyelmeztet, hogy vigyázni kell az eretnekekkel, akik „hiú reményt keltve, hogy vallásukat megtagadják, napról napra erősödnek”, s egyáltalán nem bánják meg túlkapásaikat. Számtalan „szent és felszentelt templom” felégetését és „egyházi ember, munkás és mások” lemészárlását rója fel a hugenottáknak, miközben a katolikusok „békés” reakcióit dicséri. Biré arra is figyelmeztetett, hogy 1585-ben esküt tett „szent ligájuk” valójában „annak megújítása és megvalósítása volt, amire 1576-ban esküdött fel a király részvételével”.³⁴ Ugyanakkor azt is igyekezett leszögezni, hogy bár a navarrai király kinyilvánította megtérési szándékát, „de jaj, igen későn”.³⁵ A rendi gyűlés kapcsán rámutatott, hogy „az összegyűlt katolikusok” csak akkor fogadják el a hittérést, ha a kiátkozás is eltörlésre kerül. Tudjuk, hogy igen sok ligapárti – közöttük Biré is – úgy gondolta, hogy ez nem fog egyhamar bekövetkezni.

Fontos ugyanakkor jelezni, hogy az ügyvéd végzettségű Pierre Biré a valódi történetírástól eltávolodva, röpiratot is írt a Guise hercegeket támadó protestáns hangok ellenében. Művének ezt a részét – a téma súlyának megfelelően – az ellentámadás nyers stílusa hatja át. Az olvasókhoz szóló ajánlásában nyomatékosan kiemeli „védekező” szándékát, mivel az *Anti-Guisard*-ra éppen azokkal a fegyverekkel kíván reagálni, amelyeket az is használt ellene. Az *Anti-Guisard* című protestáns munka a Guise-pártot éles és csípős hangnemben támadja, a lotaringiai Guise hercegeket azzal vádolja, hogy „idegenek”, „jelentéktelen másodszerelők”, „dicsőségre kiehezett, javakra szomjas, ambícióval fűtött” emberek.³⁶ Biré a vádakra válaszolva abban az előnyben volt, hogy támadásait irányítani tudta, pontról pontra vonta kérdőre ellenfelét. Időnként „szofista”, „derék érvelő”, „nagy hazug és szélhámos”, „ékesszóló”, majd „papagáj”, „gavallér”, „fecsegő” és „kora összes eretnekének írődeákja és szószólója” megnevezéssel illeti. Akárcsak protestáns ellenfele, Biré is használja az ellenpontosítás technikáját, heves retorikáját azonban a téma jelentőségéhez méltó higgadtabb részekkel szakítja meg bizonyos időközönként. Több fejezetet is hosszabb könyörgéssel fejez be, s a bevezetője végén Istent kéri, hogy legyen kegyes „minden katolikus herceg szívét átjární és megmelegíteni, és mindegyiket békében, egyetértésben és egyesülve éltesse”.³⁷ Művének végén Biré az egy közös hitre figyelmezteti olvasóját, s annak is hangot ad, hogy az utóbbi események és különösen a navarrai király hittérése, bár reményre ad okot, ám nem feledteti a vészhelyzetet. Az *Anti-Guisard*-hoz hasonlóan előszeretettel utal az egyházatyákra is. Szent Ágostont, Szent Krizosztomot, Szent Jeromost és Szent Ambróziust idézi az alázat, az erény, az imádság, a bűnbánat tekintetében. Tökéletesen gyakorolja továbbá a paradox meggyőzés művészetét. Időnként úgy tesz, mintha felfüggesztené véleményét bizonytalanságból vagy szerénységből, és ezzel a folytatást

³⁴ Uo. 317.

³⁵ Uo. 336.

³⁶ Goulart: *Mémoires de la Ligue...* i. m. 401., 403–404.

³⁷ Biré: *Alliances Genealogiques...* i. m. XXXI.

hitelesebbé teszi: „az olvasó dolga eldönteni, amit legjobbnak ítél”, „az olvasónak kell eldöntenie ezt a vitát és nem nekem, aki kénytelen a legokosabbakra hallgatni”.³⁸ Következtetéseibe is beletesz némi óvatosságot, amely a hallgatóságot megnyeri azáltal, hogy nem von le elhamarkodott tanulságokat: „ha ezt feltételezzük, akkor bölcsőbb ítélet nélkül arra tudnék következtetni, hogy...”.³⁹ Ezek a modorosságok azonban leginkább jelentéktelen dolgokra vonatkoznak. Miután sokat mond, úgy tesz, mintha elhallgatna, hogy ezzel még többet sejtessen: „legyen, ahogy kell, de nem mondok többet, mert megharagszik rám Seneca”.⁴⁰ Ugyanakkor azt is megfigyelhetjük, hogy nagyvonalú „továblépései” nem mindig mentesek az álszenteskedéstől. Így például, amikor az 1587. év jelentős hadi eseményeiről beszél, kiemeli III. Henrik ellenségességét a lotaringiai hercegekkel szemben, de álságosan óvatos hangnemben: „egyesek azt állították, hogy a király szárnalmas játékot akart játszani az említett hercegek kárára” és mintegy a becsületességük bizonyítására hozzáteszi: „de erről inkább hallgatók, mert nem tudok semmit igazából”.⁴¹ Nem kerülheti el figyelmünket, hogy – akárcsak az *Anti-Guisard* szerzője – Biré folyamatosan hűségét és becsületességét hangoztatja. Esküszik arra, hogy a katolikus hitben „él és fog meghalni”. Ugyanakkor tudatában van, hogy nyílt beszéde a hugenották rosszallását fogja kivívni, de – állítása szerint – ebbe belenyugodott, mivel célja csupán „becsületben és tisztességben” akar dolgozni, amely az egy Istent szolgáló királyok és uralkodók által adatik csak meg.⁴² Fontos észrevennünk ugyanakkor, hogy saját jó szándékának bizonyítékát az „eretnekek” folyamatos befeketítése teszi igazán eredményessé, negatívan emlékeztetve⁴³ – többek között – a közel húsz évvel korábban kiadott „felforgató” igényű *Réveille-matin des François* című hugenotta írásra.⁴⁴

Biré propagandairása a Mercœur által vívott harcok jelképes és egyetemes jellegét hangsúlyozza, a herceg minden hadműveletét a katolikus hit szolgálatába állítja. Nem említi ugyanakkor az állítólagosan 1592-ben Navarrai Henrikkel megkezdett tárgyalásait, továbbá a spanyol csapatokat sem, akik a herceg hadműveleteit támogatták. A szárazföldi győzelmeket – miként Craont is – nem helyi jelentőségűnek tartja, hanem általában a katolikus ügy diadalának biztató jeleit látja bennük. A nantes-iakat dicséri, amiért 1562-től elkerülték az eretnekséget, ezzel szemben „Rennes nemes lakosságát” kritikával illeti, amiért „tisztességtelenek” Mercœurrel, s személye által a katolikus vallás-

³⁸ Uo. 133., 140–141.

³⁹ Uo. 201.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Uo. 322.

⁴² Uo.

⁴³ Uo. 120.

⁴⁴ A kétkötetes munka Théodore de Bèze köreihez köthető több hugenotta szerző – közöttük Nicolas Barnaud és Hugues Doneau – együttműködésének eredménye: *Le reveille-matin des François, et de leurs voisins. Composé par Ensebe Philadelphie Cosmopolite, en forme de Dialogues*. A Edimbourg, de l'imprimerie de Jaques James. Avec permission. 1574.

sal szemben.⁴⁵ Udvariasan hallgat azonban arról, hogy valójában Mercœurnek okozott nehézséget az, hogy a tartománya feletti teljes hatalmat gyakorolja.

A tolerancia szempontjából a Katolikus Liga propagandistáinak mérlege erősen negatív. A protestáns apológiára, az eretnekségekre adott katolikus válasz mindig is harcos intoleranciát szült, a vallás egységének akár erőszakos eszközökkel történő helyreállítása érdekében. A ligapárti ideológia a protestáns tanok felszámolására irányuló törekvéseit és az erőszakosságát szónoklatok köntösébe bújtatva igyekezett álcázni, s olyan – a családfa-kimutatásoknál sokkal radikálisabb hangú – műfajokat is életre hívott, mint például Jacques Le Bossu „beszélgetései” (*devis*). Le Bossu nyomtatásban megjelent beszédei azért érdekesek számunkra, mert ezekből lehet nantes-i korszakának propagandista-tevékenységét leginkább feltérképezni.⁴⁶ Jacques Le Bossu (1546–1626), a királyi Saint-Denis-apátság bencés szerzetese, a Sorbonne teológiadoktora csupán 1589-ben, éppen a Liga újjáéledésekor érkezett Nantes-ba, majd 1593-ban már távozott is a városból.⁴⁷ Tiszavirágéletű politikai karrierjét IV. Henrik végső győzelme után, 1598-ban végleg lezárta, hogy a római *Congregatio de auxiliis* tagjai közé nyerhessen felvételt. Ugyanakkor az 1589–1593 közötti nantes-i időszakának emlékeit, az általa elmondott beszédeket Nicolas Des Marestz és François Faverye műhelyének kiadásában hat röpirat is őrzi. Itt tartjuk fontosnak jelezni, hogy a nantes-i katolikus propaganda fellendülése a két helybeli ligapárti nyomdász tevékenységével szorosan összekapcsolható, így a fentebb tárgyalt családfa-kimutatások is gondozásukban kerültek nyomtatásra.

Le Bossu beszédeiben az a politikailag zavaros és nehéz időszak elevenedik meg, amikor Nantes 1588 augusztusában csatlakozott a király és a Liga szövetségét megpecsételő *egyesülési ediktum*hoz, így a város hivatalosan is a Liga fennhatósága alá került. Ismeretes, hogy a ligapárti erőszak akkor szabadult el igazán, amikor 1589 márciusában – a szerepkörében Nantes-tal mindig is rivalizáló – Rennes városa átállt III. Henrik oldalára. A feszült helyzetben különösen fontos fordulópontot jelentett a nantes-i lakosság által 1589. június 8-án letett második *egyesülési eskü*, amely már egyértelműen III. Henrik ellen fogta össze a város lakóit. Ez volt az első alkalom, amikor Le Bossu buzdító hangvételű prédikációt mondott, s teátrális jelenettel szólított fel az eskütételre. Sikeréhez az is nagymértékben hozzájárult, hogy a ligapárti erők nem riadtak vissza az erőszaktól sem: a nagytemplomot és a várost Mercœur katonái őrizték, s a kevéssé

⁴⁵ Biré: *Alliances Genealogiques...* i. m. 96.

⁴⁶ Jacques Le Bossu: *Deux devis...* Impr. de N. Des Marestz et F. Faverye, Nantes, 1589.; *Troisième devis d'un catholique & d'un politique, sur l'eshortation faite au peuple de Nantes, en la Grande Eglise de Saint Pierre, pour jurer l'union des Catholiques, le 8 juin 1589.* Par Nicolas des Marestz et François Faverye, Nantes, 1589.; *Quatriesme devis d'un catholique & d'un politique, sur l'eshortation faite au peuple de Nantes, en la Grande Eglise de Saint Pierre, pour jurer l'union des Catholiques, le 8 juin 1589.* Par Nicolas des Marestz et François Faverye, Nantes, 1590.

⁴⁷ Jacques Le Bossu (1546–1626) életrajzáról ld. Charles-Hugues Le Febvre de Saint-Marc – Claude-Pierre Goujet: *Supplément au Nécrologe de l'abbaye de Notre-Dame de Port-Roïal des Champs, ordre de Cîteaux, institut du S[ain]t-Sacrement. Première partie.* [S. l.] M.DCC.XXXV [1735]. 638–642.

lelkes, ezért gyanússá váló polgárokat a helyi várba hurcolták. A nantes-i teológus-történész, Nicolas Travers (1674–1750) például arról számolt be, hogy Mercœur emberei a szerzetesrendek tagjait is az eskü letételére szólították fel, a vonakodó katolikusokat pedig eltávolították, bántalmazták, vagyonukat elkobozták. Erre a sorsra jutott a Szent Péter-káptalanház egyik papja is, akit az eskü visszautasítása után elűztek és megfosztottak tisztségétől.⁴⁸ A janzenista Travers felekezeti kötődése folytán nyilvánvalóan elítélte az egyház ligapárti múltját, ugyanakkor története elfogultsága ellenére sem nélkülöz minden valóságálapot. Jacques Le Bossu papírra vetett beszédei ugyanis akaratlanul is megörökítették a bretagne-i kormányzó által fenntartott félelmi állapotot, s ezáltal megerősítették Travers állításait.

A nép jogai között a fegyverfogás jogát is számon tartották a ligapárti szónokok, így Le Bossu is külön tárgyalta. *Beszélgéte*sében a „politikus” szereplő – azaz az ingadozó nantes-i polgár – csodálkozik, hogy a Liga hadsereget tarthat fenn a királyságban, amelyet nem a király irányít. A „katolikus” beszélgetőtárs – azaz maga Le Bossu – úgy válaszol erre a kényes kérdésre, hogy a ligatagok azért kénytelenek fegyverkezni, hogy megvédjék a katolikus örökséget. A katolicizmus legfőbb érdeke tehát arra jogosította fel a bencés szerzetest, hogy a hadseregtoborzás királyi monopóliumával szemben érveljen, s hogy szónoki írásaiban a szuverenitás engedélyezése mellett prédikáljon. Le Bossu *beszélgéte*sei az európai országokról kialakult sztereotípiákat is az erőszakos cselekedetek alátámasztására használják. A protestantizmus becsmérésére, azaz közvetve Navarrai Henrik esetleges trónra kerülésének veszélyére Anglia példája int. Ahogy I. Erzsébet angol királynő nem tűri, hogy alattvalói hűek maradjanak a katolicizmushoz, úgy nagy valószínűséggel Navarrai Henrik trónra lépése szintén ezt vonná maga után. A királynőt amiatt is kemény szavakkal vádolja, hogy 1587. február 8-án kivégeztette a katolikus Skócia királynőjét, Stuart Máriát,⁴⁹ s ez számára annak bizonyítéka, hogy a hatalomra kerülő eretnekek mindenre képesek. Anglia negatív példaként való említése azért is találhatott könnyen helyeslére ebben az időszakban, mivel a franciák a százéves háborútól fogva történelmi ellenségüknek tekintett szomszédjuk iránt nagy ellenszenvvel viseltettek. Ráadásul éppen Le Bossu *Beszélgéte*seiének első kiadása előtti évben történt a spanyol Armada angol partoknál elszenvedett veresége (1588), amely a protestáns királysággal szemben kétségkívül nyugtalanította a katolikus franciákat és főleg a ligapártiakat. Különösen érdekes számunkra, hogy a törökök szintén hálás példát szolgáltatnak a szónoknak, s rajtuk keresztül a kereszties háborúk nagy sikerrel kecsegtető toposzát is intelmei közé illesztette. A keresztények eretnek földön való küzdel-

⁴⁸ Nicolas Travers: *Histoire civile, politique et religieuse de la ville et du comté de Nantes*. 3. k. Forest, Nantes, 1841. 25.

⁴⁹ Jacques Le Bossu: *Deux devis d'un catholique et d'un politique sur l'exhortation faite au peuple de Nantes, en la grande église de Saint-Pierre, pour jurer l'union des catholiques, le 8e jour de juin 1589. Troisième devis du catholique et du politique, qui a esté réuni, sur la mort de Henry de Valois, selon ce qu'en a esté presché à diverses fois en la grande église de Nantes. Sermon funèbre pour l'anniversaire de... Henry et Loys de Lorraine, celuy-là duc et cestuy-cy cardinal de Guise, prononcé à Nantes, au monastère des filles de sainte Claire, le 22e jour de décembre 1589*. Impr. de N. Des Marestz et F. Faverye, Nantes, 1589. 43.

meinek témáját általában előszeretettel használták a katolikusok akkor, amikor a 12–13. századi kereszties háborúk eszméje még mindig élénken élt a hívek lelkében. Így például – írja Le Bossu – ez az eszme táplálta a spanyol területek visszaszerzését, amikor a katolikus királyok visszahódították Granadát 1492-ben.⁵⁰ Az időben közelebbi példa, az 1571. évi lepantói győzelem emléke – amikor a spanyol király a Pápai Állammal és Velencével szövetkezve hatalmas sikert aratott az oszmán flotta felett – még frissebb emlékeket idézett.⁵¹ Ezekkel az eseményekkel Le Bossu arra buzdította a nantes-i lakosokat, hogy erősebben kapcsolódjanak a katolicizmushoz, egyidejűleg III. Henriket is megszegényítette egy olyan fontos diadalnak az emlékével, amelyben bátyja, IX. Károly nem mert részt vállalni.

Király vagy zsarnok?

A Guise-ek blois-i kastélyban történt meggyilkolását követően Mercœur intézkedései Nantes lakosságának közel teljes létszámát állították III. Henrikkel szembe. A herceg bölcs kormányzóként, a körülmények áldozataként jelenik meg ettől kezdve az egyre nagyobb számban terjesztett röpiratokban:

A király, aki látta, hogy nevezett Mercœur herceg uram igen szomorú, tanácstalan és gondterhelt, megtartotta őt a szolgálatában, csupán ígéretet és biztosítékot kért, de közben mindent megfett azért a háttérben, hogy kormányzóságából kimozdítsa, elveszítse és romba döntse.⁵²

III. Henrik meggyilkolása (1589 augusztusa) újabb fordulópontot jelölt Bretagne életében. Nantes városán valódi rettegéshullám söpört végig, s egy hónap múltán már maga a nantes-i püspök, Philippe du Bec is Tours-ba menekült, miután mérsékelt magatartása egyre gyanúsabb színben tüntette fel. A belpolitikai események feszültségével párhuzamosan radikalizálódott a ligapárti politikai gondolkodás. A Bretagne-i propagandisták fő irányvonala – számtalan variánsban – sürgette a katolikus erők összefogását, a királlyal való szembefordulást, a trónfosztást, sőt hamarosan eljutott az elnyomó uralkodó lehetséges eltávolításához. Ez az ellenállás a zsarnokölés jogának az elismerését jelentette, fokozatosan erősödő hangnemben. Az ellenszegülés kapcsán Le Maistre előbb annak célravezető voltát tárgyalta, később kitért az efféle föllépés legitimitásának kérdésére is. Támadta a kálvinistáknak lelkiismereti szabadságot biztosító királyt, erre alapozva egyenesen kötelességnek tartotta az ellenállást, királygyilkosságra azonban semmilyen körülmények között sem biztatott.

Az erőszakos föllépést csak különlegesen súlyos esetben tartotta célszerűnek Pierre Biré, de akkor is kerülendőnek vélte az egyes alattvalók önhatalmú akcióját, a zsarnokgyilkosságot. Az egyéni föllépés lehetőségét Biré kizárni látszik a III. Henrikről festett

⁵⁰ Le Bossu: *Deux devis...* i. m. 88.

⁵¹ Uo. 101.

⁵² Biré: *Alliances Genealogiques...* i. m. 256.

kép által is, hiszen Aquinói Szent Tamás nyomdokain haladva⁵³ – úgy vélte – az efféle lázadás vagy gyilkosság elvi jóváhagyása megnyitná az utat a jó uralkodó életére törők előtt is. Meglátásunk szerint Biré ezzel a céllal említi III. Henrik közeledési szándékát 1587 szeptemberében a navarrai királyhoz, mert ebben a gesztusban hittérítési szándékát vélte felfedezni. Nevers herceg egy poitiers-i diplomáciai találkozón szerzett tanúságtételére hivatkozva rámutat,⁵⁴ valójában arról volt szó, hogy III. Henrik kérte a navarrai királyt a katolikus hitre való áttérésére.

Biré gondolatmenetét követve az is világos, hogy a királyválasztás, mint a francia monarchia harmadik alapelve (a vérvonal öröklés és a száli törvények mellett), nem csupán az egyenes vérvonal megszakadásával előálló aktuálpolitikai kérdés. A régmúlt példája szerint ugyanis a tehetetlen uralkodó elmozdítása sosem volt idegen a franciáktól. Merészen utalva Hotman *Franco-Galliájára* – éppúgy, ahogy az „eretnek” *Anti-Machiavelli*⁵⁵ című írásra – Biré rámutat, hogy a királyok „akármilyen hatalmasok és nagyok”, méltatlanokká válnak a hatalom gyakorlására, sőt arra is, hogy tisztességes emberek között éljenek, mihelyst zsarnokká, eretnekké vagy tehetetlenné válnak.⁵⁶ Több példát is ad ezen a ponton, például Chlodion frank király⁵⁷ fiait, akiket azért űztek el a trónról, mert alig 24 évesen még nem voltak kellően érettek az uralkodásra. Ennek ellenpontjaként részletesen ír a lotaringiai hercegek számos szolgálatáról, legfőképpen Antal herceg idejétől kezdve, akinek két fivére is életét vesztette a királyért folytatott harcban. Szónoki eszköze továbbra is az ellenpontozás, tehát III. Henrik befektetése. Kiemeli, hogy a jupiteri uralkodó egyfolytában azon igyekezett, hogy „megszüntesse a magasztos és jó dolgokat azáltal, hogy a természetüknél fogva kicsi és jelentéktelen dolgokat emelt fel”, amire kiváló példa Épernon hercege, aki korábban „kicsi” volt, de „a legnagyobbak rangjára emelkedett”.⁵⁸ Ráadásul gyanakvó természete folytán csak a saját embereit hallgatta meg és néha nagyobb igazságérzet nélkül ítélke-

⁵³ „Et si sit intolerabilis excessus tyrannidis, quisbusdam visum fuit ut ad fortium virorum virtutem pertinereat tyrannum interimere, seque pro liberatione multitudinis exponere periculum mortis...” Ld. *Thomae de Aquino Opuscula III. Compendium theologiae, De articulis fidei, De 108 art., De 43 art., De 36 art., De 6 art., Ad ducissam Brabantiae, De emptione, Ad Bernardum abbatem, De regno, De secreto. Opera omnia, T. XLII. Leonina. Cura et studio Fratrum praedicatorum. Ed. H. F. Dondaine. Romae, ad s. Sabinæ, 1979. 455.*

⁵⁴ Biré: *Alliances Genealogiques...* i. m. 254.

⁵⁵ Innocent Gentillet: *Discours sur les moyens de bien gouverner et maintenir en bonne paix un royaume ou autre principauté. Divisé en trois parties: asavoir, du conseil, de la religion, et police que doit tenir un prince. Contre Nicolas Machiavel Florentin. A treshaut et tres-illustre prince François duc d'Alençon, fils et frère de roy.* [Jacob Stoer], [Genève], 1576.

⁵⁶ Biré: *Alliances Genealogiques...* i. m. 48–49.

⁵⁷ Chlodion uralkodásának tárgyalásakor korának szeszélyeit is bírálja Biré, amikor a frank király hajviselete kapcsán megjegyzi: „a katonák és más kis szerencsétlenek az uralkodók mintájára nagy haját viselnek, mint amikor jelmezt öltenek nagybőjt idején, mert azt hiszik, hogy így majd rosszfűának (*mauvais garçon*) gondolják őket (...) valójában azonban ebből fakadóan csak csúnyábbnak és otrombábbnak néznek ki, de bátorságuk ennek arányában nem nő.” Uo. 49.

⁵⁸ Uo. 338.

zett. Számunkra ugyanakkor éppen az az érdekes, hogy Biré nem fogalmaz meg túlzott kritikát, nem vádolja III. Henriket nyíltan a Guise hercegek meggyilkolásával, ami értelmezésében inkább „lázadási ügyként” szerepel. A királynak mintegy védőbeszédet szánva arról ír, hogy csupán a negatív híresztelések hatása alá kerülve növelte féltékenységét és gyanúját, majd lelkiismeret-furdalását, ráadásul a célját sem érte el, mert a királyság lángba borult.⁵⁹ Henri de Guise esetében is nagylelkű felmentést tanúsít a barikádok napja kapcsán. Úgy tűnik, a lotaringiai hercegek nem vettek részt III. Henrik meggyilkolásában, s ha nem ítélték volna el olyan gyorsan a gyilkos szerzetest, Jacques Clément-t, perének vizsgálata lehetővé tette volna számukra, hogy tisztázzák magukat.⁶⁰ A vádaskodóknak pedig, akik azzal állnak elő, hogy a Guise-ek nem voltak I. Ferenc kegyeiben, rámutat, hogy a királyok természetükből fakadóan eltérő „kedélyűek és hangulatúak”, de Arisztotelész szavaival élve „a kétszer elmondott ábécé” kevés ideje alatt elmúlnak szeszélyeik.⁶¹

Az önkényúrral szembeni fellépés lehetőségét a Katolikus Liga gondolkodói szintén korábbi ideológiák alapjain dolgozták ki. A zsarnokság megelőzését, illetve bekövetkezte esetén annak megtorlását, vagy legalább hatásának mérséklését szolgáló elméleteik rokonságot mutatnak az 1570-es évekbeli protestáns gondolkodók – már említett – megjegyzéseivel. Ami a zsarnokkal, illetve általában valamely jogtalansággal szembeni föllépés lehetőségével kapcsolatos eszmefuttatásokat illeti, ezek mellé Jacques Le Bossu számos *locusa* kínálkozik párhuzamul. Párbeszédes formában írt munkáiban – ahogyan ezt fentebb láttuk – két vitázót visz színre. A „katolikus” (azaz a szerző saját maga), valamint a „politikus” (azaz Nantes ingadozó lakossága) találkozását kérdésfelelet formában ábrázolja, hogy a „katolikus” a klasszikus *persuasio* eszközeivel válaszolhasson a „politikus” félelmekre. A párbeszédes forma és a két realiztikus szereplő színrevitele teljesen valószerűvé teszi a társalgást, jóllehet a teátralitás is egyértelműen tetten érhető benne. Le Bossu heves, demagóg szónok, érvelése egyetlen cél – a mérsékelt katolikusok körében a Liga létjogosultságának elismertetése – érdekében didaktikusan leegyszerűsített. *Beszélgetéseinek* fontos gyújtópontja tehát III. Henrik meggyilkolását tárgyalni, annak érdekében, hogy a ligapárti domonkos rendi szerzetes, Jacques Clément tettét el tudja fogadtatni Nantes lakosságával. Le Bossu korai beszédeiben még szerencsésen kikerülte a csábító csapdát, hogy a gyilkosságot teljesen legitímálja, amivel ekkor még elveszíthette volna a nantes-iek bizalmát. Tehát a zsarnokgyilkosság létjogosultságának kérdésében is óvatosan fogalmazott, nem törölte el például a fanatikusok felelősségét. Ugyanakkor későbbi prédikációiban a királygyilkosság kapcsán *a priori* érvekkel állt elő. Indoklása alapján a király – a Guise-ek gyilkossága óta – tudatában az ellene tervezett összeesküvéseknek, személyes őrségének védelme alatt állt. Jóllehet sérthetetlen volt, egy egyszerű domonkos rendi szerzetes mégis meg tudta közelíteni, sőt meg tudta gyilkolni. Nyilvánvaló – érvel tovább Le Bossu –, hogy ebben az

⁵⁹ Uo. 330–336.

⁶⁰ Uo. 341.

⁶¹ Uo. 45–46.

isteni akarat nyilvánult meg, és hogy Jacques Clément nem a kezdeményezője, hanem csupán Isten akaratának fegyveres végrehajtója volt.⁶² A szerzetes tehát valójában Isten választotta volt, kezével Isten sújtott le a „zsarnok Henrikre”. Emellett Le Bossu igyekezett a nantes-iak szemében azzal is befeketíteni III. Henriket, hogy ateizmussal vádolta meg.⁶³ A 16. század végi Franciaországban, ahol minden embert az Istenhez való kapcsolata határozott meg, igen ritkán hangzott el ilyen vád, főként a király személyét illetően. A katolikus az elfogadott, az eretnek a bűnös, az ateista viszont értelemszerűen a legrosszabb volt ebben a kontextusban, amely vétség azonnal feljogosította Le Bossut arra, hogy a királygyilkos Jacques Clément védője legyen.

Ugyanakkor Le Bossu – nem minden célzatosság nélkül – a központosító állam folyamatos megerősödése által nehéz helyzetbe sodort főnemesek érdekeit védelmébe vette. A nagy katolikus családok, mint a Mercœur vagy a Guise família rossz helyzete egyre nyilvánvalóbbá vált az ifjú, törekvő középnemesek, például III. Henrik kegyenceinek a felemelkedése mellett. Arról sem feledkezett meg a prédikátor, hogy az I. Ferenc óta épülő abszolutizmussal újonnan létrejött társadalmi réteg, a taláros nemesek ellen is szót emeljen: a nagypolgároknak és a középnemeseknek az igazságszolgáltatás komoly felemelkedési lehetőségét jelentett,⁶⁴ amelyet teljesen elítéltek a ligapártiak. Fontos ugyanakkor jelezni, hogy ezek voltak azok a tisztviselők az előjogaikat féltő városokon belül, akik a királyi hatalom biztos megtestesítői voltak, akik a Liga forrongásai idején is hűek maradtak III. Henrikhez. A rennes-i parlament például 1589. április 13-án kiadott egy rendeletet, amely kimondta, hogy Mercœur herceg és hívei „a király ellenségei, akik Bretagne városait ostrom alatt tartják”.⁶⁵ A hivatalnokok többségét az abszolút monarchia híveiként ugyanis semmilyen érdek sem fűzte a Ligához, feladatuk alapvetően a modern állam védelme volt annak a Liga támadásaival szemben, amely – miként a blois-i rendi gyűlés alkalmával is tette – a szerződéses monarchiát pártolta. A király törvénnyel szembeni felsőbbrendűségének megkérdőjelezése ugyanis az abszolutizmussal szembeni ligapárti politikai program sajátossága volt, s ez a blois-i rendi gyűlés lezárása után Le Bossu beszédeiben is megjelent. Ahogy a többi ligatag, Le Bossu is rossz szemmel nézte III. Henrik törvények feletti, önkényes reakcióit a Guise-ek szorongatásában, s ügyes szónoki fogással a király érvelését önmaga ellen fordítva éppen annak adta bizonyítékát, hogy a király nem áll a törvények felett.

A klasszikus zsarnokellenes ligapárti elképzelések – a már sokat emlegetett – szélsőséges irányba elmozdított protestáns politikai gondolatokból táplálkoztak. A nép jo-

⁶² Az isteni akarat fegyveres végrehajtójának toposzát (*interpretatio Christiana*) szintén a református gondolkodóktól veszik át a Katolikus Liga fanatikus szónokai. Ld. Gausz Ildikó: Protestáns propagandafolyamatok a későhumanizmus korában. *Acta Historica*, 141. sz. 2017. 25.

⁶³ „Il n'est donc ny hérétique ny Catholique, (...) il se moque de toutes deux, et se monstre comme atheiste et mocque-Dieu.” Le Bossu: *Deux devis...* i. m. 80.

⁶⁴ Sahin-Tóth Péter: Korszakváltás. A francia nemesség a XVI–XVII. században. In: Oborni Teréz (szerk.): *Ad astra. Sahin-Tóth Péter tanulmányai*. Études de Péter Sahin-Tóth. ELTE Eötvös K. – Allia, Budapest, 2006. 135–137.

⁶⁵ Travers: *Histoire civile...* i. m. 3. k. 21.

gai kapcsán két kálvinista szerző – François Hotman és Philippe Du Plessis-Mornay – elméletéből inspirálódtak. Hotman alapvető érvelési mintául szolgált, ideológiai motívumait a Francia Királyság és a frankok közös történelméről a ligapárti politikusok általában is szívesen építették be toposzaik közé. Du Plessis-Mornay indulatmentes stílusa, komoly, tiszta logikára épülő eszmerendszere sokkal inkább a monarchia megkérdőjelezéséhez adtak készletet. A *Követelések a zsarnokok ellen, avagy az uralkodó törvényes hatalma a nép fölött és a népé az uralkodó felett* című, álnéven megjelent művében például arról írt, hogy a király hatalmát csupán kegyencei növelték meg, noha nem lenne joga a rendi gyűlés hozzájárulása nélkül törvénykezni.⁶⁶ Rámutatott továbbá, hogy nem rendelkezhetne az alattvalók életéről, s azok javairól sem, mivel a királyságnak se nem tulajdonosa, se nem haszonélvezője. Du Plessis-Mornay 1579. évi szavait Le Bossu majdnem szó szerint veszi át második beszédében:⁶⁷

*A katolikus: Nem királyaink szereztek meg minket, hanem mi adtuk át magunkat nekik és megegyeztünk velük, hogy se nem tulajdonosaik, se nem birtokosaik, hanem csupán megőrzői legyenek javainknak.*⁶⁸

Le Bossu beszédeinek formai tanulmányozása szintén megerősíti a protestáns szerzőkkel való intellektuális rokonság elméletét. Egy Nicolas Barnaud-nak tulajdonított, 1573-ban íródott párbeszéd formájú munka hasonlóan két személyt helyez színre, a történészt és a politikust.⁶⁹ Az írás egy történeti és egy politikaelméleti részt tartalmaz, amely a király nép feletti hatalmát kérdőjelezi meg. Le Bossu e röpirat formai jellemzőit másolta le oly módon, hogy a politikai részt az 1580-as évek végének ligapárti aktualitásához igazította. Ez alátámasztani látszik azt a feltételezést, hogy Le Bossu tanulmányozta a protestáns, abszolutizmusellenes írásait, mielőtt Nantes-ban kiadta volna saját beszédeit.

Le Bossu a monarchikus hatalom alapjainak megkérdőjelezése nélkül, a királyi előjogokat minden szempontból elvitatta, s a rendi gyűlés által mérsékelt hatalmat képzelt el. Az uralkodó jogainak kétségbevonása a nép jogát hangsúlyozta, s az állam egységét abban látta megvalósulni, hogy a nép elfogadja az uralkodói törvényt. Ugyanakkor arra figyelmeztetett, hogy a nép esküje nem megváltozhatatlan, mert – miként minden egyezségben – itt is mindkét félnek tiszteletben kell tartania kötelezettségeit. Amennyiben a király világi vagy egyházi téren nem teljesíti ezeket, a monarchiát összetartó egyezség megsemmisül. III. Henriknek – Le Bossu szemében – főleg egyházi téren róható fel igen sok hibájául, így például a Guise-ek meggyilkolása méltatlan viselkedé-

⁶⁶ Stephanus Junius Brutus: *Vindiciae, contra tyrannos sive De principis in populum, populi que in principem, legitima potestate*. [S. l.], [s. n.], 1579.

⁶⁷ *De la puissance légitime du Prince sur le peuple, et du peuple sur le Prince. Traité tres utile & digne de lecture en ce temps*. Paris, 1581. 174.

⁶⁸ Le Bossu: *Deux devis...* i. m. 93.

⁶⁹ Nicolas Barnaud: *Dialogue auquel sont traitées plusieurs choses advenues aux Luthériens et Huguenots de la France*. [s.n.], [Bâle], [1573].

sét bizonyítja, minek következtében a nép is mentesül a „gonosz királlyal” kötött hűségesküje alól. Ez az eszme, amely igazolta a ligapártiak politikáját, majd az összes korabeli szélsőséges katolikus szónoklatot áthatotta⁷⁰ és egyértelmű rokonságot mutatott Du Plessis-Mornay kettős – Istennel és néppel kötött – szerződéselméletével.

Le Bossu vádló hangneme a századvégi események előrehaladtával egyre erősödött, s végül a zsarnok meggyilkolásának teljes létjogosultságát is kimondta. Saját igazolására – ahogyan már korábban is – Aquinói Szent Tamásra támaszkodott,⁷¹ s alapkonceptiója szerint a „tisztaság” által igazolást nyerhetett a gyilkos szándék. A bekövetkezett királygyilkosság kapcsán ez annyiban teljesült, hogy III. Henrik zsarnok (*gonosz Heródes*),⁷² Clément testvér pedig hívő ember – írja Le Bossu. Ebben a kontextusban a gyilkosból lesz „a jó domonkos rendi, aki tisztességesen megölte a zsarnokot és megszabadította tőle Franciaországot”,⁷³ s az uralkodóból lesz „a vaddisznó (*porc sauvage*) ... Henrik, az eretnekek vezére, az úgymond francia király”.⁷⁴ A Liga által gyakran kritizált – mégis kútfőként használt – protestáns szerzők munkáiban nem találjuk meg a királygyilkosság teljes legitimálását, azaz a Le Bossu-féle erős radikalizmust. Amennyiben ugyanis a zsarnokellenes küzdelmet helyeslik is, sosem jutnak el a királygyilkosság ilyenfajta elfogadtatásához.

Epilógus

Összegzésképpen mindenekelőtt fontosnak tartjuk jelezni, hogy semmiképp sem áttekintő képet festettünk a korszak során íródott rengeteg propagandamű, pamflet, vitairat kapcsán, még Bretagne tekintetében sem. Három kiragadott szerző – Raoul Le Maistre, Pierre Biré és Jacques Le Bossu – példáján keresztül is azt igyekeztünk érzékelteni, hogy jóllehet érvelésük, gondolatmenetük számos ponton összecseng, különböző radikalitású nézetek keltek szárnyra az azonos politikai pártállású és hitű táboron belül is. Ráadásul a bretagne-i ligapárti gondolkodók műveiből felvázolt összkép is csak egy szelete a francia politikai valóságnak.

Ugyanakkor a Katolikus Liga propagandistáinak írásait műfaj szerint nehéz lenne besorolni: prédikációk vagy politikaelméleti gondolatok, irodalmi vagy történeti alkotások? Kétségtelen azonban, hogy a lázadó város és annak kormányzója pénzelte őket azzal a céllal, hogy a nantes-i polgárokat megerősítsék a Katolikus Ligához és Mer-

⁷⁰ Sz. Jónás Ilona: Szabad-e zsarnokot ölni? A hugenotta politikai irodalom. *Világosság*, 19. évf. (1978), 10. sz. 608–609.

⁷¹ „Ipse enim est qui poenam mortis infligit omnibus hominibus, justis et injustis, pro peccato primí parentis: cuius sententia si homo sit executor auctoritate divina, non erit homicida, sicut nec Deus.” Ld. *Divi Thomae Aquinatis ... Summa Theologica*. Tomus secundus. J. P. Migne, Parisiis, 1864. 783.

⁷² „Henri de Valois” nevéből „Vilain Herodes” anagramma lett a Katolikus Liga szerzőinél.

⁷³ Le Bossu: *Troisième devis*... i. m. 29.

⁷⁴ Jacques Le Bossu: *Proposition d'erreur detestable en un prétendu arrest donné à Tours*. Nicolas Des Marestz et François Faverye, Nantes, 1591. 43.

cœurhöz való elkötelezettségükben.⁷⁵ Propagandáírásaik közel tíz éven át sikerrel irányultak az aktuális királyi hatalom és a helyi politikai erők kiegyezése ellen. Meglátásunk szerint az elemzett írások is alapvetően a félelem és a közhelyek eszköze által rendkívül hatékonyan fogták össze Nantes lakóit, ez pedig arra enged következtetni, hogy közel minden nantes-i polgárhoz eljutottak ezek az utókor által méltatlanul keveset tárgyalt gondolatok. A húsz évvel korábbi protestáns szerzők mintájára a lázadó ligapártiak azt a politikai gondolatot frissítették fel, miszerint a királyi hatalmat vissza kell szorítani a rendi gyűlésen képviselt népi jogok érvényesítésével. Ez a politikai eszme a 16. század első felében megalapozott, majd XIV. Lajossal győzedelmeskedő abszolutizmussal állt szemben. Majd a század végén megfogalmazott erőteljes politikai gondolatok pedig már annak a korszakváltó időszaknak lesznek a jelképei, amikor a szerződéses középkori modell helyébe fokozatosan a modern állam lép. Ezt figyelembe véve a ligapárti propagandisták a centralista államhatalom utolsó nagy ellenállói közé sorolhatók, hiszen a Fronde mozgalma (1648–1653) már nem lesz ennyire egyértelműen megítélhető törekvés.

A kor eszmetörténetének vizsgálata pontos képet ad arról a szélsőséges vallási szónoklatok által szított, aránytalan áldozatokkal járó vérengzésről is, amelyet nyugvópontra kellett hoznia a Bourbon-ház első uralkodójának. A nantes-i ediktum csupán a megoldással nem kecesgető háborút zárta le, s semmiképp sem teremtett vallásegységet, de mindkét felekezettel elfogadtatta a másik jelenlétét.⁷⁶ IV. Henriknek kiváló diplomáciai érzékkel sikerült megteremtenie a társadalmi megbékélést, amelynek alapjain jogászainak és történészeinek köszönhetően megszilárdíthatta hatalmát. Étienne Pasquier például nemzeti történelmet és gall tradíciót dolgozott ki, olyan tiszta franciaságot, mely éppen annyira távol állt a katolicizmustól, mint a reformációtól.⁷⁷ Luthert és Loyolai Szent Ignácot egyaránt eretneknek, sőt eretnek értelmi szerzőnek tekintve, IV. Henrik udvari szerzői a nemzeti múltból a monarchikus állam megerősítését és magyarázatát szolgáló korpuszt állítottak össze. A királyság pozitív propagandáját is megszervezték, amelynek részeként 1594-től jelent meg Maurice Bouguereau *Théâtre français*-ja, az első olyan atlasz, amelyik Franciaország térképeit adta közre és a francia egységet hirdette.⁷⁸ 1603-ban adta ki Jean Hotman de Villiers *A nagykövet* című munkáját.⁷⁹ Ez már a háborút követő korszakba illeszkedett a polgárháborús, majd külföldi hatalommal folytatott konfliktus végén. Számos szellemi alkotás kapott szerepet a vallásháborúk által szétzilált államapparátus újjáépítésében, a királyság egységeszméjének

⁷⁵ Frédéric Joüon des Longrais: Le duc de Mercœur d'après des documents inédits. *Bulletin archéologique de l'Association bretonne*, 13. k. (1894) 270.

⁷⁶ Paczoly Péter: Hit és erőszak. Vallásháborúk, vallásbékék, pacifista szekták a reformáció korában. *Világosság*, 25. évf. (1984), 8–9. sz. 482.

⁷⁷ Estienne Pasquier: *Les Recherches de la France, Revenüs & augmentées de quatre Livres*. Chez Iamet Mettayer et Pierre L'Huillier, Paris, 1596.

⁷⁸ Maurice Bouguereau: *Le Théâtre français, où sont comprises les chartes générales et particulières de la France, à chacune desquelles avons adjousté l'origine de la province*. M. Bouguereau, Tours, 1594.

⁷⁹ Jean Hotman de Villiers: *L'Ambassadeur*. [S. l.], [s.n.] 1603.

felvirágoztatásában, a francia nemzettudat megerősítésében. A politikai népszerűsítés eszköztárában olyan kellékek voltak ezek, mint évekkel korábban a hugenotta és liga-párti írások, vagy távolabbra tekintve Augustus új berendezkedését, a principátus megszilárdítását célzó *propagatiók*.

Túróczi Tamás

A Spanyol Korona és Japán diplomáciai kapcsolatai (1609–1620)

1580-ban kihalt a portugál Avis-ház és az ország koronáját a dinasztiaival anyai ágon rokonságban lévő II. Fülöp spanyol uralkodó szerezte meg. Spanyolország ezzel megörökölte Portugália hatalmas tengerentúli birtokait és szerteágazó kapcsolatrendszerét, amely Nyugat-Afrikától Indián keresztül egészen a Távól-Keletig terjedt. A két ibériai állam perszonáluniója új távlatokat nyitott a Spanyol Korona számára, mindenekelőtt Ázsiában.¹ A spanyol terjeszkedés legtávolabbi célpontjává a térségben Japán vált.

A gyakorlatban 1549 óta fennálló ibériai–japán kapcsolati háló két alappilléren nyugodott: az evangelizáción és a portugál kereskedelmen.² A spanyolok az 1580-as évek elején érkeztek Japánba, és azonnal átvették a portugál kereskedelmi érdekek feletti ellenőrzést, az evangelizációt pedig egy sokkal radikálisabb irányba terelték.

A Spanyol Korona és Japán nemzetközi összekötetéseiből azonban hiányzott a diplomáciai kapcsolatfelvétel. Ennek elsődleges okát abban kereshetjük, hogy a szigetországban száz esztendeje polgárháború dúlt, ami elválaszthatatlanul együtt járt a legitimációs válsággal. Japánban a központi államhatalom csupán *de jure* létezett, *de facto* szamurájok ezreit vezénylő hadurak (*daimjó*k) vívták szakadatlan háborúikat a hatalomért. Következésképpen a spanyolok nem is törekedtek politikai kapcsolatok kiépítésére Japán és a Fülöp-szigeteki Kormányzóság között. Egyszerűen megelégedtek a hadurakkal való kereskedelmi kapcsolatok fenntartásával és azzal, hogy számos daimjó – a kereszténységet önös céljaira felhasználva – engedélyezte területén a hittérítést.³

A polgárháborúnak köszönhetően azonban az ibériai–japán kapcsolatokat állandó bizonytalanság jellemezte, ami időről időre keresztényellenes intézkedéseket szült.⁴ A

¹ A spanyolok 1571-ben hozták létre állandó ázsiai bázisukat a Fülöp-szigeteken, amelynek központja Manila lett. Innen kiindulva a spanyol hajók képesek voltak elérni India és Kína kikötőit. A spanyol kereskedelmi kapcsolatok kiépítését nagyban megkönnyítette a portugál kereskedelmi háló, amely évtizedek óta működött a térségben.

² A portugálok 1543-ban érték el először Japánt.

³ Ennek elsődleges oka az idegenek nyújtotta katonai előnyök kiaknázása, mindenekelőtt a lőfegyverek behozatala volt. A japán hadurak ugyanis a hittérítő pátereken keresztül tartottak kapcsolatot a spanyol és portugál kereskedőkkel, akik több ezer puskát szállítottak a polgárháború dúlta Japánba, és hatalmas anyagi haszonra tettek így szert.

⁴ Ezeket az intézkedéseket általában visszavonták vagy egyszerűen nem is alkalmazták, de tudunk ennek ellenkezőjéről is. A legsúlyosabb válság 1598-ban alakult ki, amikor a japánok megfeszítettek huszonhat keresztényt Nagaszakiban. Az eset tovább mélyítette a kölcsönös bizal-

Japán belpolitikai helyzet csupán a 17. század elejére változott meg gyökeresen. 1603-ban egy minden addiginál erősebb államhatalom jött létre a szigetországban, a Tokugava-sógunátus. Spanyolország és Japán nemzetközi kapcsolataiban új korszak vette kezdetét, amely periódus alatt a kereskedelmi összeköttetés mellett megjelenik a diplomáciai kapcsolatfelvétel igénye is.

Jelen tanulmány célja a Spanyol Korona és Japán kezdeti diplomáciai kapcsolatainak nyomon követése a spanyol diplomaták tevékenységén keresztül, akik rövid, de annál viharosabb időszakot hagytak maguk mögött a két ország közös történelmében. Végül röviden bemutatjuk az ún. *Keisó-misszió* eredményeit is, amely a Tokugava-sógunátus első hivatalos kapcsolatfelvétele volt Európával, mindenekelőtt Madriddal és Rómával.

A diplomáciai kapcsolatkeresés közvetlen előzményei és kiváltó okai

1603-tól az új sógunt, Tokugava Iejaszút határozott külpolitikai célok vezérelték. Japán minden lehetőséget megragadott annak érdekében, hogy állandó kereskedelmi kapcsolatokat építsen ki a kontinens vezető hatalmával, Kínával. A sógunátus azon határozott álláspontra helyezkedett, hogy Japán távol-keleti gazdasági-kereskedelmi pozícióit a térségben cirkáló ibériai kereskedőhajók tovább erősíthetik. Következésképpen a *bakufu*⁵ nyílt kereszténypártoló politikába kezdett. Tény, hogy az idegenekkel szembeni tolerancia csalóka volt, mégis új korszakot nyitott a Spanyol Korona és Japán nemzetközi kapcsolatában.⁶

A szerencsétlen *San Felipe*-incidenst⁷ követően a spanyol hajóutak a Fülöp-szigetek és Japán között egy ideig *ad hoc* jellegűek maradtak. 1602-től azonban ezek az utak kiváló logisztikával ismétlődtek: évente egy hajó járt Manila és Nagaszaki kikötői között, amely hozta és vitte az ázsiai piac termékeit, európai árucikkkel kiegészítve. A Japánból a Fülöp-szigetekre érkező hajók cseretermékeit a *Manila-galleon* szállította tovább Acapulcoba, ahonnan végül az áru eljutott Európába.

matlanságot, s bár a hittérítők maradtak az szigetországban, az ibériai–japán kereskedelmi kapcsolatok egy időre megszakadtak.

⁵ A *bakufu* szó kínai eredetű (jelentése: „sátor”), a Tang-császárok palotaőrségének, illetve a hadjáraton lévő tábornokoknak a szálláshelye. Japánban ezt a szót használták kezdetben Minamoto no Joritomo sógun rezidenciájára, míg a későbbiekben a Japánt irányító államhatalom – ismertebb nevén a *sógunátus* – hivatalos elnevezésévé vált.

⁶ A bakufut foglalkoztató legfontosabb kérdésekről az idegenek jelenlétét illetően ld. Natalia Tojo: The Anxiety of the Silent Traders. Duch Perception on the Portuguese Banishment from Japan. *Bulletin of Portuguese/Japanese Studies*, 1. évf., 2000. december. 111–128.

⁷ 1597-ben a *San Felipe* spanyol *galleon* hajótörést szenvedett Japán partjainál. Miután a japánok elkobozták a spanyolok hajóját és áruit, a spanyol kapitány szerencsétlen fenyegetésbe kezdett, amit az akkori japán vezetés egyáltalán nem vett jó néven. Ez jelentősen hozzájárult az 1598-as, ún. nagaszaki keresztényellenes határozatok megszületéséhez.

A transzporthajók sorát az *Espíritu Santo* nyitotta meg 1602-ben Lope de Ulloa kapitánysága alatt,⁸ amely 1603-ban tért vissza a Fülöp-szigetekre.⁹ Ugyanebben az évben, Pedro Acuña kormányzósága alatt újabb hajó indult Nagaszakiba, amely 1604-ben érkezett vissza Manilába. 1604-ben és 1605-ben Cuevas kapitány, míg az 1606. és 1607. esztendőben Moreno Donso navigálta a Manila–Nagaszaki galleonokat. Donso küldetése a kereskedelmi jelleg mellett diplomáciai is volt. 1608-ban Rodrigo de Vivero, végül 1609-ben Juan de Silva transzportja zárta a sort, s ez utóbbi hajó 1610-ben érkezett vissza Manila kikötőjébe.¹⁰

A 17. század első felében a Spanyol Korona távol-keleti kereskedelmi kapcsolatai tehát stabilnak tűntek. Az ibériaiak úgy hihették, semmi sem változtathat ezen a rendszeren. Spanyolország hagyományos politikai és vallási ellenfele, Hollandia megjelenése azonban merőben új helyzetet teremtett a térségben.

1598. június 11-én öt *fleute* típusú hajóból álló holland flotta hagyta el Rotterdamt azzal a határozott céllal, hogy Ázsiába hajózzon. A *Hoop* Jacob Mahu kapitány, a *De Lif de Simon* de Cordes kapitány, a *Geloof* Gerrit van Beuningen kapitány, a *Trouw* Van Boekhout kapitány, a *Blijde Boodschap* pedig Sebald de Weert kapitány irányítása alatt állott.¹¹ A flotta Dél-Amerika nyugati partjait végigjárva a Magellán-szoroson keresztül jutott ki a Csendes-óceánra.¹² Az ázsiai vizeket elérő három hajó közül a *De Lif de* 1600. április 11-én hajótörést szenvedett Sikoku partjainál. A katasztrófát mindössze öt tengerész élte túl, akiket a japánok kimentettek. Köztük volt William Adams navigációs tiszt is.¹³

Adams, akit a japánok Miura Andzsin (Miurai Kormányos) néven emlegettek, egy ideig még Oszaka várában is raboskodott, később kivételes pályát futott be a *busk* között: egyetlen európaiként a tárgyalt korszakban az előkelő *batamoto* (zászlós) rangjáig jutott a szamuráj-hierarchiában és Iejaszu európai tanácsadója lett.¹⁴

⁸ Javier Yuste: *El Imperio del Sol Naciente. La aventura comercial. Tres siglos de exploración y comercio de Occidente con Cipango*. Ediciones Nowtilus, Madrid, 2015. 76.

⁹ Ubaldo Iaccarino: *Comercio y Diplomacia entre Japón y Filipinas en la era Keichō (1596-1615)*. Tesis Doctoral. Universitat Pompeu Fabra, Barcelona, 2013. 76.

¹⁰ Emilio Sola: *Historia de un desencuentro. España y Japón, 1580-1614*. 2012. 14.

<http://www.archivodelafrontera.com/wp-content/uploads/2012/05/Espana-y-Japon-XVI-XVII-Desencuentro.pdf> (letöltés: 2018.04.23.)

¹¹ Yuste: *El Imperio del Sol Naciente...* i. m. 65–66.

¹² A hatalmas viharoknak köszönhetően az öt hajó közül csak háromnak sikerült átkelnie a Magellán-szoroson: *Hoop*, *De Lif de*, *Trouw*. A *Blijde Boodschap* a spanyolok csapdájába esett, míg a *Geloof* visszatért az anyaországba.

¹³ William Adams (1564–1620) az első angol hajós, aki holland szolgálatban érte el Japánt, s mint kiderült, soha többé nem hagyta el a szigetországot.

¹⁴ William Adams alakját James Clavell 1975-ben megjelentetett *A Sógun* című regénye tette világhírűvé. (Az író a műben Adams nevét John Blackthornra változtatta, míg Tokugava Iejaszu Toranaga nagyrúként jelenik meg a műben. E változtatások miérettjei a szakemberek számára máig érthetetlenek.) Clavell műve annyira sikeres volt, hogy 1980-ban hasonló címmel egy amerikai minisorozat is készült a regényből, amelyben a híres *Andzsin-szjan* (Kormányos Úr)

Ettől kezdve a hollandok állandó spanyolelles politikát folytattak a szigetországban, amelynek leglátványosabb eleme az volt, hogy egyszerűen exportálták a „fekete legendát”¹⁵ Európából Japánba. A holland propaganda logikájának megfelelően a protestáns észak-európaiak tájékoztatták a sógunt az európai politika változásairól az utóbbi száz esztendőben, és feltárták előtte az 1529-es zaragozai megállapodás részleteit, tényként közölve Iejaszuval, hogy Japánt mint meghódítandó országot a pápa az ibériaiaknak adta.¹⁶ Spanyolország első számú ellenségei tehát mindent elkövettek annak érdekében, hogy minél hátrányosabb helyzetbe hozzák az ibériaiakat Japánban.¹⁷

1605-től a hollandok jelenléte egyre komolyabb fenyegetéssel járt a Spanyol Korona számára. Tudnunk kell azonban, hogy a holland tevékenység Japánban teljesen indirekt alapokon nyugodott, úgy is mondhatnánk, a japán kívánalmak szem előtt tartásával a holland politika egyfajta árral való sodródáson alapult, vagyis a kétoldalú kapcsolatokban a japán fél diktálta a feltételeket.

Ennek megfelelően a japán–holland kapcsolatok lényege a következő pontokban foglalható össze: 1. A hollandok jelenléte új alternatívával szolgált Japán számára, hiszen a szigetország végre felmondhatta nem kívánt kereskedelmi megállapodásait a Spanyol Koronával. 2. A hollandok feltétel nélkül belementek a japánok minden korlátozó intézkedésébe a szigetországon belül. Ennek oka, hogy a hollandok elfogadták a helyzetet, miszerint a kínai–japán kereskedelemben betöltött szerepük a kínai kereskedőhajókhoz képest csupán másodlagos, vagyis a vezető szerep megszerzése teljesen lehetetlen. A cél a rendszerbe való valamilyen beilleszkedés, a lehető legnagyobb haszon reményében. 3. Az észak-európaiak világosan látták, hogy velük ellentétben a Spanyol Korona képtelen kezelni az előbb említett változásokat. Következésképpen a hollandok számítottak a spanyol–japán viszony elmérgesedésére és szinte mindenben eleget tettek a sógunátus kívánalmainak. 4. A protestáns hollandok nem kívántak téríteni Japánban, sőt egyáltalán nem foglalkoztatta őket a sógunátus valláspolitikája.

alakját Richard Chamberlain keltette életre. Adams életével kapcsolatban bővebben: Berend Nóra: Egy európai Japánban. William Adams és a „sógun”. *Sic Itur Ad Astra*, 1989. 4–5. sz.

¹⁵ A *fekete legenda* fogalma Julián Juderíastól származik, aki 1913-as művének címében, illetve a műben használta azt első alkalommal. (Julián Juderías: *La leyenda negra: Estudios acerca del concepto de España en el extranjero*. Araluze, Barcelona, 1913.) A fekete legenda nem más, mint mesterséges negatív kép a spanyolokkal és Spanyolországgal szemben. Eszerint Spanyolország erkölcsileg alkalmatlan és képtelen megtartani az Európán kívüli monopóliumait. A legenda már igen korán, a 17. században útjára indul, elsősorban Orániai Vilmos 1579-es művének (*Apología*) és Antonio Pérez 1594-es írásának (*Relaciones*) köszönhetően, akik egy spanyol misszionárius, Bartolomé de Las Casas 1578-as művére (*Brevísima relación de la destrucción de las Indias*) alapozták spanyolelles propagandájukat.

Hazánkban a fekete legenda kutatásával elsőként Anderle Ádám foglalkozott (ANDERLE Ádám: „A „fekete legenda” Magyarországon a 19-20. században.” *Világtörténet*, 1985/3. 4-16.).

¹⁶ Ne feledjük, hogy a kontraktusban húzott földrajzi hosszúsági vonal Japánon halad át.

¹⁷ Yuste: *El Imperio del Sol Naciente...* i. m. 93–100.

A holland fenyegetést mérlegelve a spanyolok határozott lépésre szánták el magukat. Annak érdekében, hogy megerősítsék gazdasági pozíciójukat a szigetországban, a kereskedelmi kapcsolatokon túlmenően diplomáciai kapcsolatfelvételre törekedtek. Igaz ugyan, hogy a Spanyol Korona első hivatalos nagykövetének Japánba érkezésében a természet erői is jelentős szerepet játszottak, 1609-től a spanyol–japán diplomáciai kapcsolatok állandóvá váltak.

Rodrigo de Vivero

1609-ben a spanyol *San Francisco* nevű gálya hajótörést szenvedett Japán partjainál, fedélzetén a Fülöp-szigetek ex-kormányzójával, Rodrigo de Vivero y Velascóval.¹⁸ Sikeres megmenekülését követően Vivero Japánban maradt III. Fülöp hivatalos szigetországi nagyköveteként és diplomáciai kapcsolatot alakított ki a sógunátussal.¹⁹ Először fordult elő a spanyol–japán kapcsolatok történetében, hogy egy magas rangú spanyol tisztviselő személyesen is találkozott Iejaszuval és annak fiával, a második Tokugava sógunnal, Hidetadával.²⁰

A 17. század második évtizedének kezdetén Iejaszu politikája egyfajta egyensúlyozáson alapult a spanyol és a holland kapcsolat között. Ennek bizonyítéka, hogy egyre nagyobb figyelmet szentelt a hollandoknak, de biztonsági okokból a spanyol vonalat sem kívánta elvágni.²¹

1610-ben a sógun útnak indított egy kereskedőt Új-Spanyolországba. Tokugava Iejaszu örököse, Tokugava Hidetada²² pedig egy rövid levelet küldött Lerma hercegének 1610. június 24-én.²³

Don Rodrigo Vivero, a Fülöp-szigetek volt kormányzója azzal a kéréssel fordult hozzám, hogy adjak engedélyt az Új-Spanyolországból érkező kereskedelmi hajóknak, ebbe az országba [Japánba] arra, hogy behajózzanak és kikötsenek bármely kikötőben Japán földjén [mintegy a barátságunk zálogaként]. Elküldök hát neki öt páncélt, a legjobb minőségű-

¹⁸ Rodrigo de Vivero y Velasco (1564–1636) spanyol nemes, a Fülöp-szigetek 13. kormányzója 1608–1609-ben.

¹⁹ *Carta de Vivero sobre su llegada y situación.* (1608-07-8.) A.G.I. *Filippinas*, 7,R. 3,N. 38.

²⁰ Juan Gil: *Hidalgos y samurais. España y Japón en los siglos XVI. y XVII.* Alianza Editorial, Madrid, 1991. 149.

²¹ Ainhoa Reyes Manzano: *La Cruz y la Catana: relaciones entre España y Japón (Siglos XVI-XVII).* Tesis Doctoral. Universidad de la Rioja, Rioja, 2014. 357.

²² Tokugava Hidetada (1579–1632) az Edo-bakufu 2. sógunja 1605-től egészen 1623-as lemondásáig.

²³ A levelet Lerma hercegének címezték. Ennek oka, hogy III. Fülöp (1598–1621) spanyol uralkodó visszavonult a politikától (a királyt jobban érdekelte a vadászat, mint az államügyek) és Spanyolország vezetését kegyencére, Lerma hercegére bízta. A herceg 1618-ig lényegében egyedül kormányozta az országot.

*eket. Alonso Muñoz atya és Luis Sotelo atya pedig személyesen közölni fogják Önnel a kereskedelmi megállapodásunk feltételeit.*²⁴

A megállapodás ellenére a spanyolok egyre féltékenyebben figyelték a hollandok növekvő gazdasági tekintélyét. Féltve kereskedelmi és vallási téren kivívott pozícióikat, tárgyalásaikban egyre több hibát követtek el: fölösleges követelésekbe, olykor burkolt fenyegetőzésekbe bonyolódtak. Erről árulkodik Rodrigo de Vivero sógunátusnak írt levele is 1609-ből.

Úgy gondolom, kifejtettem már, hogy Ő Császári Felsege és az én uram, Fülöp király között lévő barátság tartós és igaz barátság két Uralkodó között, ígéreteinkhez híven, [ügyeljünk hát, hogy] e kötetlék meg ne szakadjon, hiszen az ellenségek nem férnek meg egy házban. Így Felseged részéről úgy lenne illendő, hogy [ügyünk] szolgálatában megparancsolja a hollandoknak, távozzanak azonnal a [japán] királyságból, mert másképpen sem Királyom, sem az ő hadihajói nem élvezhetik a biztonságot és a védelmet Japánban. (...)

*És emlékezetem szerint azt a kérést is megfogalmaztam, hogy minden alkalommal, amikor Felseges királyom elküldi kapitányát vagy nagykövetét [Japánba], fogadják őt a királyság minden részében, biztosítsanak számára megfelelő szálláshelyet, mint annak a személynek, aki egy Hatalmas Király nevében érkezett Japánba. S ez a személy éppen úgy [mint az előzőekben említett hivatalnokok] hozhasson magával papokat, akik misét celebrálnak számára és birtokolhasson állami templomokat e célra. És biztosítson elsőbbséget bármely spanyol ember számára és büntesse meg azokat, akik bármilyen bűnt elkövetnek ellenük.*²⁵

Katolikus ellenlábasaikkal ellentétben a hollandok japán kapcsolatai az 1610-es esztendőktől egyre előnyösebbnek mutatkoztak. 1613-ban a bakufu megerősítette korábbi engedélyét, miszerint a hollandok Hirado és Nagaszaki kikötőiben kereskedelmi telepet működtethetnek.²⁶ A sógunátus számára a holland vonal melletti kiállítás döntő okát az jelentette, hogy a protestáns „szőke barbárok”²⁷ egyáltalán nem jellemezte a „déli barbárok” (*nanbandzsinok*)²⁸ erőszakos valláspolitikája, és mindenben alávették ma-

²⁴ *Carta del señor universal del Tokugawa Hidetada (Minamoto Hidetada) al duque de Lerma.* (1610-07-24.) A.G.I./27.7//MP-ESCRITURA_CIFRA, 31.

²⁵ Emilio Sola: *Rodrigo de Vivero en La Corte de los Tokugawa.* 33.

<http://www.archivodelafrontera.com/wp-content/uploads/2011/07/A-PAC04-vivero.pdf> (letöltés: 2018.04.24.)

²⁶ Osami Takizawa: *La historia de los Jesuitas en Japón.* Universidad de Alcalá, Alcalá de Henares, 2010. 108.

²⁷ Ezzel az elnevezéssel illették a japánok az országba érkező észak-európai hollandokat és angolokat.

²⁸ Ezzel a névvel illették a japánok a hajóikkal déli irányból érkezett portugálokat, később pedig a spanyolokat is.

gukat a japán politikai berendezkedés érdekeinek, ami osztatlan szimpátiát váltott ki Edóban.²⁹

Ezen a helyzeten már Luís Cerquiera püspök³⁰ sem tudott változtatni, aki 1606-tól sorozatos audienciákon vett részt Iejaszunál. Ironikus a tény, de a hollandok által Japánba exportált „fekete legendát” éppen maguk a spanyolok erősítették meg a sógun és tanácsadói körében. Vivero újabb levele (szintén 1609-ből) a szigetország katonai diktátorának tovább mélyítette a szakadékot a japán vezetés és a spanyol fél között:

Elsőként: kérem önt becsülje és óvja a keresztény papokat minden rendeletében, amely törvényerőre emelkedik Japánban, és parancsolja meg, hogy hagyják papjainkat szabadon tevékenykedni házaikban, templomaikban. Senki őket meg ne sértesse, mert a mi Urunk, Fülöp király szemeit állandóan papjaira, mint Isten miniszterekre veti, s így Felségednek is még inkább figyelmet kellene fordítania ezekre az ügyekre. Ezt tanácsolom önnek elsőként és legfőképpen.

Másodízben: kérem önt, hogy óvja és mozdítsa előre a barátságot, amit uralkodómk, Fülöp király ajánl, annál is inkább, mert ő a legmagasztosabb uralkodó a királyi herceggel az oldalán ezen a világon. Senkivel sem lehet őt összevetni, ő a legnagyobb monarcha, a legkegyelmesebb és leghatalmasabb mindenben (...), még akkor is, ha oly' távoli és innen messze eső helyén a földnek. (...)

Harmadszorra: (...) megőrizvén a mi urunk, Fülöp király barátságát, azzal tartozik felséges személyének, hogy nem tűri meg sem urunk [közvetlen] ellenségeit, sem azokat, akik [bármily módon] szembehehyeznek az ő koronájával: úgy, mint a hollandok, akik az ön királyságában jelen idő szerint is tartózkodnak. Ennél fogva kérem öntől, adja parancsba a hollandok kiűzését, mert ennek elmaradása összeegyeztetetlen lenne királyom barátságával. Mivel ezek az emberek rossz szándékúak és alantas származásúak, [úgy vélem] ez éppen elegendő ok arra, hogy ne léphessenek egyezésre az ön magasságos személyével és ne legyen nekik se oltalmuk, se menedékük az ön földjein, királyságaiban és tartományai-ban.³¹

Sebastián Vizcaíno

A Spanyol Korona utolsó hivatalos képviselője Japánban Sebastián Vizcaíno volt.³² 1611. március 22-én kelt útra Acapulcóból és június 10-én érkezett meg Japánba,

²⁹ Edo (a mai Tokió) a Tokugava-sógunátus hivatalos központja volt 1603 és 1867 között.

³⁰ Cerquiera állandó székhelye Nagaszaki volt.

³¹ Sola: *Rodrigo de Vivero en La Corte de los Tokugawa*. i. m. 23.

³² Sebastián Vizcaíno (1548–1624) spanyol diplomata Új-Spanyolországban, Alsó-Kaliforniában, a Fülöp-szigeteken és végül Japánban. Vizcaíno politikai pályafutásáról ld. William Mitchel Mathes: *Sebastián Vizcaíno y la expansión española en el Océano Pacífico*. UNAM, Mexikó, 1973.

Uraga kikötőjébe III. Fülöp hivatalos megbízottjaként. Érkezéséről levélben tudatta a sógunátust.³³

Vizcaíno június 22-én lépett be Edo városába, ahol a japánok a legnagyobb tisztelettel fogadták. Küldöttségének tagjaiként elkísérték őt Luís Sotelo, Pedro Bautista és Diego Ibañez atyák.³⁴ Küldetése fő céljának a hollandok megfékezését tekintette, melynek elsődleges eszköze az volt, hogy feltárja a japán államvezetés előtt az igazságot: a hollandok eretnek rebellesek, a Korona elárulói, akik törvényes uruk, Spanyolország uralkodója ellen fordultak.

Június 24-én a spanyol diplomata találkozott Date Maszamunéval,³⁵ aki Iejaszu közvetlen körének tanácsadója volt.³⁶ Maszamune, aki azonnal megértette a spanyol diplomata jövetelének célját, fontos összekötő szerepet töltött be Vizcaíno és a sógunátus között.³⁷ 1611. július 12-én a spanyol küldött végre személyes audiencián találkozhatott Go-Mizunoo császárral, valamint Tokugava Iejaszuval és fiával, Hidetadával is.³⁸ A találkozó alkalmával Vizcaíno kifejtette, hogy a hollandok nem többek, mint hitszegő lázadók, s azt követelte a japán államvezetéstől, hogy azonnal távolítsa el a protestáns eretnekeket az országból.³⁹

Egy hónappal később, augusztus 25-én Vizcaíno külön feljelentést tett William Adams ellen, figyelmeztetve a sógunat, hogy Adams nem több, mint egyszerű kalóz, aki rablásból és árulásból él.⁴⁰ Vannak arra utaló jelek, hogy Vizcaíno feljelentésére azért volt szükség, mert Adams – kihasználva a sógunnal való közvetlen kapcsolatát – határozott spanyolelles politikát folytatott, de ezt az elméletet közvetlen bizonyítékok nem támasztják alá. Mindenesetre a feljelentés azt sugallja számunkra, hogy a spanyolok komoly fenyegetésnek tekintették William Adamsnek a szamuráj hierarchiában betöltött pozícióját és az abból fakadó politikai lehetőségeit.

³³ *Carta que el general escribió al emperador del Japón.* (1611-06-10.) 17–18.

<http://www.archivodelafrontera.com/wp-content/uploads/2013/11/Relaci%C3%B3n-del-viaje-de-Sebasti%C3%A1n-Vizca%C3%ADno-1612-1614.pdf> (letöltés: 2019.07.01.)

³⁴ Antonio Cabezas: *El siglo ibérico del Japón. La presencia hispano-portuguesa en Japón (1543-1643).* Universidad de Valladolid, Valladolid, 1994. 350–351.

³⁵ Date Maszamune (1567–1636) a Date-klán vezetője, Deva és Micu tartomány ura. A hadakozó hadurak korának (*Szengoku Dzsidaí*), később pedig az Edo-korszak egyik legjelentősebb daimjója, akit Tokugava Iejaszu politikai „jobbkezéként” tartottak számon. Egyik szemére egészen fiatalon megvakult, amiért a japán történelemben az „Egyszemű Sárkány” néven vált ismertté.

³⁶ Yuste: *El Imperio del Sol Naciente...* i. m. 88.

³⁷ Alonso Gascón de Cardona – Francisco Gordillo: *Una relación de Japón de 1614 sobre el viaje de Sebastián Vizcaíno.* Szerk.: Brigit Tremml-Werner – Emilio Sola. 30.

<http://www.archivodelafrontera.com/wp-content/uploads/2013/11/Relaci%C3%B3n-del-viaje-de-Sebasti%C3%A1n-Vizca%C3%ADno-1612-1614.pdf> (letöltés: 2019.07.01.)

³⁸ Uo. 35.

³⁹ Miguel Ángel Ochoa Brun: *Embajadores y embajadas en la historia de España.* Aguilar, Madrid, 2002. 562.

⁴⁰ *Una relación de Japón de 1614...* i. m. 42.

A spanyol diplomata mind személyesen, mind pedig írásaiban többször felhívta a sógunátus figyelmét arra, milyen előnyökkel és hátrányokkal jár, ha a bakufu támogatja, avagy akadályozza a spanyolok tevékenységét a térségben.⁴¹

Vizcaíno és a nanbandzsinok követelőzései, burkolt fenyegetőzései semmiféle célt nem értek el Edóban. A korábbi helyzet teljesen megváltozott. A japán államvezetés, amely a 17. század első évtizedében még számolt a spanyol kereskedőhajók jelentette esetleges előnyökkel, az 1610-es esztendőkre merőben más nemzetközi lehetőség előtt állt. A korábbi japán egyensúlypolitika egyre inkább a holland–japán kereskedelmi lehetőség felé kezdett elbillenni.⁴² Mindeközben Vizcaíno elkövette azt a hibát, hogy a bakufu engedélye nélkül, titokban indul el felkutatni két szigetet, amelyek az ibériai legendákban *Rico de Oro* és *Rico de Plata* néven híresültek el. A diplomata soha nem találta meg a szigeteket, ráadásul hajótörést szenvedett, így titkos akciója lelepleződött a sógunátus előtt.⁴³ Az incidens következményeként Sebastião Vizcaínónak távoznia kellett Japánból.⁴⁴

Ezt követően a Tokugava-kormányzat még bizalmatlanabbá vált a Spanyol Korona alattvalóival szemben. Iejaszu hamarosan megtudta, hogy már a közvetlen környezetében is vannak keresztény daimjók. Ez a felismerés egyértelműen aláátmasztotta a hollandok korábbi állításait, s egyben a japánok legnagyobb félelmét is, miszerint az idegen vallás, egy spanyol invázió esetén, egész néptömegeket lenne képes mozgósítani a bakufu ellen.

A szóban forgó fenyegetés okán a sógunátus kettős lépésre szánta el magát. 1612. március 21-én rendeletben tiltotta meg a keresztény hit gyakorlását a bakufu közvetlen ellenőrzése alatt álló területeken (Edo, Kiotó, Szunpu).⁴⁵ Ezzel egy időben a bakufu azt is felmérte, hogy az országban hatalmas keresztény tömeg él, köztük számos magas rangú samuráj, vagyis a spanyol vonal drasztikus elvágása továbbra is potenciális veszélyforrást hordozhat magában.⁴⁶ Következésképpen Vizcaíno nagykövetsége Japánban mégsem maradt teljesen eredmény nélküli. A sógunátus, hogy továbbra is fenntartsa az érdeklődés látszatát a Spanyol Korona irányába, a diplomáciai és kereskedel-

⁴¹ Gil: *Hidalgos y samurais...* i. m. 319.; Yuste: *El Imperio del Sol Naciente...* i. m. 92.

⁴² Megjegyzendő azonban, hogy a japán irányváltást nem valamiféle kereskedelmi kényszer motíválta, hiszen a kínai kereskedőhajók útjai a 17. század elején rendszeresé váltak Japán irányába. Ez a kereskedelem eddigre már jelentősen felülmúlta az európaiak által bonyolított távol-keleti árucserét. Vagyis a spanyol vonal holland lehetőségekre cserélése sokkal inkább a bakufu gazdaságpolitikai széleslátásáról tanúskodik, mintsem bármilyen európai–japán kereskedelmi kényszerűségről.

⁴³ Takizawa: *La historia de los Jesuitas en Japón.* i. m. 129.

⁴⁴ Cabezas: *El siglo ibérico del Japón...* i. m. 365.

⁴⁵ *Relación del suceso que tuvo nuestra santa fe en los Reinos del Japón desde 1612 hasta 1615.* Rey de España Felipe III. B.N.M. R-19199; *Palacio Real*, VII-66. 16–17.

⁴⁶ Ebből a szempontból a Tokugava-sógunátus kereszténypolitikája kínos egyensúlyozásnak tűnik számunkra, hiszen a mérleg nyelve egyre inkább a keresztényellenes politika felé billent, miközben a japán államvezetés próbált úrrá lenni a keresztények támasztotta félelméin is.

mi viszonyok tisztázására 1613-ban útnak indított egy küldöttséget, amelynek úti célja Madrid és Róma volt.

A *Keicsó-misszió*

Az ún. *Keicsó-misszió* az ósúi daimjó, Date Maszamune támogatásával hagyta el Japánt 1613. szeptember 15-én. A delegáció vezetője Maszamune egyik vazallusa, Haszekura Cunenaga volt. Vele tartott Sebastián Vizcaíno nagykövet és Luis Sotelo atya,⁴⁷ valamint 140 japán keresztény is.

A küldöttség 1614 januárjában hajózott be Acapulcoba, majd egy gyors adminisztratív átszervezést követően 30 fővel folytatta útját Európa felé a *San Juan Bautista-galleon* fedélzetén.⁴⁸ A japánok október 23-án érkeztek meg Sevilleba.⁴⁹

1615. január 30-án III. Fülöp spanyol uralkodó fogadta Cunenagát és társait személyes audiencia keretében. Cunenaga kifejtette a királynak, hogy céljuk a Spanyol Koronával való állandó diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok biztosítása. Egyben átnyújtotta Date Maszamune levelét III. Fülöpnek, aki azonban nem kívánta átvenni a dokumentációt, tiltakozásul a sógunátus sorozatos keresztényellenes intézkedései miatt, amelynek híre ekkor már eljutott Madridba is. A király közölte Cunenagával, hogy a spanyol–japán kapcsolatok egyik alapfeltétele a hollandok azonnali távozása a szigetországból.

A szerencsétlen találkozót követően Cunenaga, hogy bizonyítsa jövetelének jó szándékát, február 17-en ünnepélyes külsőségek között megkeresztelkedett a madridi Descalzas-kolostorban, felvéve új keresztény nevét: Filipo Francisco Haszekura Rokuemon.⁵⁰

1615. augusztus végén a delegáció tovább indult Itáliába és október 20-án érkezett meg Rómába.⁵¹ Kilenc nappal később, október 29-én V. Pál személyesen fogadta Haszekura Cunenagát és köszöntötte őt a keresztségben.⁵² A japán követ kérte a pápát, hogy járjon közbe a spanyol királynál a kereskedelmi, diplomáciai viszonyok rendezése érdekében, kérését azonban a katolikus egyház feje illedelmesen meg sem hallotta.⁵³

⁴⁷ Luís Sotelo ferences rendi hittérítő(1574–1624).

⁴⁸ A delegáció többi japán tagja Mexikóban maradt, mint a sógunátus hivatalos képviselőjének tagjai. A témáról bővebben ld. Miguel León-Portilla: *La embajada de los japoneses en México, 1614. El testimonio en náhuatl del cronista Chimalpahin. Estudios de Asia y África*, 17. sz. El Colegio de México, México D.F., 1981.

⁴⁹ *Relato de Padre Diego Caballero de Cabrera sobre los delegados del emperador de Japón*. B.R.A.H. Mss. Muñoz 92, folio 55v. In: GIL, 1991. 416.

⁵⁰ Takizawa: *La historia de los Jesuitas en Japón*. i. m. 131.

⁵¹ Hasekura római látogatásáról ld. Osami Takizawa: *La delegación diplomática enviada a Roma por el señor feudal japonés Date Masamune (1613-1620)*. *Boletín de la Real Academia de la Historia*, t. CCV, cuaderno I (enero-abril, 2008). 137–158.; José Koichi Oizumi – Juan Gil: *Historia de la Embajada de Idate Masamune al Papa Paulo V (1613-1615) por el Doctor Escipión Amati intérprete e historiador de la Embajada*. Doce Calles, Aranjuez, 2011.

⁵² *Discurso del Doctor Don Juan Cervicios*. B.R.A.H. *Jesuitas*, Tomo 31. 3r. Madrid, 1628.

⁵³ A katolikus egyház távol-keleti politikájáról bővebben ld. Leandro Tormo Sanz: *Bibliografía sobre historia de la iglesia en el Extremo Oriente relacionando con España*. In: *El Extremo Oriente Ibérico*, 1989. 391–413.

Ezt követően a japán delegáció újra visszatért Spanyolországba, hogy újabb tárgyalásokat folytasson III. Fülöppel, ám a madridi udvar nem engedett korábbi álláspontjából.⁵⁴ A küldöttség végül hosszú kitérőket követően (India, Fülöp-szigetek) 1620-ban tért vissza Japánba, amikor már a belső politikai helyzet gyökeresen megváltozott a szigetországban.⁵⁵

A kapcsolatok felszámolása

Sebastián Vizcaíno 1612-es távozását követően a Spanyol Koronának nem maradt komoly diplomáciai képviselője, s ezzel védelme sem Japánban. 1614. január 28-án Iejaszu megparancsolta a katolikus keresztény páterek eltávolítását Kiotóból, egyben „kiküldött egy bírát, Ókubo Tadacsikát,⁵⁶ akinek az volt a feladata, hogy az ügyben hivatalosan is eljárjon”.⁵⁷ December 23-án napvilágot látott a sógunátus hivatalos levele (*Bateren Cuihóbun*), amely a keresztény hittérítőket Japánból való kiűzetéssel fenyegette meg.⁵⁸ Íme, az említett dokumentum néhány fragmentuma:

A keresztények evangelizálták a japánokat és ezzel a tetteikkel megszentelítették a sintoista és buddhista Isteneket. Továbbá ezen keresztül szándékukban állt megváltoztatni a japán politikát. (...)

A keresztény Páterek mindent megtettek a japán államforma gyakorlása ellen, becsmérelték a sintoizmust, kritizálva annak ortodox doktrínáit, lebecsülték az erkölcsöt és elvetették a helyes ítélőképességet. (...)

Amikor a japán keresztények látják a mártírokat, birtelen leborulnak és imádkozni kezdenek. Igazság szerint ők ezért mind eretnekek, ellenségei az Isteneknek és Buddhának.”⁵⁹

Tokugava Iejaszu halálát (1616) követően a sógunátus külpolitikai vonalvezetésében további szigorítások történtek. 1616. augusztus 8-án Tokugava Hidetada megerősítette apja keresztényellenes intézkedéseit, valamint azt, hogy az európai kereske-

⁵⁴ A Keicsó-misszió spanyolországi látogatásának részleteiről ld. José Velázquez y Sánchez: *La embajada japonesa en 1614*. Historia sevillana. Comisaría de la Ciudad de Sevilla, 1992. Ayuntamiento de Sevilla, Sevilla, 1992.; José Koichi Oizumi: *Estudios sobre la misión de la era Keicho*. Bunshindo Ltd., Tokyo, 1994.

⁵⁵ A Keicsó-missziót tekintjük a spanyol–japán kapcsolatok első hivatalos küldöttségének, hiszen azt – az eddigekkel ellentétben – a legítim japán államhatalom menesztette. Ebből adódóan a spanyol–japán diplomácia születésének dátumát a 1614-es esztendőben határozhatjuk meg, amelynek 400 esztendő centenáriumát a két ország 2014-ben és 2015-ben ünnepelte. (A történelmi megemlékezések számos kulturális program keretében 2014-ben Japánban, 2015-ben pedig Spanyolországban zajlottak le.)

⁵⁶ Ókubo Tadacsika (1553–1628) japán daimjó, a Tokugava-államapparátus hivatalnoka.

⁵⁷ Takizawa: *La historia de los Jesuitas en Japón*. i. m. 115.

⁵⁸ A levelet a sógun hivatalos megbízásából a buddhista Koncsiin Súden (1569–1633) fogalmazta meg.

⁵⁹ Közli: Takizawa: *La historia de los Jesuitas en Japón*. i. m. 115. A dokumentum teljes szövegét az alábbi mű tartalmazza: Cabezas: *El siglo ibérico del Japón...* i. m. 383–384.

dőhajókat fokozott ellenőrzésnek kell alávetni. Szeptember 18-án a sógun egy rendeletében (*Baterensumon Gosei Kinpóso*) megtiltotta minden japán számára, hogy a jövőben a keresztény hit követőjévé váljon.⁶⁰

A biztonsági intézkedéseken túl a rendeletek mögöttes célja az volt, hogy a bakufu végérvényesen állami monopóliummá tegye a külkereskedelmet, aminek érdekében meg akarta szakítani a gazdasági együttműködését a katolikus spanyolokkal és portugálokkal. Ennek első lépéseként a sógunátus elrendelte, hogy külföldi hajó kizárólag Hirado és Nagaszaki kikötőibe futhat be,⁶¹ 1622-ben pedig megtiltotta a portugálok számára, hogy Japánban éljenek, avagy japán hajókon szolgáljanak kapitányként vagy navigációs tisztként.⁶²

A következő esztendőben a Tokugavák megtiltották a spanyolok behajózását a szigetországba, mert tervük, hogy Új-Spanyolországgal kereskedjenek, nem vált valóra.⁶³ A sógunátus akaratának megváltoztatásában többé a spanyol diplomácia sem segíthetett. Jóllehet a Fülöp-szigeteki Kormányzóság próbálkozott a kapcsolatok újrafelvételével, a japánok minden esetben visszautasították a spanyolok hivatalos közeledési szándékát.

1636-ban a bakufu rendeletben is kitiltotta a spanyol és portugál hajókat Japánból, s a Spanyol Korona és Japán első nemzetközi érintkezésének ezzel vége szakadt.⁶⁴ Velük ellentétben a hollandok – akik a várható haszon reményében elfogadták a sógunátus megalázó a feltételeit⁶⁵ –, maradtak, s aktív segédkezésük mellett megkezdődött a japán katolikusok üldöztetése a szigetországban.⁶⁶

Rövidítések

A.G.I. – Archivo General de Indias (Sevilla)

B.N.M. – Biblioteca Nacional de Madrid (Madrid)

B.R.A.H. – Biblioteca de la Real Academia de Historia de Madrid (Madrid)

⁶⁰ Takizawa: *La historia de los Jesuitas en Japón*. i. m. 119.

⁶¹ Kivételt képeztek a kínai hajók, amelyek bármely japán kikötőben horgonyt vethettek.

⁶² Takizawa: *La historia de los Jesuitas en Japón*. i. m. 122.

⁶³ Legalábbis ez volt a hivatalos magyarázat.

⁶⁴ Az újabb kapcsolatfelvételre több mint kétszáz esztendővel később került sor csupán.

⁶⁵ Az idegeneknek évről évre tisztelgő látogatásokat kellett tenniük Edóban, ahol japán szokásnak megfelelően a földig kellett hajolniuk a sógunátus képviselői előtt. Ez a protokoll elfogadhatatlan volt a Spanyol Korona számára.

⁶⁶ A témáról bővebben ld. Ramón Vega Piniella: *Temor a España. Las primeras audiencias holandesas ante el shogun (1543)*. *Mediterrán Világ*, 35–36. 2016. 27–43.

Tóth Ferenc

Szeged Lotaringiai V. Károly herceg 1687-es hadinaplójában

Magyarország török hódoltság alóli felszabadító háborúja első szakaszának forrásai közül Lotaringiai V. Károly herceg kéziratai kiemelt figyelmet érdemelnek. A Lotaringiai Károlyra vonatkozó legfontosabb hagyaték a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA) Lothringisches Hausarchiv részlegében található. A herceg a magyarországi hadjáratainak eseményeit egyfelől saját kezűleg is megörökítette, másfelől pedig közeli munkatársaival is feljegyeztette és egy átdolgozott hadinaplóba is foglaltatta. A nagy valószínűséggel François Le Bègue lotaringiai nemes által írt hadinaplónak több változata ismeretes a bécsi központi levéltárakban. Az e gyűjtemény részét képező hadinapló-kéziratok jelentőségére elsősorban a jubileumi évfordulók eseményei hívták fel a figyelmet. 1933-ban, Bécs második ostroma 250. évfordulójára jelent meg Ferdinand Stöller gondozásában a herceg hadinaplójának bécsi eseményeket tárgyaló fejezete.¹ Magyarországon az 1986-os jubileumi évben – számos színvonalas publikáció mellett – jelent meg a *Lotharingiai Károly hadinaplója Buda visszafoglalásáról 1686* című színvonalas forráskiadvány, amely rámutatott a herceg levéltárának gazdag magyar vonatkozású forrásgyűjteményére.² E több ezer oldalas forrásanyag között található egy összefoglaló jellegű, gondosan megszerkesztett változat (ÖStA, HHStA, Hausarchiv, Lothringisches Hausarchiv Kt. 51 N° 3 *Journal des campagnes de Charles V de Lorraine* (1683-89) – 348 folio), amelyet készítői valószínűleg nyomtatott formában is szerettek volna megjelentetni. E munka kritikai kiadását 2017 őszén sikerült a neves párizsi Honoré Champion kiadó *Bibliothèque d'Études de l'Europe centrale* sorozatában megjelentetnem.³ Ebben az ismereteink szerint legalaposabban előkészített szövegváltozatban már számos alkalommal előfordul Szeged városára való hivatkozás.

¹ Ferdinand Stöller: *Neue Quellen zur Geschichte des Türkenjahres 1683. Mitteilungen des österreichischen Instituts für Geschichtsforschung, Ergänzungsband XIII, H. 1.* Innsbruck, 1933.

² Mollay Károly (szerk.): *Lotharingiai Károly hadinaplója Buda visszafoglalásáról 1686.* Budapest, 1986. Szintén több – bár nem egészen pontosan megjelölt – magyarra fordított forrást publikált Szita László is ebből a gazdag anyagból. Ld. Szita László (szerk.): *Budától–Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez.* Pécs, 1987.

³ Tóth Ferenc (szerk.): *Journal des campagnes du duc Charles V de Lorraine.* Paris, 2017.

Buda ostromának ábrázolása Szeged látképével (balra fent) Sébastien Leclerc *Les actions glorieuses de S. A. S. Charles [V], duc de Lorraine* című művében (Bibliothèques de Nancy)

A kontrollforrások és a történeti kutatások tanúsága szerint a *Journal* olyan megbízható és objektív forrásanyagot képvisel, amely az említett hadjáratok hadi eseményein kívül korabeli politikai kommentárokat, családtörténeti és történeti földrajzi adatokat és rendkívül változatos kultúrtörténeti adalékokat tartalmaz. A herceg saját kezű kéziratjai jellegzetes kézírása alapján elég könnyen azonosíthatók. Már a Mollay Károly által az 1986-os jubileumi évben kiadott 1686-os hadinaplóban a szövegkörnyezet és kézírás alapján sikerült azonosítani Lotaringiai Károly eredeti bejegyzéseit. Ez a papírkódex egyébként az 1926-os badeni osztrák–magyar levéltári egyezmény alapján került Bécsből a budapesti Hadtörténeti Levéltárba. A bécsi központi levéltár Lotaringiai Házi Levéltárában megtalálható még az 1685-ös év hasonlóan rendezett és részben szintén a herceg kézírását őrző hadinaplója is. Az 1687-es év hasonló jellegű forrásgyűjteményét egészen a legutóbbi időszakig nem sikerült azonosítani. A forrást végül egy véletlen felfedezésnek köszönhetően sikerült megtalálnom a párizsi Bibliothèque Nationale de France kéziratтарыában.⁴ A pergamenbe kötött napló 248 számozott lapot tartalmaz, amelyekre az 1687-es hadjárat német, francia és olasz nyelvű dokumentumait másolták. A francia nyelvű naplóbejegyzéseket ugyanaz a kéz írta, amelyet az 1686-os napló kiadásában Lotaringiai Károly hercegnek tulajdonítottak. A naplóban több Szegedre vonatkozó bejegyzés található, amelyek alaposabb tanulmányozása révén érdekes új információkat kaphatunk elsősorban a város katonai stratégiai jelentőségére vonatkozólag. A szöveg részletes filológiai alaposságú feldolgozása még nem történt meg, így ebben a kis tanulmányban a szegedi hivatkozások elemzésén keresztül a kutatás első benyomásait szeretném megosztani az érdeklődő olvasókkal.

A szöveg jobb megértése érdekében érdemes felidézni a török elleni háború 1686–87-es hadjáratainak eseményeit. Buda 1686. szeptember 2-án lezajlott elfoglalása után a szövetséges haderőnek lehetősége nyílt a hadjárat folytatására dél-magyarországi stratégiai erődítmények, köztük Szeged elfoglalása céljából. A szeptember 16-i haditanács döntése alapján a hadjárat folytatásában a következő hadicélokot határozták meg: a Duna vonalán tovább haladva és azt ellenőrzés alatt tartva a herceg csapatokat küldött Szeged és Pécs elfoglalására. A nagyvezír gyors távozása elősegítette a nagyszabású haditerv végrehajtását. Károly hat vértesezredet, két dragonyosezredet és négy gyalogezredet küldött Badeni Lajos parancsnoksága alatt Pécs ellen, amelyet a török helyőrség védekezése ellenére viszonylag hamar sikerült elfoglalni.⁵

Mindeközben a Szeged ellen küldött, de la Vergne tábornok parancsnoksága alatt álló hadtest szintén jelentős sikereket ért el. A sereg október 4-én elfoglalta a várost és megkezdődhetett az erődítmény ostroma. A tábornok halála után Wallis tábornok vette át a parancsnokságot, akinek az ostrom nehézségei mellett még egy jelentős felmen-

⁴ Bibliothèque Nationale de France (Párizs), Ms. All. 100 Pro anno 1687 Journal d'opérations militaires. A kézirat katalógusa hallgat az 1687-es hadjárat e kéziratban található részleteiről. Vö. Gédéon Huet (szerk.): *Catalogue des manuscrits allemands de la Bibliothèque nationale*. Paris, 1895. 92.

⁵ Charles Joseph de Ligne: *Mémoires sur les campagnes du prince Louis de Baden*. Tome Ier. Vienne, 1795. 31–32.

tő sereggel is szembe kellett néznie. A török segélycsapatok táborát a Veterani tábornok vezetésével előreküldött ötezer fős hadtest Zenta mellett megtámadta és a seregüket megverte. A csatában fontos szerepet játszott a császáriak fegyelmezett mozgása mellett a könnyűlovas magyar alakulatok eredményes tevékenysége. A reményvesztett szegedi török helyőrség október 23-án tisztességes feltételek mellett feladta a várat és Temesvárra távozott.⁶

Lotaringiai Károly herceg portréja (Charles Herbel) (Bibliothèques de Nancy)

Károly herceg már az év végén felvázolta I. Lipótnak a következő hadjárat lehetséges céljait. Ezek közül első helyen a Duna völgyében tovább haladva javasolta Belgrád bevételét, majd azt követően Várad megszerzését. Ebben az esetben úgy gondolta, hogy a császári hadsereg mögött maradó fontosabb török által megszállt várakat – mint például Egert vagy Székesfehérvárt – ostromzárral elszigetelve lehetne meghódítani. A császár szerette volna elfoglalni a kulcsfontosságú belgrádi várat, amely a déli határvidék védelme és az esetleges későbbi balkáni hadműveletek számára elengedhe-

⁶ Varga J. János: *A fogyó félhold árnyékában*. Gondolat, Budapest, 1986. 147–148. A Lotaringiai V. Károly herceg seregében harcoló franciák Szeged visszafoglalásában játszott szerepéről ld. Palásti László: *Franciák Szeged 1686. évi visszafoglalásában*. *Szegedi Könyvtári Műhely*, 1986. 1–2. sz. 49–56.

tetlen fontosságú volt, de az Udvari Haditanács elnöke, Badeni Hermann, Károly herceg ellensége ennél jóval kevésbé nagyratörő tervet tartott reálisnak. Ez alapján először fontosabb magyarországi török erősségek, köztük Székesfehérvár, Kanizsa, Eger, Várad és Gyula várának ostromát javasolta a fősereggel megkezdeni. Miután a hadjárat céljairól zajló heves viták véget értek, egy harmadik tervet sikerült elfogadtatni, amelynek értelmében két hadsereg – a Károly herceg vezette negyvenezres főszereg és a bajor választófejedelem és Badeni Lajos vezette húszezres sereg – Szolnok melletti gyülekezése után a déli stratégiai pontok elleni hadműveletek előrehaladását figyelembe véve fokozatosan igyekeztek meghatározni a hadjárat céljait.⁷

A herceg a nehézkes udvari tárgyalások után, május 28-án indult el Bécsből és még aznap eljutott Győrbe, ahonnan egy sajkába szállva indult tovább a Dunán Komáromig. Innen parancsokat küldött a mögötte haladó hadseregnek és Esztergomig hajózott, ahol híreket kapott arról, hogy az oszmán hadsereg már egy hidat épített Péterváradnál és az eszéki hidat is igyekezett helyreállítani. Károly herceg június 2-án a déli frontról kapott hírei szerint Pétervárad irányából négyezer tatár lovas indult el Szeged felé.⁸ A herceg ekkor a bajor csapatokat és hat lovasezredet küldött Szeged irányába Miksa Emánuel fejedelem parancsnoksága alatt, hogy a várost a török és tatár csapatok fenyegetésétől megvédje.⁹ Ezután a herceg hadseregével egyenesen déli irányba vonult, hogy a Dráva közelében várja be a másik sereget. A herceg a főerőkkel június 24-re ért Dárdához, az új gyülekező helyre. A bajor választó június végén Szeged irányába vonult, hogy a várost a török és tatár csapatok fenyegetésétől megvédje. Július elején a Szegedről visszatérő bajor választó és Badeni Lajos csapatai a Dunán átkelve egyesültek a császári haderővel, de ekkora már a nagyvezír serege is egyre jobban közeledett. A megváltozott hadi helyzetben a szövetségesek célja az oszmán haderő megállítása és döntő ütközetre való kényszerítése volt. Miután átkeltek a Dráva és a Duna sűrű erdőkkel borított ártéri vidékeire, hogy egy csatára alkalmas területet találjanak, legnagyobb meglepetésükre megpillantották az oszmán hadsereg tüzérséggel és sáncokkal megerősített táborát.¹⁰

⁷ Uo. 150.

⁸ BNF, Ms. All. 100 fol. 23.

⁹ Uo. fol. 45.

¹⁰ W. Gold: *Das Zeitalter Max Emanuels und die Türkenkriege in Europa 1683-1687*. Nusser Verlag, München, 1976. 74–76.

A nagyharsányi csata ábrázolása az *Abrégé historique et iconographique de la vie de Charles V duc de Lorraine dédié à Son Altesse Royale Leopold I. son digne successeur* című munkában (Bibliothèques de Nancy)

Károly herceg csapatai július 20-án támadást indítottak a tábor ellen, de a védők kemény küzdelemben visszaverték őket. A haditanács ekkor úgy döntött, hogy a szövetségesek visszavonulnak a gyászos emlékű Mohács irányába. A nagyvezír a Duna irányába visszavonuló sereg nyomába eredt. A szövetségesek a török és tatár csapatok állandó támadásai ellenére fegyelmezetten vonultak vissza, miközben Savoyai Eugén dragonyosaival igyekezett feltartóztatni a hadsereg menetének végét támadókat. A herceg számításai végül beváltak: miután a nagyvezír elhagyta kiválóan megerősített táborát, a menekülőnek tekintett szövetségeseket egészen Baranyavárig követte. A keresztény sereg ezt követően augusztus 11-én Nagyharsányig jutott el, ahol a két sereg összecsapására végül sor került. A nagyvezír serege a Harsány-heggyel szemben foglalt helyet egy elsáncolt táborban. Károly herceg a fősereggel hosszú és fárasztó menet után érte el az állásait, amellyel a túlerő ellenére is megpróbált megütközni. A herceg a hegy oldalára támaszkodva, az ellenséggel szemben foglalt állást. A császári főerők középen helyezkedtek el, Miksa Emánuel választófejedelem csapatai a jobbszárnyon, Badeni Lajoséi pedig a balszárnyon foglaltak helyet, amely mellett egy mocsaras terület zárta le a harcteret. A terep erdősávokkal és cserjésekkel tagolt síkság volt, amelyben a látási viszonyok korlátozottan tették lehetővé a tájékozódást. Augusztus 12-én reggel a herceg megpróbált egy kedvezőbb helyet találni az ütközetre és elindította a csapatait a török tábor irányába. Az oszmán főerők először a balszárnyon elhelyezkedő bajor választófejedelem és Badeni Lajos csapatait támadták meg, akik hősiesen ellenálltak. Lotaringiai Károly ezt követően oldal-támadást intézett az oszmán főerőkkel szemben, és hosszú és véres küzdelemben sikerült visszaszorítani őket. Az ellentámadás nagy zavart okozott a török sorokban. A török sereget a táborhelyükig üldözték, majd behatolva a sáncok közé, hatalmas veszteségeket okoztak a védők soraiban. Károly herceg hadinaplójának krónikása így emlékezik meg a csata fordulópontjának tekinthető momentumról:

A sáncok mögött mindenütt ágyúk voltak és nagyszámú janicsársapat állt, mögöttük a sereg elkezdett csatarendbe állni. Az ellenséget meglátva katonáink bátran meneteltek tovább lassan, élükön a herceggel és a választófejedelemmel. Amint ötven lépésnyire megközelítették a sáncárkot, az ellenség leadta a sortűzet, de miután látta, hogy ez nem állított meg minket, elhagyták állásaikat és menekülni kezdtek. A Szász-Lauenberg- és Heisler-ezredek elsőként hatoltak be jobbról a herceggel együtt, a badeni és savoyai ezredek a balszárnyon a választófejedelemmel együtt szinte ezzel egy időben és szinte mindenütt majdnem ugyanekkor. A tábornokaink és a herceg mellett haladó Szász-Lauenberg- és Heisler-ezredek a Bielke gróf vezette maradék lovassággal együtt üldözni kezdték őket. A savoyai herceg balról csatlakozott hozzájuk és olyan közelről szorongatta az ellenséget, hogy azok egymásra hegyén-hátán menekülve az egész sereget megfutamtították, úgy, hogy már nem lehetett őket összeszedni vagy megfordítani, elképesztő kavarodás támadt. Közben folyamatosan üldökölve üldöztük őket, Caprara gróf a lovasság élére állt, a választófejedelem és a herceg pedig a gyalogság élén haladt

*a nyomában. Már este nyolc óra lebetett, amikor a táboruk másik végéhez értünk, amely majdnem két mérföld hosszan nyúlt el és éj leszálltával a csata véget ért.*¹¹

A nagyharsányi csata – vagy ahogyan a korban nevezték, a „mohácsi csata” – Károly herceg egyik legjelentősebb diadalának számított, amellyel tovább erősítette keresztényi hősi hírnevét és ebből alakult ki a „második mohácsi csata” mítosza is, mivel az majdnem ugyanazon a területen zajlott le, ahol az 1526-os híres ütközet.¹² A csata másnapján a császáriak több mint tízezer elesett török holttestét számolták össze és szinte az összes janicsár a csatamezőn lelte halálát. Az ellenséges táborban hetven ágyút és tizenkét mozsárágyút, rengeteg bombát és gránátot, ágyúgolyót és egyéb hadianyagot zsákmányoltak a szövetséges haderők. Jelentős élelmiszerkészletek – kenyerek, kétszersültek, liszt, rizs, gabonafélék, lábasjóságok – kerültek a győztesek kezére, akik ekkora már komoly ellátási nehézségekkel küszködtek. A győzelem hírére Bécsben is óriási öröm vette kezdetét. A későbbi neves francia hadvezér, Louis-Hector de Villars már a közeli béke vízióját vetítette előre a Croissy márkinak írt augusztus 15-i levelében: „A béke előestélyéhez értünk, a háború eddig szerencsésen zajlott, de mivel egy pillanat alatt az egész elmúlhat, ezért ilyen körülmények között senki sem akar olyan csatát megvívni, amelynek nem biztos a kimenetele.”¹³

1687-ben a császári seregek óriási területeket hódítottak vissza és számos erődítményt – köztük Eszéket, Valpót, Péterváradot, Várpalotát, valamint Egert – foglaltak el. A sikeres hadjárat következtében meghódolt Szlavónia is. Az Erdélyi Fejedelemség meghódoltatása szintén az 1687-es év sikorsorozatának része volt. A nagyharsányi csata után a császári hadak komoly ellátási nehézségekkel küszködtek és ez indokolta azt a döntést is, hogy a hódítások folytatása helyett inkább Erdély irányába vette az útját a sereg. Itt került előtérbe Szeged stratégiai jelentősége, amely az Erdély felé való vonulás szempontjából rendkívül fontos szerepet játszott. A herceg folyamatosan tájékozódott a szegedi helyzetről. Szeptember elsején Szegeden állomásozó magyar huszárok csatlakoztak seregéhez, akik segítették az útvonal felderítésében és a hadsereg menetoszlopának biztosításában.¹⁴ Szeptember 9-én egy Borsod nevű faluban állomásozott a sereg, és a herceg egy Szeged mellett felépítendő híd lehetőségének felmérése érdekében küldött követet a városba.¹⁵ Néhány nap múlva egy levélfogalmazványából kiderül, hogy Veterani tábornoktól kért segítséget, hogy felmérje az említett híd elkészítésének lehetőségeit és megbecsülje a Szeged és Lippa, valamint Szentjobb helységek közötti menet idejét. Szeptember 12-én már parancsban rendelte el Szegedtől alig egy ágyúlövésnyire északra és a Maros torkolatától délre fekvő híd elkészítését. Szeptember 14-én a herceg a főerőkkel már Szegedtől alig másfél órányira táborozott és szemé-

¹¹ ÖStA, HHStA, Hausarchiv, Lothringisches Hausarchiv Kt. 50 La campagne de l’an 1687 fol. 578.

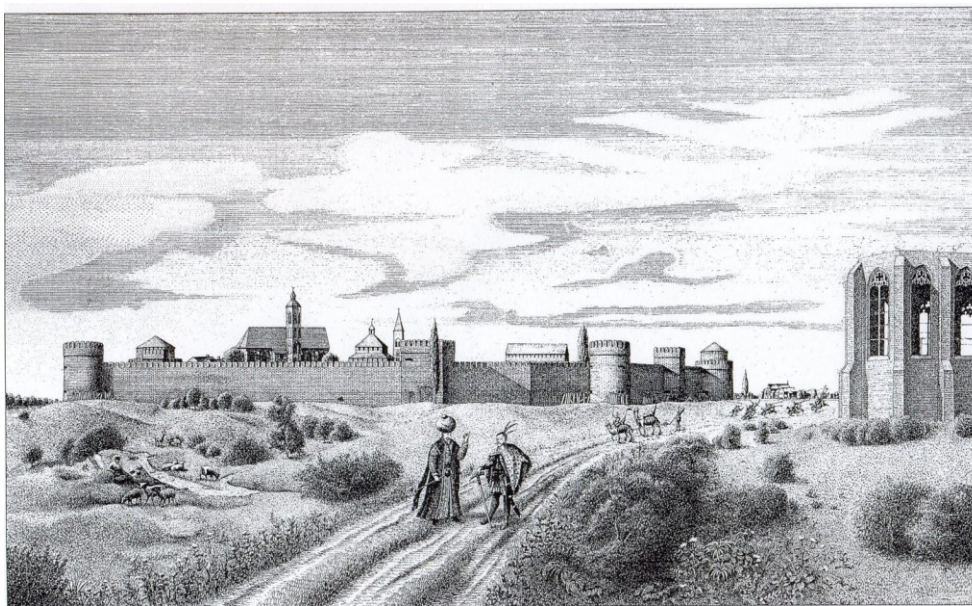
¹² Erről önálló tanulmányt készítettem *A második mohácsi csata mítosza és valósága* címmel (megjelenés alatt).

¹³ *Mémoires du maréchal de Villars*. 1. k. Librairie Renouard, Paris, 1884. 372.

¹⁴ BNF, Ms. All. 100 fol. 85.

¹⁵ Uo. fol. 88.

lyesen vizsgálta meg Szegeden az addigra elkészült új hajóhidat. Károly herceg naplójában röviden megemlékezett a szegedi erődítményről is: „Ez a három sarkán kétszintű körbástyával megerősített vár, amelyek lövonalai lefedték a folyó vize feletti területet. A vár fala romos állapotban található és azon van egy régi és egy újabb falrész is, amelyet a mieink romboltak a tavalyi ostrom során. Az itt folyó Tisza nem túl széles. A híd kilenc hajóból és a két végén néhány állványzatról áll. (...) Van még egy palánkvár is a közelben, amelyben több mint 1600 huszár és hajdú található.”¹⁶

Szeged vára a XVII. század közepén

A szegedi vár a 17. század közepén (Wikipédia)

A gyalogság szeptember 16-án érkezett Szegedre. Ekkor ért oda a császár levele is, amelyben az uralkodó a hadsereg két részre bontását rendelte el. A szegedi hídon való átkelés után az egyre komolyabb ellátási nehézségekkel küzdő szövetségesek haladéktalanul folytatták az útjukat Erdély felé.¹⁷

Az Erdélyi Fejedelemség egyébként már jóval korábban felvette a kapcsolatokat a Szent Ligával. 1686. június 28-án Apafi Mihály és I. Lipót császár titkos szerződést is kötött, amelynek értelmében a császár védelmet és autonómiát ígért az Erdélyi Fejedelemség számára, ha részt vesz a törökellenes háborúban. A császári csapatok Erdélybe vonulásának így két szempontból is fontos jelentősége volt. Egyrészt a visszafoglalt magyarországi területeken nem lehetett megoldani a császári haderő ellátását, másrészt

¹⁶ Uo. fol. 103–104.

¹⁷ Uo. 104.

pedig Erdély Magyar Királysághoz való visszacsatolásával a Habsburg-dinasztia közép-európai jövőjét is biztosabb alapokra lehetett helyezni. A császári hadsereg megjelenése a fejedelemség területén teljesen átalakította a politikai viszonyokat. Károly ügyes diplomáciai érzékkel, az erdélyi elittel való tárgyalás útján, békés eszközökkel szerezte meg a fejedelemség jelentősebb stratégiai pontjait. Némi habozás után Apafi Mihály fejedelem felismerte, hogy a Károly herceg győztes seregeivel szembeni ellenállás hiábavaló és értelmetlen volna, ezért követséget küldött a bevonuló csapatok elé, hogy a császári hadsereg téli szállásadása ügyében minél kedvezőbb feltételeket tudjon elérni. A tárgyalások végül az 1687. október 27-én megkötött balázsfalvi egyezményhez vezettek, amelyben a herceg az erdélyi rendek által nyújtott ellátás fejében elismerte Erdély politikai és gazdasági önállóságát, s garantálta a lakosság védelmét és biztonságát. Az egyezménynek köszönhetően a herceg igen nagy népszerűsége tett szert Erdélyben. A herceg hadinaplójának szerzője az Apafi fejedelemmel való tárgyalások fontosabb dokumentumait is csatolta az elbeszélés szövegéhez. Azt már a bécsi levéltár egyéb irataiból tudhatjuk meg, hogy Erdély pacifikálásának sikerén felbuzdulva a bécsi udvar részéről egy érdekes ajánlat is érkezett Lotaringiai Károly részére: felajánlották számára a frissen visszahódított fejedelemség kormányzását. Leginkább csak találgatni lehet, hogy milyen megfontolások rejtettek az ajánlat mögött. Elképzelhető, hogy így szerették volna kárpótolni az elvesztett hercegségeiért egyre reménytelenebbül küzdő Károly herceget, akinek az állhatatossága gyakran a franciákkal való békekötés egyik legfőbb akadályává vált. Másrészt az sem kizárt, hogy a bécsi udvar miniszterei a herceg személyében látták a megfelelő garanciát az erdélyi határvidék hathatós katonai védelmére.¹⁸ Az említett forrás szerint a herceg a következő indokok alapján utasította el a felvételt: nem akarta megszegni Apafi fejedelemnek adott szavát, nem kívánt lemondani sem maga, sem gyermekei részéről a jogos örökségéről – vagyis Lotaringiáról – egy bizonytalan, a törökökkel határos, sokvallású és „barbár” népségű tartomány kedvéért.¹⁹

A császári hadak győzelmei gyökeresen megváltoztatták a magyarországi politikai helyzetet. A korábban I. Lipót politikájával szemben álló magyar rendi elit számára a császári seregek sikerei, a Thököly-féle kuruc mozgalom és az erdélyi Habsburg-ellenes erők kudarca láttán megnyílt a lehetőség az ország újraegyesítésére. Az új helyzetben a bécsi udvar számára is kedvező lehetőség nyílt egy új politikai kompromisszum megkötésére a magyar rendek képviselőivel. I. Lipót ekkor sietve összehívatta a rendi országgyűlést, amely az év végére gyűlt össze Pozsonyban. A tárgyalások jelentősége óriási volt a dinasztia számára. Végül – óriási viták árán – a magyar rendek József főherceg magyar királlyá való koronázásával, másrészt pedig a Habsburg-ház fiúági elismerésével és az Aranybulla 31. cikkelyébe foglalt ellenállási jogról lemondva megszilárdították a Habsburgok magyarországi hatalmát. Az 1687-ben elfogadott ősi magyar törvények módosításáról szóló törvényeket 1688 januárjában hirdették ki. Lotaringiai

¹⁸ ÖStA HHHStA LH Kt. 74 N° 1 Extrait des registres 2. k. fol. 55–56.

¹⁹ Uo. fol. 56.

Károly 1687. évi hadinaplójának végén a herceg krónikása jogosnak tartja a magyar országgyűlésen meghozott „forradalmi” döntéseket.²⁰

Az 1687-es sikeres hadjárat egyik legfontosabb politikai eredménye volt az Erdélyi Fejedelemség részleges megszállása. A herceg naplója jól mutatja, hogy az idevezető út rendkívül nehéz és kockázatos volt az ellátási nehézségekkel küzdő szövetséges csapatok számára. A szegedi hajóhídon való viszonylag gyors, biztonságos és akadálymentes átkelés nagy szerepet játszott az év végi katonai és politikai sikerekben, amelyeket Károly herceg magyarországi tevékenységének egyik csúcspontjának tekinthetünk. Ezért nem véletlen, hogy a város neve igen gyakran előfordul Károly herceg saját kezű naplófeljegyzéseiben és később a François Le Bègue által átdolgozott és stilizált naplóban.²¹ A két szövegváltozatban egyébként a város neve eltérő módon szerepel: Károly herceg naplójában kizárólag a *Segedin* nevet találhatjuk, ezzel szemben a másik szöveg a *Seghedin* írásmódot részesítette előnyben. Bár a két szöveg közötti eltérések és hasonlóságok egybevetése további filológiai vizsgálatokat igényel, az máris megállapítható, hogy Károly herceg saját kezű naplójának egyes részeit krónikása, Le Bègue apát felhasználta az általa készített napló szövegében és ennek hatása a történeti munkában is kimutatható.

²⁰ Uo. fol. 232.

²¹ Ld. erről újabban: Tóth Ferenc: Lotaringiai V. Károly herceg hadjáratainak naplója: a törökellenes magyarországi hadjáratok 1683–1688 közötti szakaszának fontos forrása. *Hadtörténelmi Közlemények*, 130. évf. (2017), 3. sz. 745–779.

Varga Beáta

A Fekete-tenger északi medencéje mint „frontier”?

Fontos kérdésként vetődött fel a történeti szakirodalomban, hogy az amerikai eredetű *frontier* kifejezés alkalmazható-e a lengyel–litván és az orosz államnak az Oszmán Birodalommal határos déli peremvidékére. A „frontier”, azaz határvidék-jelleg kérdéskörének megfogalmazása F. J. Turner nevéhez köthető, aki az USA történetírásában először hangsúlyozta az egyre nyugatabbra húzódó határvidék folyamatos betelepítésének az ország fejlődésében játszott meghatározó szerepét.¹ A frontier mozgó peremzónaként, a már birtokba vett, de még ritkán lakott, nem vonalszerű határövezetként ismert egy érett kultúra peremén. A frontier szorosan kapcsolódik a perifériához, sajátos társadalomformáló szerepe van és jellemző rá az adott társadalmi-gazdasági rendszerbe még csak részlegesen beilleszkedett zónák szabadsága és az öngazgatás lehetősége.²

Turner frontier-fogalmát az európai történelemre is elkezdték alkalmazni, amit legszemléletesebben W. H. McNeill *Európa steppei határvidéke 1500-1800* című művével lehet bemutatni.³ A szerző az eurázsiai steppe történetét vizsgálta meg az adott korszakban, hangsúlyozottan kiemelve azt a körülményt, hogy ebben a térségben a nagy folyók völgyei kiváló lehetőséget biztosítottak a mezőgazdaság számára, de az állandó nomád támadások miatt a kelet-európai lakosság kénytelen volt visszahúzódni az északi, erdős zónákba. McNeill az 1570–1650 közötti periódust „*zavaros időszaknak*” nevezi, amikor egyrészt kezdetét vette a török expanzió megtorpanása, másrészt az orosz állam megerősödése, utóbbi következtében a *Rzeczpospolita* két tűz közé került. Ugyanabban az időszakban *a törökökkel és krími tatárokkal szembeni védekezés miatt egyre több kozák települt le a déli határvidék lengyel oldalán, amely folyamat a frontier jellegű kozák társadalom differenciálódását indította el.* McNeill szerint a kozák telepesek meghatározó politikai tényezővé, a kereszténység védelmezőivé váltak, de mivel a kozák vezetők autoritása csak egy-egy katonai vállalkozás idejére koncentrált, még hosszú ideig nem elégtették ki egy szervezett állam politikai kritériumait. Európa keleti területein a történész szerint a helyi hatalmak két formája létezett: egyrészt a származási alapon kialakuló földbirtokos arisztokrácia, másrészt *a peremterületiségből adódóan kialakult közösségek – elsősorban a kozákok – emelkedtek ki a társadalomból, utóbbiak többé-kevésbé függetlenek tudtak maradni az őket körülvevő állami keretektől.*

¹ F. J. Turner: *The Frontier in American History*. H. Holt and Company, New York, 1920.

² Karácsonyi Dávid: A kelet-európai sztyep és a magyar Alföld mint frontier területek. *Földrajzi Értesítő*, 57. évf. (2008), 1–2. füzet. 186. (185–211)

³ W. H. McNeill: *Europe's steppe frontier 1500-1800*. University of Chicago Press, Chicago and London, 1964. 53.

Ezenkívül több amerikai kutató is használta a frontier terminust „Dél-Oroszország” történetére vonatkoztatva.⁴ M. Khodarkovsky a 16–17. századi orosz steppei frontiert olyan mozgó, illetve nem vonalszerű határovezetként mutatja be, amely megőrizte a többrétegű – politikai, katonai, közigazgatási és vallási – határjellegét.⁵ A Fekete-tenger északi medencéjére vonatkoztatva a frontier kifejezés alkalmazását az orosz⁶ és az ukrán historiográfiában⁷ viszonylag nemrég vezették be. Ezen térség frontier szempontú megközelítése során a kutatók arra a következtetésre jutottak, hogy jóllehet ezen „*déli frontier*” területe az államhatár részévé vált, de markánsan különbözött az adott állam valamennyi más területétől.⁸ Lassan mozgó katonai határzónaként jellemzik, amely terület elsősorban katonai-politikai, földrajzi (az erdőzóna és a steppe közötti tér), valamint társadalmi és gazdasági (a letelepült és a nomád életforma közötti átmenet) megkülönböztető jegyekkel bírt.⁹ *A déli steppei frontier legfőbb sajátosságaként azt emelik ki, hogy a lakosságnak a déli határzónába történő tömeges áttelepülése, ahol az önkéntes határőrvédő rendszer sajátos formája alakult ki, elsődlegesen az állami politikára vezethető vissza, to-*

⁴ M. Khodarkovsky: *Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1500-1800*. Indiana University Press, Bloomington, Indianapolis, 2002.; D. J. B. Shaw: Southern Frontier of Moscow 1550-1770. In: *Studies in Russian Historical Geography*. 1. k. London, New York, 1983.

⁵ Khodarkovsky: *Russia's Steppe Frontier*... i. m. 48–50.

⁶ Д. С. Жуков – В. В. Канищев – С. К. Лямин: Конкретно-историческое обоснование расчёта значений управляющих факторов динамики южнорусского фронта в XVII – середине XIX в. In: *Вестник Тамбовского университета. Гуманитарные науки*. Тамбов, 2015. Т. 20. Вып. 10. 16–30.; Ю. А. Мизниц – С. Г. Кашенко: Проблема формирования русского фронта на юге России в XVI – первой половине XVIII. в в отечественной историографии. In: *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Серия 2: История. 2011. 1. sz.

⁷ В. Брехуненко: *Козаки на степовому кордоні Європи*. Інститут української археографії та джерелознавства ім, Київ, М. С. Грушевського, 2011.; В. В. Грибовський: Запорожці і ногайці в контексті Великого Кордону. In: *Козацька спадщина. Альманах Нікопольського регіонального відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України*. Вип. 1. РА „Тандем-У”, Нікополь–Запоріжжя, 2005. 95–131.; В. В. Грибовський: Поняття „фронтір” і „азійський кордон” як інструменти дослідження українського степового порубіжжя XVI–XVIII ст. In: *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Т. 25. Інститут української археографії та джерелознавства ім, Київ, М. Грушевського НАН України, 2012. 109–136.; С. Леп’явко: Українське козацтво і теорія Великого кордону. *Козацька спадщина*, 2005. 2. sz. 49–65.; І. Чорновола: *Компаративні фронтіри: світовий і вітчизняний вимір*. Наук ред. Л. Запкільняк. Український науковий інститут Гарвардського університету; Інститут критики; Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. Критика, Київ, 2015.

⁸ А. И. Пашков: „Фронтір” или „украина”: два подхода к изучению истории российской колонизации Днепро-Донской лесостепи в XVI-XVII. вв. In: *Русь, Россия: Средневековье и Новое время*. Вип. 5. Пятое чтения памяти академика РАН Л. В. Милова Москва: МГУ им. М. Г. Ломоносова, 2017. 178. (176–182.)

⁹ А. Кашпелер: Южный и восточный Фронтір Росии в XVI-XVII веках. *Ab Imperio*, 2003. 1. sz. 49.

vábbá az is fontos szerepet játszott ebben a folyamatban, hogy ebben a térségben gyakorlatilag nem élt letelepült lakosság.¹⁰

A lengyel–litván állam déli, többnyire lakatlan – a Dnyeper alsó folyása és a Fekete-tenger északi medencéje közötti – határterületei 15. század végétől kezdve a szökött jobbágyok, az elszegényedett városlakók és a deklasszálódott kismanesek számára mintegy menedékkül szolgáltak és lehetőséget biztosítottak a „szabad életforma” megjelenésére,¹¹ illetve egy „köztes társadalmi réteg”, a kozákság kialakulására. A déli irányú expanzió során a lengyel–litván, majd a 17. század közepétől az orosz uralkodók egyrészt a kozák „szabadságjogok” likvidálására törekedtek, ugyanakkor érdekeltek voltak a kozákság asszimilálásában és állami szolgálatba állításában is.

1654-től – Ukrajna önkéntes Oroszországhoz csatlakozásától¹² – kezdve a cári kormányzat egyre határozottabban arra törekedett, hogy a katonai alapon szerveződő Ukrán Hetmanátus autonómiáját, amelynek léte valójában „szabálytalanság” volt az orosz önkényuralmi rendszeren belül, a lehető legalacsonyabb szintre korlátozza. Az orosz uralkodók számára az 1760-as évekre érkezett el az alkalmas időpont Kelet-Ukrajna¹³ integrációjára: 1764-ben a cári kormányzat nyomására lemondott a „kis-oroszországi” hetman, Kirill Razumovszkij,¹⁴ majd II. Katalin cárnő hivatalosan is kihirdette a Hetmanátus megszüntetését.¹⁵ Ukrajna élére Pjotr Rumjancev személyében kormányzót nevezett ki, aki elsődleges feladatául Kis-Oroszország fokozatos ütemű beolvasztását kapta az Orosz Birodalomba. 1783-ban a cárnő a bal parti kozák ezredeknek az orosz hadsereg reguláris egységeivé történő átszervezéséről rendelkezett, vagyis 1654-től a Romanovok szolgálatában álló, megkülönböztetett jogokkal és privilégiumokkal rendelkező, eredetileg 60 ezer fős Zaporozsjei Had megszünt létezni.¹⁶

¹⁰ Папков: „Фронтир” или „украина”... i. m. 178–179.

¹¹ А. Авраменко: Дискуссионные вопросы истории казачества в свете исторической географии. In: *Історико-географічні дослідження в Україні: зб. наук. пр.* Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. 2009. 11. sz. 55. (52–93.)

¹² Míg is erősen vitatott kérdés a historiográfiában, hogy az 1654. évi perejaszlavi egyezmény eredményeképpen a Hetmanátus önálló államként csatlakozott-e a Romanovokhoz, alávett tartományi helyzetbe került, esetleg vazallusi viszony vagy konföderáció jött létre Oroszország és Ukrajna között.

¹³ Az 1667. évi andruszovói szerződésben az orosz és a lengyel–litván kormányzat hivatalosan is felosztotta egymás között Ukrajnát. A 34 cikkelyből álló dokumentum értelmében Oroszország visszakapta Szmolenszket, Ukrajnát pedig a Dnyeper mentén hivatalosan is két részre osztották. A bal parti területek a Romanovok birtokában maradtak, míg Nyugat-Ukrajna visszakerült a Rzeczpospolitához. А. С. Дещинський та ін. *Історія України та її державності*. Курс лекцій: Навч. посібник. Видавництво Національного університету „Львівська політехніка”, Львів, 2009. 158–159.

¹⁴ A Zaporozsjei Had utolsó hetmanja volt 1750–1764 között.

¹⁵ Zenon E. Kohut: *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy. Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s–1830s*. Harvard University Press, Cambridge, 1988. 102.

¹⁶ A Zaporozsjei Had létszáma az 1720-as évekre 20 ezer főre csökkent.

Hasonlóan erőteljes centralizációs politikát folytatott Moszkva a Zaporozsjei Szics-csel¹⁷ szemben, amelyet az orosz vezetés mindvégig a társadalmi elégedetlenség tűzfészkének tekintett, így komoly akadályt jelentett az orosz expanzió útjában. *Amíg azonban a szicskozások meghatározó szerepet játszottak Oroszország délkeleti határainak védelmében, addig semmilyen megtorló akcióra nem nyílt lehetőség ellenük.*

A 16–18. század folyamán a Zaporozsjei Szics fokozatosan változtatta a helyét, illetve szállásterületét,¹⁸ de a szervezeti felépítését¹⁹ nem. A Szics végleges megszűnését végül több tényező is befolyásolta. Egyrészt a zaporozsjei kozákok olyan hatalmas területeket tartottak az ellenőrzésük alatt, ahová az orosz mezőgazdaság fellendítése számára fontos, rendkívül termékeny *csernozjom* földek tartoztak.²⁰ Fontos szerepet játszott továbbá a cári kormánynak a szicskozások felé megnyilvánuló egyre erősebb bizalmatlansága²¹ azóta, hogy 1709-ben az északi háborúban egy részük Ivan Mazepát követve átállt XII. Károly oldalára.²² Ezenkívül az orosz expanzió fontos részét képezte a déli irányú terjeszkedés és a fekete-tengeri kijárat megszerzése, amely régiót a cári kormányzat szervesen be akarta integrálni az Orosz Birodalomba, majd pedig betelepíteni ezt a ritkán lakott térséget. Ebben a *centralizációs és integrációs orosz politikába azonban nem illeszkedett bele a Zaporozsjei Szics viszonylagos különállása, illetve a kozákok autonómiája.*

Az 1768–74 közötti orosz–török háborúban a zaporozsjei kozákok még az orosz sereg ütőképes részét képezték és fontos szerepet játszottak a cári hadak győzelmeiben. A háborút lezáró – 1774. július 10-én megkötött – *kücsük-kajnardzsai* békeszerződés értelmében Oroszország megkapta a Krím-félszigeten Kercs és Jenikale erődjeit, a Dnyeper torkolatánál Kinburnt, a Bug és a Dnyeper közötti területet, Azov és Kubány vidékét, valamint Nagy- és Kis-Kabardiát. A szultán elismerte az addig török fennhatóság alatt álló Krími Kánság függetlenségét, továbbá hivatalosan is engedélyezte az orosz kereskedelmi hajók szabad közlekedését a tengersizorokon. A török uralkodó

¹⁷ A Dnyeper menti zuhogókhoz áttelepült kozákok az 1540-es években alapították meg „harci államukat”, a Zaporozsjei Szicsset. Hivatalosan először 1568-ban tesznek említést a létezéséről, amikor egy levelében II. Zsigmond Ágost arról írt, hogy a kozákok már nem csak időszakonként hajóztak le a zuhogókhoz, hanem ott is éltek. Архив ЮЗР. I. Киев, 1859–1911. 4.

¹⁸ I. Péter 1709-ben a svéd király támogatásával, illetve árulás vádjával parancsot adott a Szics megsemmisítésére, de a későbbiekben a török területre menekült zaporozsjei kozákok visszatértek orosz szolgálatába és I. Erzsébet engedélyével 1734-ben a hajdani Szicstől mintegy 6 km-re, Podpolnij mellett megalapították az ún. Új Zaporozsjei Szicsset. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів, 1734–1775. Національна Академія Наук України, Київ, 1995. 39–45.

¹⁹ Legfőbb hatalmi szervükké az évente január 1-jén összehívott Hadsereg Rada vált, amelynek működése lényegében a katonai demokrácia elvén alapult: itt választották meg a legfőbb katonai vezetőiket, élen a kosevoj-atománnal.

²⁰ А. И. Маркевич: *Южная Русь при Екатерине II*. Типография Л. Кирхнер, Одесса, 1893. 8–9.

²¹ Инструкция азовского губернатора Василия Черткова относительно раздела б. Запорожских земель. Материалы для истории б. Запорожья. In: *Киевская старина*. 1882. III. k. 327–330.

²² Т. Чухліб: *Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648-1721рр.* Вид-во ім. Олени Теліги, Київ, 2009. 477–478.

továbbá elismerte Oroszország védnökségét Havasalföld és Moldva felett, ráadásul vállalta négy és fél millió rubel hadisarc fizetését.²³

Az első orosz–török háborúban elért sikereket követően az orosz kormányzat elérkezettnek látta az időt a Zaporozsjei Szics privilegizált helyzetének felszámolására. II. Katalin úgy ítélte meg, hogy a fekete-tengeri kijárat megszerzése véget vetett a zaporozsjei kozákoknak a déli határok védelmében betöltött történelmi szerepének. Ezen okokkal magyarázható, hogy 1775. június 4-én az orosz csapatok, útban hazafelé a török háborúból, meglepetésszerű támadással szétverték a szicskozákokat, központjukat pedig porig rombolták.²⁴ II. Katalinnak a Zaporozsjei Szics megszüntetéséről rendelkező 1775-ös ukázat²⁵ követően a szétszéledt szicskozákok pusztává vált területeket hagytak maguk után.

G. A. Patyomkin, „Új-Oroszország” főkormányzója célul tűzte ki a zaporozsjei „hagyományok” teljes és végleges felszámolását, ugyanakkor azzal is tisztában volt, hogy a további déli irányú – Konstantinápolyig terjedő – orosz expanzióhoz a továbbiakban is rákényszerülhetnek a szicskozákok fegyveres erejének igénybevételére. Miután a kormányzó bejárta az Orosz Birodalom által újonnan elfoglalt területeket a déli régióban, azzal szembesült, hogy az Orosz Birodalom déli határai nyitottá és kevésbé védhetővé váltak, továbbra is kiteve az állandó török–tatár támadásoknak. Mivel a déli erődítményrendszer tervezett megerősítése hosszabb időt vett igénybe, ezért átmeneti megoldásként az ukrainai kozákok egy részének állami szolgálatba fogadása kínálkozott. II. Katalin jóváhagyásával a kormányzó 1783. július 1-jén felhívást adott ki, amelyben „*azokat a kozákokat, akik az egykori Zaporozsjei Hadban szolgáltak, (...) újra kozákok elnevezéssel állami szolgálatba hívja*”.²⁶ Itt azonban fontos megjegyezni, hogy a kormányzó felhívása ekkor még feltehetően nem a volt szicskozákokra vonatkozott, hanem a nem sokkal korábban megszüntetett Zaporozsjei Hadban szolgált állami kozákokra. Mindeközben az egykori zaporozsjei kozákok is – az Oszmán Birodalommal újra kiéleződő konfliktusra hivatkozva – többször a cári kormányzathoz fordultak azzal a kéréssel, hogy II. Katalin engedélyezze a Zaporozsjei Szics visszaállítását és jelöljön ki számukra új szállásterületet.²⁷ G. A. Patyomkin korábbi felhívására hamarosan 5300-an összegyűltek a „*legkiválóbb katonák közül*”, akik készen álltak állami szolgálatban a déli határok védelmére.²⁸ Szidor Belij vezetésével – túlnyomórészt az 1775 után

²³ И. С. Достян: Значение Кючук-Кайнарджийского договора 1774 года в политике России на Балканах конца XVIII–XX веков. In: *Век Екатерины II: Россия и Балканы*. Москва, 1998. 45–50.

²⁴ A zaporozsjei kozákok egy része ezután török területre menekült és telepedett ott le a szultán engedélyével, míg többségük közkatonaként belépett a cári hadseregbe.

²⁵ А. О. Скальковский: *История Новой Січі, або останнього Коша Запорозького*. Січ, Дніпропетровськ, 1994. 550.

²⁶ Uo. 573.

²⁷ РГВИА.Ф.52. Оп.1/194. Д.304.Ч.1. Л.1,3.

²⁸ РГВИА. Ф.52. Оп.1/194. Д.304. 4.1. Л.8, 10-Юоб., 12, 18,25,32-34; Д.304. 4.2. Л.1-32; Д.311. 4.1. Л. 100-136;

szétszéledt szicskozákokból – szerveződött meg az ún. „*Hűséges kozákok serege*”, amely katonai egység részben visszakapta a Zaporozsjei Szics egykori hatalmi jelvényeit²⁹ és azt a feladatot kapta, hogy védelmezze a déli határvidéket, amely a Krími Kánság 1783. évi orosz birtokbavételét követően egészen a Kubány folyóig húzódott.

Az első orosz–török háború lezárulását követően II. Katalin egyelőre csak a protekturátusát kényszerítette rá a Krími Kánságra, területének az Oroszországba integrálásához még nem látta elérkezettnek az időt. A krími tatárok azonban nehezen viselték a látszátfüggetlenségüket és 1781-ben felkelést robbantottak ki Sahin-Giráj vezetésével. A cárnő büntető expedíciót indított ellenük és 1782 augusztusában elrendelte az orosz csapatok bevonulását a Krím-félszigetre, majd 1783. április 8-án látott napvilágot a Krími Kánságnak az Orosz Birodalom kötelékébe történő beintegrálásáról rendelkező manifesztum, aminek következtében Oroszország újabb tengerparti sávhoz jutott Tamany és Kinburn között. Az orosz kormányzat a Krími Kánság területét szervesen beolvasztotta a birodalmi közigazgatási rendszerbe *Tauriai Kormányzóság*³⁰ néven, és Patyomkin ezen terület főkormányzói címét is megkapta.

A Krím-félszigetnek Oroszországhoz csatolása következtében az új-oroszországi és az azovi kormányzóságok megszűntek határ menti tartományok lenni, ezért a hatékonyabb irányítás érdekében a cárnő *Jekatyerinoszslavi Gubernium* néven összevonta azokat. Ezzel lényegében eltűnt a különbség a központi orosz provinciák és az újonnan megszerzett steppei, valamint a Fekete-tenger vidéki tartományok igazgatása között.

1783 őszére az orosz diplomaták arra a következtetésre jutottak, hogy „*a törökök feltehetőleg nem fognak a Krímről vitázni, hacsak Európa nem viszonyul másképpen ehhez a kérdéshez?*”.³¹ Az európai nagyhatalmak azonban nem érezték szükségét, hogy beavatkozzanak az orosz–török konfliktusba, így *a Porta az 1783. december 28-i deklarációjában hivatalosan is elismerte a Krími Kánságnak az Orosz Birodalom kötelékébe vonását*. A cári vezető körök számára ugyanakkor nyilvánvaló volt, hogy a szultán kényszerhelyzetben tette ezt a kijelentését és csak idő kérdése egy újabb háború kitörése.

G. A. Patyomkinnak és a cárnőnek a szicskozákok felé megmutatkozó érdeklődése reménnyel töltötte el őket, hogy elérhetik a Zaporozsjei Szics teljes visszaállítását a sajátos, katonai alapon szerveződő felépítésével. Csak az alkalmas időpontra vártak, hogy ezzel a kérésükkel az uralkodónő elé járuljanak. 1787-ben II. Katalin a saját szemével akarta megtekinteni az új tartományok kolonizációjának sikereit és a térség gazdasági fejlődésének alakulását. Ezzel a látványos utazásával a cárnő egyben demonstrálni kívánta Európa számára Oroszország megnövekedett katonai és gazdasági poten-

²⁹ Bulava, zászló, buncsuk, címeres pecsét, tollas buzogány, üstdob, vezéri dob.

³⁰ Az új tartomány a Krím-félszigetet, a Perekoptól északra elterülő steppét és a Tamany-félszigetet foglalta magában.

³¹ Шарль-Жильбер Ромм: *Путешествие в Крым в 1786 г.* Издание Ленинградского государственного университета, Ленинград, 1941. 44.

ciálját³² és elvenni a szultán kedvét a további expanziótól, ugyanis 1787-re a törökök revánsvágyát már egy erős nyugat-európai koalíció is támogatta.³³ II. Katalin ukrainai utazását kihasználva, a kozákok küldöttsége személyesen fordult a kérésükkel a cárnőhöz, ami végül meghallgatásra talált. II. Katalin 1787-ben kiadott egy ukázt, amelyben a zaporozsjei kozákság intézményének újraesztéséről rendelkezett, de szűkebb körű jogokkal és új elnevezéssel.

Patyomkin megbízta Szidor Belijt és Anton Golovatijt egy új hadsereg toborzásával, amely eredetileg a „*Hűséges zaporozsjei kozákok serege*” elnevezést kapta, majd átnevezték „*Hűséges fekete-tengeri kozákok seregének*”, végül pedig egyszerűen „*Fekete-tengeri seregnek*”. *A cári kormányzat részéről következetesnek tekinthető a fokozatos névváltoztatás, ugyanis miután a második orosz–török háborút követően csökkent a veszély, II. Katalin először a „zaporozsjei”, majd pedig a „kozák” jelző elvételével tudatosítani kívánta a kozákokban, hogy a legkevésbé sem áll szándékában a privilegizált helyzetű Zaporozsjei Szjics visszaállítását engedélyezni.* Bár a sereg elnevezése többször változott, kezdettől fogva lovas- és gyalogos-egységekre oszlott és kiemelkedő érdemeket szerzett Oroszországnak a török szultánnal vívott háborúiban.³⁴ A második orosz–török háború (1787–1792) kitörésekor G. A. Patyomkin felvetette a cárnőnek a hivatalos állami szolgálatban álló *Zaporozsjei Had*³⁵ visszaállításának lehetőségét is az őket korábbiakban megillető politikai előjogok nélkül, de ehhez II. Katalin nem adta a jóváhagyását. Az 1791. december 29-én aláírt *iaszi béke*³⁶ Oroszországhoz csatolta a Fekete-tenger partvidékét a Déli-Bugtól a Dnyeszterig. A békeszerződés értelmében a Fekete-tenger egész északi partvidékének birtokba vétele

³² А. В. Шаманаев: Путешествия в Крым Екатерины II и Александра I и становление системы сохранения исторического наследия Северного Причерноморья. In: *Известия Уральского федерального университета*. Сер. 2, Гуманитарные науки. 2014. 3. sz. (130) 80. (79–89)

³³ Első helyen Angliát kell kiemelni, amelynek kormánya monopóliumhelyzetet akart szerezni a Közel-Keleten. Erőteljesen rokonszenvezett az oszmán expanzióval Poroszország és Svédország is, utóbbi abban reménykedett, hogy Oroszország meggyengülése szabad utat nyit a baltikumi svéd terjeszkedésnek. Így a külső támogatásra is számítva, a szultán végül 1787 augusztusában megtámadta a Kínburn közelében állomásozó orosz hajókat.

³⁴ Katonai szolgálataikért cserében arra számítottak, hogy az orosz kormányzattól megkapják szállásterületként az oszmánoktól újonnan elhódított ocsakovi területet és ennek reményében már be is rendezkedtek ebben a térségben. A cárnő azonban egyrészt politikai okokból nem engedélyezte itt számukra a letelepedést, másrészt befolyásos orosz arisztokrata családok is szertették volna megszerezni ezeket a gazdag földeket. Így 1792–94 között a fekete-tengeri kozákok kénytelenek voltak átköltözni a számukra kijelölt új területre, a Kubán folyó vidékére. Végül ez a térség mégis kedvezőnek bizonyult a számukra a tradicionális „zaporozsjei életforma” fenntartása szempontjából.

³⁵ Az 1654. évi perejaszlavi egyezményben és a „Márciusi cikkelyekben” 60 ezer főben meghatározott, de az 1720-as évekre 20 ezer főre csökkent, önkormányzati joggal rendelkező és kizárólag a hetmannak alárendelt Zaporozsjei Had megszüntetéséről II. Katalin cárnő 1783-ban rendelkezett.

³⁶ Е. Д. Фелицын: О материалах для истории войны с Турцией 1788-1791 гг., хранящихся в Кубанском Войсковом архиве. In: *Зап. Одес. о-ва истории и древностей*. 1896. Т. XIX. 28–34.

megerősítette Oroszország stratégiai helyzetét, új tengeri utakat nyitott meg előtte, elősegítette a dél-orosz területek benépesítését és gazdasági hasznosítását.

Fontos kiemelni, hogy a „Fekete-tengeri sereg” valójában a második orosz–török háború során formálódott ki az egykori zaporozsjei kozákokból: jóllehet átvették az egykori Szics szervezeti felépítését,³⁷ de a számukra kijelölt saját szállásterülettel nem rendelkeztek. 1787–1791 között az orosz sereg részeként³⁸ elévülhetetlen érdemeket szereztek, aminek köszönhetően II. Katalin 1792-ben – június 30-i³⁹ és július 1-jei⁴⁰ keletkezéssel – kiadott két rendeletet, amelyekben kollektív önkormányzati joggal ruházta fel a fekete-tengeri kozákokat és ezáltal megteremtették az alapját a „Fekete-tengeri sereg” szervezeti felépítésének. Jóllehet saját „katonai vezetőséggel” (atamán, bíró és írnök) rendelkeztek, ami a „katonai demokrácia” látszatát biztosította számukra, mégis jelentősen korlátozta a „szabadságjogaikat”, hogy közigazgatásilag a tauriai kormányzónak lettek alárendelve.

Az orosz–török háborúk folyamán az Oroszország által újonnan meghódított területeken kezdetét vette a cári adminisztratív rendszer kiépítése. A minta az 1764-ben kialakított *Új-oroszországi Kormányzóság* lett,⁴¹ amelynek irányítását kezdetben Melgunov tábornok látta el, majd a cárnő utasítására 1774-től G. A. Patjomkin vette át. Már az Új-oroszországi Kormányzóság megszervezésekor kitűnt ezen közigazgatási rendszer katonai és határpolitikai jelentősége, amely azonban az első orosz–török háborút követően elvesztette a határvédelemben betöltött kulcsszerepét, miközben Azov és Taganrog vidéke, valamint a Bug és a Dnyeper közötti területek elfoglalásával új erődvonal volt kiépülőben. II. Katalin 1775. február 14-i ukázában rendelkezett az *Azovi Kormányzóság* megalapításáról,⁴² majd 1775. október 20-án, a Zaporozsjei Szics hivatalos likvidálását követően újabb rendelet született, amely pontosan meghatározta a két kormányzóság közötti határvonalat.⁴³

Patjomkin déli-oroszországi működésének első évtizede lényegében katonai feladatokhoz kapcsolódott: a felügyelete alá tartozó dél-orosz provinciák védelmét kellett megszerveznie, melyek óriási területet foglaltak magukban Lengyelország határától a Fekete-tengerig. A kormányzó hadipolitikájának központi kérdése ennek megfelelően a hatékony katonai szervezet kialakítása volt a térségben. *A zaporozsjei kozákok kezdetben vonakodtak belépni az orosz reguláris hadseregbe és a Szics lerombolása után tömegesen mene-*

³⁷ И. И. Дмитренко: *Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска: Т. 1. Кубанский край. Кавказская линия. Черноморское войско казачье. Хоперские казаки: 1737-1801 гг.* Типография Штаба Отд. Корпуса Жандармов, Санктпетербург, 1896. 3. к. 6.

³⁸ Фелицын: *О материалах для истории войны с Турцией...* 28–34.

³⁹ ПСЗРИ Т. XXIII. 342–343.

⁴⁰ Уо. 346.

⁴¹ Е. И. Дружинина: *Северное Причерноморье в 1775-1800.* Изд-во АН СССР, Москва, 1959. 53.

⁴² Az Azovi Kormányzóság magában foglalta az Új-oroszországi Kormányzóság egy részét (Bahmat térsége), a kücsük-kajnardzsai békében Oroszország kötelékébe került területeket, valamint a doni kozákok által birtokolt térséget.

⁴³ Дружинина: *Северное Причерноморье в 1775-1800.* i. m. 56.

kültek török területre, ezért Patyomkin egyelőre megelégedett a helyi irreguláris katonaság megerősítésével és figyelmét elsősorban a dél-orosz erődítményrendszer kiépítésére fordította. A Dnyeper és a Don folyása mentén elterülő egész térség birtoklása új lehetőségeket nyitott meg az orosz külkereskedelem számára. A fekete-tengeri árucserre kezdetben mégsem váltotta be a hozzá fűzött reményeket: akadályozta azt a Porta ellenséges magatartása és a cári kereskedelmi flotta hiánya. A kedvezőtlen körülmények ellenére a térségben folytatott kereskedelem lassú fejlődésnek indult, vagyis a *kücsük-kajnardzsai béke (1774)*⁴⁴ és a *Krím Kánságnak Oroszországhoz csatolása (1783) között eltelt időszakban jelentős pozitív változások mentek végbe a Fekete-tenger északi partvidékén.*

A távolsági kereskedelem látványos fellendítése mellett az orosz kormányzat intenzív tevékenységet folytatott az újonnan megszerzett területek betelepítése érdekében. A spontán és a szervezett telepítés következtében Dél-Oroszország lakossága jelentős növekedésnek indult: míg az 1770-es évek elején mintegy 100 ezer főre becsülték az egykori Zaporozsjei Szics területén élő kozákokat és 170 ezer főre az Új-Oroszországi Kormányzóság lakosságát, addig 1782-ben az Azovi és az Új-Oroszországi Gubernium összlakossága 530 ezer főre emelkedett, vagyis megduplázódott.⁴⁵

Összegzésképpen megállapítható, hogy a *kozákság valójában a kelet-európai steppei frontier-életforma termékének tekinthető.* A 15. század végétől kezdve ugyanis a Dnyeper, a Volga és Don folyók mentén a déli steppei határvidéken a szabad kozákok speciális határ menti közössége formálódott ki, amely katonai demokráciát hoztak létre. A kozákság bizonyos mértékben megfelelt a frontier-közösségek mobil, egyenjogú határvidéki típusának.

Már a 16. századtól kezdetét vette a Fekete-tenger medencéje felé történő tömeges áttelepülés, amely folyamat legfőbb motiváló tényezőjének az ún. *„keleti steppei autonómia”* bizonyult. A végleges áttelepülést azonban meg kellett, hogy előzze a törökök és krími tatárok kiűzése ebből a steppei határ menti régióból és birtokba kellett venni ezt a területet, ami azonban a kezdeti sikertelenségeket követően – mint ahogyan a fentiekben láthattuk – csak a 18. század végére valósult meg. A 18. századtól kezdve a cári kormányzat egyre következetesebben a kozákság teljes alárendelésére törekedett, ami egyrészt a török expanzió veszélyének csökkenésével magyarázható, továbbá fontos szerepet játszott az is, hogy az Orosz Birodalom fokozatosan kitolta a határait a Fekete-tenger északi partvidékéig, aminek köszönhetően a kelet európai steppe „belső” területté vált és ezáltal fokozatosan elveszítette „frontier” jellegét.

A „Fekete-tengeri sereg” létrehozása az Orosz Birodalom déli határvidékén az adott történelmi helyzetben mintegy *„átmeneti állami szükségletnek”* tekinthető, amit azonban nehezen tolerált a cári kormányzat és csak addig engedélyezte az egykori

⁴⁴ Sashalmi Endre. Az orosz Balkán-politika vallási gyökereinek kérdéséhez: a nyikoni reformoktól a kücsük-kajnardzsai békéig (1774). In: Árvay Viktor – Bodnár Erzsébet – Demeter Gábor (szerk.): *A Balkán és a keleti kérdés a nagybatalmi politikában.* Hungarovox Kiadó, Budapest, 2005. 40.

⁴⁵ H. Auerbach: *Die Besiedelung der Südukraine in den Jahren 1774-1787.* Otto Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 1965. 118.

szicskozák „szabadságjogok” részleges visszaállítását, amíg szükség volt rájuk a déli határvédelemben. A „Fekete-tengeri hadsereg” létrehozásával átmenetileg felelevenítették – jóllehet korlátozott jogkörrel – a zaporozsjei hagyományokat, a régi katonai demokrácia szellemiségét. Vagyis olyan helyzet állt elő, hogy az Orosz Birodalom geopolitikai érdekei átmenetileg felülírták a cári kormánynak a zaporozsjei „demokratikus tradíciókkal” szemben táplált ellenérzéseit. *A második orosz–török háború sikeres befejezése után azonban a cári kormánynak egyre kevésbé volt szüksége a kozákok fegyveres erejére*, ugyanis az 1792. évi iasi béke értelmében II. Katalin megtartotta az 1783-ban anektált Krími Kánságot és a Fekete-tenger egész északi partvidéke az ellenőrzése alá került. A fekete-tengeri „kijárat” megszerzése megerősítette Oroszországot a nagyhatalmi helyzetében, de megerősítette pozícióit a Kaukázuson túli területek birtoklásában és a Balkánon is.

Nagyon fontos végezetül kiemelni, hogy a frontier klasszikus amerikai formájától eltérően *1. a Fekete-tenger északi medencéjébe történő betelepülés, amely a 16. század elejétől vette kezdetét, megelőzte ezen térség katonai-hatalmi birtokbavételét; 2. ez a régió mindvégig feudális keretek között maradt és; 3. a 18. század végére elveszítette a korlátozott autonómiáját.*⁴⁶

⁴⁶ Karácsonyi: A kelet-európai sztyep és a magyar Alföld mint frontier területek. i. m. 190–191.

Penke Olga

A levélíró Voltaire Magyarországon

„Homo sum, humani nihil a me alienum puto.”¹

Kövér Lajost köszöntöm tanulmányommal, a 18. századi magyar–francia kapcsolatok jeles szakértőjét, Voltaire történeti munkái magyar vonatkozásainak kiváló ismerőjét.

Voltaire életművének sajátos részét jelenti levelezése, amely a világirodalomban is egyedülálló. Mintegy húszezer levele kivételesen sok témát érint, bennük nem csak életének intim részleteiről, baráti kapcsolatairól, írói pályájáról, műveinek születéséről, az író felelősségéről, az igazságtalanul üldözöttek jogaiért folytatott harcairól vall, hanem véleményt mond korának irodalmi, tudományos és társadalmi életéről, politikájáról. Művészi igény, bensőséges hangvétel, szenvedélyes stílus, meggyőző érvelés, ironikus írásmód teszi változatossá őket. Több mint hetven éven ível át levélírói munkássága és mintegy ezer levelezőpartnerrel vált gondolatot, uralkodókkal, pályatársaival, ügyvédekkel, a tőle segítséget kérőkkel, befolyásos barátaival és barátnőivel, franciákkal és más országokban élőkkel.

A levél viszonylag pontosan kodifikált műfaja alapvető átalakuláson ment át a 17. század közepétől kezdve a következő század végéig. Kötetlen, spontán kifejezésre alkalmas műfajjává vált, szerepet vállalt a szabad gondolati mozgásban és a társadalmi, valamint a kommunikációs korlátok felszámolásában. A korszak esztétikai átalakulása egyik mozgatórugójának is tekintik, változásai összefüggenek a rövid prózai írások és a személyesség felértékelődésével, az anyanyelv térhódításával és a nemzetközi kapcsolatok intenzívvé válásával.² A 18. század legtermékenyebb levélírói közül kiemelkedik Leibniz és Voltaire leveleik mennyiségével és minőségével, tematikus változatosságával. Az angolokra is jellemző ebben az időszakban a levél kommunikációs eszközzé válása, azonban míg a szigetországban a levelek nagy részét publikálták, addig Voltaire a személyes levelek kiadásával nem értett egyet. Ez azért is meglepő, mert egyébként

¹ Terentius: *Heautontimorumenos* [Az önkínzó]. I. felv., 1. jelenet. Voltaire idézi 1776. február 23-án Dupont de Nemours-nak írt levelében. [„Ember vagyok és semmi emberit nem tartok magamtól idegennek.”]

² A témáról ld. Daniel Acke: *Textes à caractère privé*. In: Peter-Eckhard Knabe – Roland Mortier – François Moureau (szerk.): *L'aube de la modernité (1680-1760)*. Bejamins, Amsterdam – Philadelphia, 2002. 385–405.; Anne Chamayou: *L'esprit de la lettre (XVIIIe siècle)*. PUF, Paris, 1999.; Georges May: *La littérature épistolaire date-t-elle du XVIIIe siècle*. Studies on Voltaire and the Eighteenth Century, 56. The Voltaire Foundation at the Taylor Institut, Oxford, 1957. 823–844.; Lajos Hopp: *Les problèmes du genre épistolaire à l'époque du baroque et du classicisme français*. *Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae*, V. köt. Budapest, 1962. 390–398.

mindent megtett írásai megjelentetéséért, 157 álnevet és különböző módszereket alkalmazott a cenzúra kijátszásához. Levelei kiadását azonban nem tervezte és ritkán őrizte meg azokat. De arra is van példa, hogy levelei vagy levélváltásai rövid írásait tartalmazó, „vegyes” kötetekben (*mélanges*) jelennek meg. Jellemző, hogy a II. Frigyes porosz királynak küldött 351 leveléből csak tizenkilencet adtak ki Voltaire életében.³

Voltaire magyar fogadtatása a 18. században rendkívül gazdag és sokszínű: lefordítják történeti, filozófiai műveit, eposzait, tragédiáit, költeményeit, meséit, dialógusait.⁴ Levelezése sajátosságainak ismeretében különleges jelentőséget kapnak 18. századi magyar vonatkozásai. Felértékelődik annak a két levélnek a fordítása, amelyeket Bessenyei György készít és jelentet meg *A Holmban* 1779-ben.⁵ Kivételes fontosságot tulajdoníthatunk mind tartalmi, mind kiadástörténeti szempontból egy másik kiadásnak: Galánthai Fekete János 1781-ben jelenteti meg azt a tizennégy francia nyelvű levelet, amely 1767-es és 1768-as levélváltásuk dokumentuma.⁶ A Voltaire-levelek 19–20. századi kiadástörténetének rövid ismerete szükséges ahhoz, hogy megfelelően tudjuk értékelni a későbbi magyar fordításokat. A 19. században Voltaire magyar fogadtatása leszűkül néhány tragédiájának és meséjének fordítására. A 20. században azonban, amikor a francia filozófus munkásságának újraértékelése elkezdődik és levelei kiadástörténetében Franciaországban valódi fordulat áll be, levelei magyar nyelvű tolmácsolásának is több önálló kiadást szentelnek, így ma mintegy háromszázötven (különböző) levelét olvashatjuk magyar fordításban.

Voltaire munkásságának második felében érdekes átalakulás figyelhető meg. Míg pályája kezdetén a klasszicizmus főleg versben írt műfajait követi, később inkább a prózát használja,⁷ és egyre határozottabban fordul a nyilvánosság felé. A harmincas években levél formában írt filozófiai művében, amely eredetileg az „angliai”, majd végleges formájában a *Filozófiai levelek* címet kapta, a személyesség és a filozófiai mondanivaló kapcsolódik össze. A hatvanas, de főleg a hetvenes években válik legintenzívebbé

³ Christiane Mervaud: *Voltaire et Frédéric II, une dramaturgie des Lumières 1736-1778*. Studies on Voltaire and the Eighteenth Century, 234. The Voltaire Foundation at the Taylor Institut, Oxford, 1985. 520. skk.

⁴ Ld. a 18. századi magyar fordítások összegzését tanulmányunkban: „Mindeneket meg vizsgálni s' ítélni tudni helyesen.” (Gondolatok a „Magyar Voltaire” címmel készülő könyv munkálatai közben). *Felvilágosodás–Lumières–Enlightenment–Aufklärung, VI. Programok és tanulmányok*, JATE-Press, Szeged, 2017. 41–52.

⁵ Modern kiadása: Bessenyei György: *Összes Művei, A Holmi*. Sajtó alá rendezte: Bíró Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983. 346–348.

⁶ *Mes rapsodies*. Genève, 1781. II. k. 235–314. A levelek részletes bemutatása: Baranyai Zoltán: *A francia nyelv és műveltség Magyarországon*. Pfeiffer Ferdinánd, Budapest, 1920. 44–56.

⁷ Ld. a kérdésről: Syvain Menant: *L'esthétique de Voltaire*. SEDES, Paris, 1995. Voltaire verses episztolákat utolsó alkotói korszakában is ír, de ezt a kérdést jelen tanulmány nem tárgyalja. Megemlítjük, hogy a 18. században a verses episztoláknak is volt magyar visszhangja: Barcsay Ábrahám Orczy Lőrincnek küldte el francia nyelvű másolatban Voltaire 1771-ben írt *Épître à l'impératif de Russie* című költeményét. Ld. *Mennyei Barátom! Barcsay Ábrahám levelei Orczy Lőrinchez (1771–1789)*. S. a. r.: Egyed Emese. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 2001. 209–211.

levelezése, és ezzel egy időben a levél más sajátos korabeli formái is jelentőséget kapnak munkásságában. Ekkor írja egyetlen levélregényét, a *Lettres d'Amabedet*.⁸ Utolsó alkotói korszakára jellemzők a levél formájában megfogalmazott pamfletek és satírák, a nyilvánosságnak szánt levelek, amelyek valódi címzettjének a szerző az olvasóközöniséget tekinti, és az is előfordul, hogy az eredetileg egy személyhez címzett leveleket a kiadást megelőzően átalakítja.⁹ A levélformának ezeket a sajátos változatait, amelyek a fikcióra épülnek, nem lehet figyelmen kívül hagyni a levélíró munkásságáról beszélve, mivel a különböző levélformák közötti határvonal nem mindig egyértelmű. A Voltaire levélírói művészetét elemző tanulmányok hangsúlyozzák azt a tényt, mely szerint az életműnek ebből a részéből valójában az egymást követő kiadók hoztak létre sajátos egységet. A mai napig lázban tartja a Voltaire-kutatókat és kiadókat a filozófus eddig nem ismert leveleinek felbukkanása és kiadása.¹⁰ A Voltaire halálát követő első jelentős kiadásban, amely kehli kiadásként ismert, már egy egész kötetet elfoglal a levelezés. Említésre méltó, hogy az utolsó kötetben, a *Vie de Voltaire* című írásban a kiadás egyik fő munkatársa, Condorcet úgy fogalmaz, hogy az érdektelennek tartott leveleket kihagyták, mivel a levelek közlésével elsősorban az volt a cél, hogy az író életét és munkásságát jobban megvilágítsák. Ez a kiadás mintegy háromezer levelet tartalmaz, azokat, amelyeket a nyilvánosság számára fontosnak ítélték. A kiadott levelek nagy része az idős Voltaire munkásságához tartozik.¹¹ A 19. században számos Voltaire-levél előkerül, amelyeket két jelentős kiadás közöl, összesen mintegy tízezer levelet.¹² Az igazi

⁸ A *Filozófiai levelek* első tizenegy levele és az *Amabed leveleinek* magyar fordítása készült el a század végén: „Voltér levelei Angliáról” = Török István: *Opusculum miscellanae*. OSZK, Quart Hung. 14. 49r-71v. „Amabéd levelei”, *Magyar Voltaire* 4. OSZK Kézirattára, Quart. Hung. 1788. 1-61v. Mindkettő ismeretlen fordító munkája.

⁹ A levél szerzője és címzettje lehet történelmi alak vagy fiktív személy, de legtöbbször azonosíthatók Voltaire-rel és kortársaival: *Lettres de Memmius à Cicéron*, *Lettre de Charles Gouju à ses frères*, *Lettre à Mr. Jean Vernet*, *Lettre de M. de Voltaire à M. Hume* stb. A kérdésről ld. a Voltaire-szótárban az egyes műveknek szentelt címszavakat és Frédéric Deloffre *Correspondance* című összefoglaló szócikkét: Raymond Trousson – Jerom Vercruysse (szerk.): *Dictionnaire général de Voltaire*. Champion, Paris, 2003. 251–256.

¹⁰ Ld. a témáról: François Bessire: La correspondance: l'œuvre majeure de Voltaire? *Revue d'Histoire Littéraire de la France*, 99. évf. (1999), 2. sz. 205–214.; Marie-Hélène Cotoni: *État présent des travaux sur la correspondance de Voltaire*. Studies on Voltaire and the Eighteenth Century, 320. The Voltaire Foundation at the Taylor Institute, Oxford, 1994. 283–320.

¹¹ Beaumarchais, aki Voltaire halála után műveinek első jelentős kiadását megtervezi és finanszírozza, külön kiadót létesít a monumentális vállalkozáshoz és megvásárol 4500 Voltaire-levelet 1784–89-ben. A szövegek gondozását Condorcet-ra és Decroix-ra bízta. Az *Œuvres complètes de Mr de Voltaire* (Société Littéraire Typographique, Kehl, 1784–1790) 70 kötetéből egyet (a 18. kötetet) foglalnak el a levelek. Voltaire és II. Frigyes levélváltása nem ebben a kötetben került elhelyezésre.

¹² A két kiadás hosszú időn keresztül szolgált referenciaként: Adrien Jean Quintin Beuchot Voltaire összes műveinek szentelt, 1829 és 1840 között megjelent 72 kötetes kiadásában 2 kötet a levelezés, Louis Moland 1877 és 1882 között megjelent kiadásában 52 kötetből 18.

változást azonban Theodore Besterman munkája eredményezte a levelezés kiadásában a 20. század közepén, amelyben már húszezer-nél több levél olvasható, és amely tartalmaz valamennyi addig fellelt Voltaire-levelet, illetve a hozzá intézett írásokat.¹³ Besterman kiváló kiadását folyamatosan kiegészítik az újonnan megtalált Voltaire-levelekkel, és gazdag kritikai apparátussal látják el. Kiadásának folytatásaként készült a levelezés elektronikus változata, amely 2011 óta olvasható.¹⁴ Voltaire levelezésének egyik utolsó érdekes akkordja azoknak a leveleknek az elkülönítése, amelyek a fikció és a valóság határán helyezkednek el, és amelyekről a szerző mint „Pamelájáról” beszélt, Richardson levélregényére célozva. Ezek a levelek bensőséges kapcsolatait tárják fel szerelmeivel, családtagokkal, barátokkal. Nem véletlen, hogy egy részük az „őnéletrajzi” írásait közlő kiadásban kapott helyet.¹⁵

Voltaire leveleiből minden bizonnyal először Bessenyei György készített magyar fordítást, amikor a francia filozófus II. Frigyes porosz királlyal 1742-ben történt levélváltását tolmácsolta és jelentette meg 1779-ben Bécsben *A Holmi XXXVIII.* részeként. Ez a rész egészében Voltaire-hez kapcsolódik, bár ezt alcím nem pontosítja.¹⁶ Itt említi meg a magyar író, hogy Voltaire összes művei harminchat kötetes kiadását használja, és megadja az általa használt kiadás kötet- és oldalszámát, minek alapján a forrást a *Mélanges de Philosophie, de Morale, et de Politique* alcímű kötetével sikerült azonosítanom.¹⁷ A két egymást követően közölt levélből csak II. Frigyes levele tartalmaz pontos datálást: 1742. március 23. Voltaire levele ezután, mintegy az előbbi levélre írt válaszként olvasható. Besterman kiadása szerint azonban Voltaire levele íródott korábban (március 15-én) és Frigyes levele a válasz. Feltehetően a korabeli kiadásban helyezték így el őket; arra vonatkozóan nincs adatunk, hogy Voltaire szándékát követte-e az elrendezés.¹⁸ A fordító a két nevezetes levélíró több leveléből is válogathatott. Bessenyei vá-

¹³ Besterman maga is sok levelet megtalált, köztük Galánthai Fekete János egyik levelének kéziratát. Két kiadás jelent meg gondozásában, a teljesebb: Voltaire: *Correspondence and related documents*. Szerk. Theodore Besterman. In: *Œuvres complètes de Voltaire*, 85–135. The Voltaire Foundation at the Taylor Institut, Oxford, 1968–1977.

¹⁴ Az elektronikus változat az Oxford University Press forgalmazásában érhető el: www.enlightenment.com. Vö. Nicholas Cronk: *La correspondance de Voltaire: la première mise à jour* (2011) de l'édition de Th. Besterman. *Revue Voltaire*, 11. sz. PUPS, Paris, 2011. 195–196.

¹⁵ Vö. André Magnan: *L’Affaire Pamela*. Méditerranée, Paris, 2004.; Voltaire: *Écrits autobiographiques*. Szerk. Jean Goldzink. Garnier Flammarion, Paris, 2006. 179–205.

¹⁶ *A Holmi* című műnek csak ez a Bécsben kiadott változata tartalmazza a levélváltás fordítását. Vö. Bessenyei: *Összes Művei, A Holmi*. i. m. 346–348.

¹⁷ *Collection complète des œuvres de M de Voltaire*. t. XXVIII, Londres, 1772. Vö. Penke Olga: A vegyes műfajú kötet. Voltaire Bessenyei *Holmijában*. In: Penke Olga: *Műfaji kísérletek Bessenyei György prózájában*. Csokonai Könyvtár 42. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2008. 47.

¹⁸ Itt köszönöm meg Guillaume Métayer Voltaire-kutató segítségét, aki a Besterman-féle kiadásban a kezdősor alapján azonosította a két levelet a D2596 sorszám alatt található 1742. március 15-én Voltaire által írt szöveggel és II. Frigyes D2600 sorszámú, március 23-án keltezett válaszával (a számozás minden Besterman-kiadásban azonos, beleértve a munkája alapján készülő elektronikus kiadást).

lasztása arról tanúskodik, hogy a két ellentétes gondolkodású filozófus párbeszédje ragadhatta meg: a hódító király és a háború kegyetlenségét elítélő író jelenik meg partnerként a két levélben. Frigyes levele kihívó, dicsekszik hadakozásával, noha jól tudja, és meg is fogalmazza azt, hogy milyen reakció várható olvasójától. Voltaire levele az emberek boldogításával álcázott birodalmi harcok embertelenségével a békevágyat állítja szembe.¹⁹ A magyar író számára aktualitást jelenthetett a két levélben a „Magyar Királyné” megjelenítése, akivel szemben a levélíró király hadat visel, és a magyar helységnev említése, amit „Tömös vár”-nak fordít. Párhuzamot láthatott ezen kívül a filozófus Voltaire és a véleményére számító király kapcsolatában saját helyzetével, mivel ebben az időszakban Mária Terézia udvarában Bessenyei nem egyszerűen testőr, hanem a magyar reformátusok ügyének képviselője, és a királynővel személyesen is rendszeresen találkozik. A levelek nyelve és stílusa választékos, jól jellemzi a párbeszédben részt vevőket. A fordítás hűségese, de nem teljes. A porosz király leveléből elmarad az utolsó két bekezdés, Voltaire levele pedig erősen megrövidül, több mint a fele kimarad, így a benne olvasható versek is. Az egymás mellé helyezett levelekben így a gondolati csere kerül a középpontba, a „megszerkesztés” a dialógust, a partneri viszonyt hangsúlyozza.

Voltaire levelezésének 18. századi sajátosságai érdekes fényt vetnek arra a levélváltásra, amely közte és a fiatal Galánthai Fekete János gróf között zajlott 1767. június 24. és 1769. november 23. között. Leveleik nagy része ugyanis kevéssel a francia filozófus halálát követően, még a kehli kiadást megelőzően, 1781-ben megjelent Fekete névtelenül kiadott *Mes rapsodies* című művében, így a legkorábbi, nyomtatásban is olvasható levelezésekhez tartozik.²⁰ A levélváltás idején Fekete a császári udvarban él, ahol vannak francia barátai, köztük a hozzá hasonlóan katonairó Ligne herceg, aki Voltaire-t személyesen ismeri. A magyar gróf első levelében, amelyet „Inconnu”-ként ír alá, azt említi meg, hogy a francia filozófust emberségéért, konkrétan a vallásuk miatt üldözött protestánsok (konkrétan Sirvent említi) ügyében kifejtett tevékenységéért értékeli nagyra.²¹ Elküldi Voltaire-nek néhány francia nyelvű versét és véleményét kéri, érde-

¹⁹ „Hát már soha nem fog Felséged töb Király pajtásaival szünni, ezt a nyomorúlt világot pusztítani, mellyet mondják, olly nagy kívánsággal akarnak boldogságba tartani?” Bessenyei: *Összes Művei, A Holmi*. i. m. 348.

²⁰ Fekete nem a teljes levélváltást közli és a leveleket kötetbe szerkeszti. [Galánthai Fekete János:] *Mes rapsodies*. i. m. t. II. 235–314. A műnek nem volt nagy publicitása, noha két kiadásban is megjelent, de betiltották. A második kiadás: *Ma solitude sans chagrin*. Lausanne, 1789. A levelezés pontos referenciáiról a Besterman-féle kiadásban és a Budapesti Országos Levéltárban ld. Claude Michaud: *Lumières, franc-maçonnerie et politique dans les États des Habsbourg. Les correspondants du comte Fekete = Dix-huitième siècle*, 12. 1980. 327–379. Michaud Besterman kiadását követve pontosan azonosítja a leveleket. Fekete Voltaire-nek írt levelei: D14 220, 14 260, 14 275, 14 462, 14 505, 15 137, 15 268, 15 389, 16 008. Voltaire Feketéhez címzett levelei: D14 236, 14 357, 14 498, 15 314, 15 460, 16 010. A Fekete által nem közölt levelek: D14 260, 14 275, 15 268.

²¹ „Vous avez été le premier qui avez osé dire aux hommes qu'ils étaient frères, malgré quelques variétés dans leurs opinions...” *Mes rapsodies*. i. m. II. 241.

mes-e folytatnia az írást. Voltaire bátorítja és kijavítva küldi vissza a hozzá eljuttatott verseket. Tiszteletben tartja a magyar gróf inkognitóját. Elküldi neki a *Les Scythes* című tragédiáját és álnéven megjelent verses satírját, amelyekben a cenzúrával száll szembe és az irodalmi életről mond véleményt. Közismert, hogy Fekete hálóját különleges tokaji borokból összeállított csomaggal fejezte ki. De fontosabbnak ítéljük azt, hogy a francia filozófusnak írt levelekből megtudjuk, hogy az európai irodalmi élet periferiáján élő fiatal író milyen kitartóan keresi a határozott véleményéről ismert és a nemzetközi kulturális megbecsülésnek örvendő Voltaire barátságát. Szeretne látogatást is tenni nála, de a katonai fegyelem ezt nem teszi lehetővé. Voltaire küldeményeinek kézhez kapását követően arra kéri, juttassa el hozzá később is újonnan megjelent műveit, mert nagy nehézséget jelent neki azok beszerzése, a hatvanas évektől kezdve ugyanis Voltaire művei rendszeresen kerültek cenzori tiltás alá.²² Nem tudjuk, miért szakadt meg a baráti hangú levelezés. Fekete, aki az eredeti leveleket gondosan őrizte, kiadásukkal könyve értékét kívánta emelni, kapcsolatuk sajátosságait megmutatni.²³

Másfél évszázad telik el, amikor újra felébred az érdeklődés Magyarországon a levélíró Voltaire iránt. A 20. században három önálló kötetben jelennek meg Voltaire leveleinek magyar fordításai. Ezen kívül még különböző válogatások gazdagítják a magyarul olvasható leveleket. Az utóélet egy különös művet is eredményez, ahol kifejezetten a levélíró Voltaire ihlette meg a magyar szerzőt, aki saját gondolatait és stílusát a 18. századi filozófus levélírására hangolja, *Ismeretlen Voltaire-levelek* címmel fordításként tüntetve fel alkotását.

1924-ben Takács Mária válogatása tükrözi azt a változást, amely a századfordulótól kezdve megfigyelhető a felvilágosodás íróinak magyar értékelésében. A racionalista szellemiségű gondolkodás szimbólumának tekintik íróink. Megjelenik néhány művének új fordítása, bár nem tapasztalható munkásságának olyan újraértékelése, amilyen megfigyelhető Diderot magyar fogadtatásában.²⁴ A levelek fordítása kivételesnek mondható, mivel a műfordító kifejezetten a francia filozófus életművének egy addig nem ismert részét akarja bemutatni. Bevezetője szerint a válogatás során az a cél vezetett, hogy a magyar olvasó Voltaire „életútját” fel tudja fedezni, hogy hamis „rejtélyeket”

²² „Tout ce qui a paru jusqu’à l’année soixante, je le possède, malgré la difficulté que l’on a d’avoir quelques uns de vos ouvrages, en ce pays-ci...” Uo. 299.

²³ Kazinczy Ferenc naplójában megemlíti, hogy tudott Voltaire Fekete Jánosnak írt leveleiről, amelyeket szeretett volna kéziratban is látni, de ezeket Fekete Fótton tartotta, és nem sikerült megszervezniük, hogy kiutazzanak a birtokra. Kazinczy Ferenc: *Pályám emlékezete*. S. a. r. Orbán László. Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2009. 530., 644.

²⁴ François Marie Arouet de Voltaire *Levelei*, fordítás, bevezető és jegyzetek: Takács Mária. Documenta Humana. Fővárosi Kiadó, Budapest, 1924. A századelő publicisztikájában idézi például Ady Endre a maradi gondolkodással szemben: „Megszakadt a pozitív gondolkodók sora. Ki tudja, mikor fog jönni egy új Voltaire?” „Ideális örületek”, *Nagyváradai Napló*, 1903. január 15. Vö. Penke Olga: A francia felvilágosodás magyarországi fogadtatása a XX. század első évtizedeiben. In: Gorilovics Tivadar (szerk.): *Hankiss János redivivus*. KLTE Francia Tanszék, Debrecen, 1995. 52–49.

oszlasson el és megmutassa „Voltaire-t az embert”. Céljának megfelelően nagy időtávot és sok címzettet választ. Az első lefordított levél 1719-ből származik, az utolsót a filozófus négy nappal a halála előtt, 1778. május 26-án írja. A kiválasztott 140 levél címzettje negyven különböző levelezőpartner. Néhány Voltaire-hez írt levelet is lefordít. A fordítás, a bevezető és a kiadás magyarázó jegyzetei azt bizonyítják, hogy a műfordító gondosan tanulmányozta a Voltaire életéről és koráról írt műveket és a korabeli levelezéseket. A bevezető szerint az 1793-as kehli kiadást használta a fordításokhoz.

A levelek 1963-as magyar fordítása gyors reagálás Theodore Besterman alapvető jelentőségű kritikai kiadására. A fordításkötetet a francia irodalom magyar megismertetésének két jeles személyisége jegyzi.²⁵ A válogatást készítő Gyergyai Albert szerint a kiadás célja, hogy kiegészítse a magyar olvasó Voltaire-ről eddig formált képét „nemcsak mint ember[ről], hanem mint alkotó[ról].” Bevezetőjében felvázolja a levelek kiadástörténetét, jegyzetei bemutatják a levelezőtársakat. A kiválasztott száz levél ötvenhét címzettnek szól, és néhány kitüntetett partner válaszait is tartalmazza. A fordítás válogatása sajátos tematikus preferenciát mutat: az ízlés, a művészetek, az írói hivatás és felelősség kapnak központi helyet ebben a fordításkötetben. Az 1963-as fordítás a hűség mellett arra törekszik, hogy teljes leveleket közöljön, míg az előzőben (részben a forrásszöveg miatt) gyakran kimaradnak szövegrészek. A válogatás készítője és a fordító ugyanakkor láthatóan figyelembe vette az előző fordítást. Csak egy tucat levél olvasható új fordításban: ezek a levelek Voltaire életében és munkásságában döntő jelentőségűek. A levelek fordítója, Szávai Nándor az újrafordított levelekben különösen gondosan követi az eredeti megfogalmazásokat és ügyel a sajátos szóhasználatra, valamint a levelek stílusának összehangolására. Ez különösen jellemző az említett témakörök esetében, így például amikor Voltaire véleményét lefordítja szakításának okairól II. Friggyessel, gondolatait a 17. század irodalmáról, Shakespeare-ről, Rousseau-ról, heves reagálását a protestáns Calas és La Barre lovag elítélésekor, vagy amikor olyan fontos filozófiai kérdésről beszél, mint a lelkiismereti szabadság.

A harmadik levélgyűjtemény kiadása Voltaire halálának 200. évfordulójára készült.²⁶ Rózsa Ágnes a bevezetőben kifejti, hogy a francia filozófusnak azt az oldalát szeretné megmutatni válogatásával, amelynek alapján az „üldözöttek Don Quijotéjának” nevezte magát. Ezt az idézetet emeli a könyv címébe is. Elég kizárólagos a műfordító fogalmazása: „Csak az igazság védelmében hadakozó Voltaire” bemutatására törekszik, „az igazságtalanság, a vallási előítéletek és a hatalommal való visszaélés elleni küzdelem harcosának” leveleit válogatja gyűjteményébe. Az üldözött protestánsokért folytatott harcait (Calas, La Barre, Sirven ügyében írt levelek) ismerheti meg az olvasó a két korábbi válogatásnál jóval alaposabban. A levelek bemutatják a korabeli politikával szemben folytatott peres ügyeket, melynek során elérte Lally generális rehabilitálását és

²⁵ Voltaire *Levelei*, válogatás, bevezető és jegyzetek: Gyergyai Albert, fordította: Szávai Nándor. Auróra 24. Gondolat, Budapest, 1963.

²⁶ Voltaire: *Én, az üldözöttek Don Quijotéja. Válogatott levelek*. Válogatta, fordította, bevezető és jegyzetek: Rózsa Ágnes. Téka. Kritérion, Bukarest, 1978.

a Jura-beli parasztok sorsának némi javítását. Forrásként nem referencia-kiadásokat használ, hanem három viszonylag ismeretlen kiadást a 19. századból. A fordításkötet kilencvenhárom levelet tartalmaz. Csak két levél származik az 1760-at megelőző időszakból, amelyek az emberi jogokért küzdő Voltaire véleményének kialakulásában szerepet játszhattak. Rózsa Ágnes fordítása sok új levelet közöl, de az is előfordul, hogy újrarendelt leveleket, főleg az 1924-es fordításból. Ennek csak részben lehet oka a modernizálás, jól látható célja elsősorban az, hogy önállóan olvasható, megszerkesztett kötetet adjon az olvasó kezébe, amely a témát a lefordított levelek alapján minél meggyőzőbben adja elő.

A válogatásokban bizonyos levelezőpartnerek kiváltképpen sokszor szerepelnek. A legtöbb levél D'Argental grófnak szól, aki Voltaire befolyásos barátja és támasza művei kiadásában és a protestánsok érdekében folytatott perekben. Pályatársai közül két címmel folytatott gondolati csere kerül előtérbe, mindketten közreműködnek az *Enciklopédiában* Voltaire-hez hasonlóan: D'Alembert Diderot mellett a másik szerkesztő, Damilaville pedig 1760 után Voltaire bensőséges barátja, akivel megosztja filozófiai nézeteit és a folyamatban lévő perekről érkező híreket.²⁷ A kortárs írókkal (Diderot, Helvétius, Rousseau, Condorcet, Goldoni, Cantimir) folytatott levelezés fordítása lehetőséget ad a magyar olvasónak, hogy megismerhesse Voltaire készülő írásait vagy az éppen megjelent művekről formált véleményeket, megérezhesse az irodalmi élet lüktetését. Az első két válogatásban elég jelentős helyet kap a II. Frigyesrel folytatott levelezés, amelyből az 1978-as válogatásban egy sem szerepel. A két korábbi válogatásnál ugyanakkor utóbbiban jóval több a női címzettek küldött levél (köztük barátnői és bizalmasai: Mme Denis, Deffand márkinő), az együttérzésükre apelláló levelek hangneme érdekesen színesíti a kötetet. Ebben a kiadásban az ügyvédekkel, az államügyésszel, az áldozatok hozzátartozóival váltott levelek száma is jelentős. Arra is találunk példát a fordításokban, hogy a személyes levél a nyilvánosságnak szól, ez a szándék talán legjobban Voltaire-nek D'Alembert-hez a hetvenes években címzett leveleiben és a tőle érkezett válaszokban van jelen. Fekete János és Voltaire levelezéséből a fordításokban csak a francia filozófus írásai olvashatók magyarul.²⁸

Különös magyar levélgyűjtemény készült 1937 és 1947 között Remenyik Zsigmond író-publicista tolla nyomán, a levélíró Voltaire ihletésében.²⁹ A negyvennyolc, kötetbe gyűjtött fiktív levél egy része megjelent a korabeli sajtóban, azt a látszatot kelteve, hogy a magyar író Dél-Amerikában tett utazása során jutott hozzá korábban nem ismert Voltaire-levelekhez, amelyeket lefordítva közölt. Remenyik a fordításokat különálló kötetben szándékozott megjelentetni, amelyhez bevezetőt és részletes névmutatót is készített. A fiktív levélgyűjteményben Voltaire helyzetébe képzeletben magát, így a mű a

²⁷ 1763. január 2-án a hozzá címzett levélben világítja meg a Calas-per és az *Értekezés a türelmeségről* című munkája összefüggéseit.

²⁸ Voltaire *Levelei*. i. m. 1924. 193–195., 206–207., 210–211. és Voltaire *Levelei*. i. m. 1963. 156–157., 164–166., 178–181., 195–196. Voltaire: *Én, az üldözöttek Don Quijotéja...* i. m. 132.

²⁹ Remenyik Zsigmond: *Ismeretlen Voltaire-levelek. Nagytakarítás vagy a szellem köitéltánca*. Magyar Hírmondó. Magvető, Budapest, 1980. 183–366.

magyar íróknak lehetőséget jelentett, hogy szabadon megfogalmazzák véleményüket saját társadalmáról és korának viharos történelmi eseményeiről. A levelek a Voltaire-levelezéshez hasonló formát követnek, megszólításaiban, datálásukban, bizonyos tényekre való hivatkozásukban. Valószínűleg Takács Mária 1924-es fordítása lehetett az az élmény, amely műve megalkotására indította. A címzettek nagy része Voltaire valódi levelezőtársai, köztük van D'Argental, D'Alembert, Mme Denis, II. Frigyes porosz király, ügyvédek, de szerepelnek közöttük szép számban a magyar író által kitalált személyek is (a névmutatóban ők is szerepelnek). Voltaire stílusának utánzására törekszik, követi azt a hangnemet és azokat a témákat, amelyek a filozófusnak fontosak voltak, és amelyekről különböző levelezőpartnereivel gondolatot cserélt. A levelekben hangsúlyossá válnak személyes kérdések, Voltaire keserves csalódása a II. Frigyes királlyal folytatott kapcsolatában, betegsége, az időskor nyúgei, a magány, a gyengédség és a megértés vágya, szó esik a francia író ismert műveiről. Írásmódjában igyekszik Voltaire stílusát követni, használja a meggyőzés érveit, a gúnyt, az iróniát. Az erős szociális érzékenységű magyar publicista nagy hangsúlyt helyez Voltaire közügyévé vált tevékenységére, az igazság keresésére, a szegények és az üldözöttek támogatására. Békevágyáról, az értelmetlen háborúk elítéléséről, az ártatlan áldozatok iránti aggodalomról írva saját élményeit vethette papírra Voltaire szenvedélyes stílusában.

A levélíró Voltaire magyar hatása több mint kétszáz éve jelen van íróink, fordítóink munkásságában. Az életműnek ezt a részét csak néhány Bécsben élő kortárs magyar író ismerte. A francia író leveleinek 18. századi publikálásában érdekes szerepet játszik Voltaire egyetlen magyar levelezőpartnere. A 20. században jelentős hangsúlyt kapott a Voltaire-levelek fordítása, és jóllehet a monumentális levelezés nem túl nagy része szólalt meg magyarul, a megjelent válogatások rendkívül sokszínűen mutatják be Voltaire levélírói művészetét, hangsúlyozva elkötelezettségét, fogékonyságát az irodalmi újításokra és érzékenységet a társadalmi igazságtalanságokra, amelyek megszüntetéséért tevékenyen munkálkodott.

Balázs Péter

***Jonathan Israel francia forradalma –
a szekularizmus evangéliuma***

Az 1989-es év, a francia forradalom bicentenáriuma, a Furet-féle revizionista iskola diadala – és a bicentenáriumi ünnepekből való paradox, részben mégis érthető kizárattatása óta – sok minden történt a francia forradalom történetírásában. E sorok írója mintegy negyed századdal ezelőtt Kövér Lajos szemináriumán hallott először a forradalom előzményei, lefolyása és következményei kapcsán egymással megküzdő értelmezői iskolákról, a rivális interpretációk óriási politikai tétjéről, a 19–20. századi francia történelem egészét meghatározó ideológiai jelentőségéről. Guizot, Michelet, Quinet, Aulard, Mathiez, Lefebvre, Vovelle, Richet és Furet „szent neveivel” és tanításaival való megismerkedésem után egyértelművé vált számomra, hogy szakdolgozatom tárgya nem lehet más, mint Furet forradalomtörténeti életművének elemzése. S mivel az 1990-es évek közepe, vége felé még nem volt Googlebooks, Gigapedia, Gallica és academia.edu, a dolgozatot az Egyetemi Könyvtár akkoriban még meglehetősen szűkös dokumentációja (a fejlődés e téren is számottevő) alapján kellett volna megírnom, ha Kövér tanár úr nem bocsát rendelkezésemre komoly mennyiségű fénymásolt nyersanyagot, s ha nem hoz össze azzal a Hahner Péterrel, aki pedig a téma – már akkor is terjedelmes – angolszász szakirodalmába vezetett be. Arra a dolgozatra akkor jelest kaptam, a téma iránti érdeklődésemet pedig azóta sem vesztettem el. Régóta gyűjtöm az anyagokat az elmúlt évtizedek forradalmi témájú historiográfiájának bemutatásához – a gyűjtés ma már persze nem gyűrött fénymásolatok dossziékba préselésének formáját ölti, hanem sokkal inkább pdf-ek merevlemezekre való tárolását. Az alábbiakban a felvilágosodás-kutatóként ismert, elismert és vitatott angol történész Jonathan Israel 2014-ben közzétett forradalomtörténeti monográfiájának a historiográfiai kontextust is figyelembe vevő bemutatásával és elemzésével kívánok kedveskedni Kövér Lajosnak, abban a reményben, hogy értékelné fogja azt. Választásom Israel művére nem annak példaszűrősege vagy különösen meggyőző volta miatt esett: magam is egyetértek kritikusaival abban, hogy a princetoni történész forradalom-értelmezése, ahogy mondani szokás, számos sebből vérzik. Kudarca azonban tanulságos kudarc, amennyiben igen alkalmas arra, hogy rávilágítson a hagyományos eszmetörténetírás bizonyos módszertani problémáira.

Felvezetésként mondjuk el, hogy (amint az a nagy paradigmák sorsát ismerve várható is volt) mára a Furet-féle neo-tocquevillánusnak is nevezett revizionizmus felett nagyban elszállt az idő. S mi lépett a helyére? Azt mondhatjuk, hogy leginkább semmi. A *new cultural history* nagy alakja, Lynn Hunt szerint a francia forradalom historiográfiá-

ja manapság nélkülözni kénytelen bármiféle uralkodónak nevezhető paradigmát.¹ Nem kétséges, hogy ma nem beszélhetünk olyan átfogó ortodoxiaról, mint annak idején a marxistáké vagy éppen az őket váltó revizionistáké volt. Új kutatási irányokkal természetesen szép számmal találkozhatunk: tumbol az interdiszciplinaritás, a szakemberek a történeti kutatás hagyományos eszköztárán kívül eső módszerek alkalmazásával próbálnak releváns állításokat tenni a forradalomról. Az érzelmek története, a pszichológia, az antropológia, az esztétika, sőt a különböző neuro-tudományok képviselői egyaránt hallatják a hangjukat a forradalom eseményei kapcsán – ezekről más keretek között beszámolok majd. A módszertani szórtság azonban nyilvánvalóan nem vezetett, mert nem is vezethetett új tartalmi konszenzushoz. Peter Campbell szerint: „[T]he truth is we have no agreed general theory of why the French Revolution came about and what it was – and no prospect of one.”² A nagy narratíva hiányába való beletörődés egyik feltétele az, hogy elfogadjuk az eseménysorozat világtörténeti jelentőségébe vetett hit megingását, a másik pedig az, hogy ne utasítsuk el *a priori* azt a sokak által vallott meggyőződést, mely szerint egy fontos esemény háttérében egy nagy és átfogó magyarázó elv helyett sok apróbb ok összeadódását találjuk. S ahogyan a furet-i revizionizmus sikere – ezt eredményeinek megkérdőjelezése nélkül is állíthatjuk – nyilvánvalóan és jelentős mértékben a korszellemnek volt köszönhető, úgy a mai iránytalanság is sokat elárul korszánk ideológiai zavarodottságáról, a hagyományos politikai ideológiák és meggyőzések tévesztéséről. Az 1989-es hangulatot nyilvánvalóan a liberalizmus antitotalitárius szellemisége, a Fal leomlásának és a kommunizmus bukásának kontextusa határozta meg. A forradalom értelmezésének szociális aspektusa akkor elhalványulni látszott, s a politikai/kulturális/diszkurzív értelmezések kerültek előtérbe.³ Mára azonban a liberális *credo* tekintélyvesztésével újra erős pozíciókra tettek szert a társadalomtörténeti interpretációra tett kísérletek is, ezek azonban már nem feltétlenül marxi alapokra épülnek, azaz nem átfogó társadalmi osztályok küzdelmének következményeként értelmezik a forradalmat, hanem legfeljebb kisebb, különböző társadalmi csoportok között fennálló érdekkülönbségeket képesek felmutatni.

A forradalommal kapcsolatos viták leghevesebbike persze mindig is az *okok és előzmények* meghatározása körül zajlott. Mivel jelen írást Israel könyvének bemutatására kívánom kifuttatni, talán akkor járok el helyesen, ha azon évszázados közhely felidézésével kezdem, melynek értelmében a francia forradalom a felvilágosodás gyermeke, más megfogalmazásban: a nagy filozófusok eszméinek megvalósítására, gyakorlatba való átültetésére tett kísérlet. Ezt fogalmazta meg annak idején klasszikus formában Hyppolite Taine⁴ és Daniel Mornet⁵, anélkül persze, hogy bármiképpen is problema-

¹ The Experience of Revolution. *French Historical Studies*, 32. évf. (2009), 4. sz. 672.

² Peter Campbell: Rethinking the Origins of the French Revolution. In: Peter McPhee (szerk.): *A Companion to the French Revolution*. Wiley Blackwell, Oxford, 2013. 9.

³ Jean-Clément Martin: Réflexions sur les évolutions historiographiques depuis le bicentenaire de la Révolution. *French Historical Studies*, 32. évf. (2009), 4. sz. 690.

⁴ *Les origines de la France contemporaine*. 1875.

⁵ *Les origines intellectuelles de la Révolution Française*. 1935.

tizálták volna a bölcséleti eszmék és a politikai praxis viszonyának kérdését. Az eszmék egyszerűen csak „elterjedtek” és így vagy úgy, de cselekvésre ösztönözték befogadóikat.⁶ A hagyományos eszmetörténet módszertani gyengeségeivel elégedetlen *histoire des mentalités* és a *new cultural history* nyilvánvalóan nem fogadja el a politikai gyakorlat és történések eszmékből való közvetlen leszármaztatásának idealista gyakorlatát. A probléma számos lehetséges megfogalmazása közül idézzük most fel Roger Chartier két fontos állítását: egyfelől azt, hogy az ok-okozati viszonyt érdemes megfordítani, azaz nem a bölcselők hívták életre a forradalmat, hanem utólag, a forradalom és a francia köztársaság teremtette meg a maga szellemi előzményét a nagy filozófusok panteonizációjával és a kisajátítás további gesztusaival.⁷ A másik: a könyvek tartalmánál (esetünkben a felvilágosult filozófiánál) fontosabbak a társadalmi praxisokban megnyilvánuló változások, jelesen az olvasás gyakorlatának elterjedése és jellegének megváltozása, az tehát, amit a német tudományosságból átvett kifejezéssel *Leserevolution*nak szokás nevezni. Chartier a filozófiai eszmék recepciójának igen komplikált voltára, az ún. olvasói horizontok meglétére hívja fel a figyelmet, arra tehát, hogy Montesquieu, Diderot vagy éppen Rousseau műveit sokféleképpen – tehát nemcsak forradalmi értelmezésben – lehet olvasni, s azt is kihangsúlyozza, hogy a királyság tekintélyvesztése vagy a francia társadalom dekrisztianizációja/laicizálódása egyáltalán nemcsak olvasmányok eredménye lehet, sőt, elsősorban talán nem is az. A „felforgató” könyvek nem biztos, hogy képesek új irányba fordítani a közhangulatot: talán inkább azért népszerűek, mert egyeznek a közhangulattal. E felfogás szerint a felvilágosodás filozófiájának szubverzív tartalma helyett bizonyos kulturális praxisok *tették lehetővé* a forradalmat (s nem *robbantották ki* azt).

A felvilágosodás filozófiájának ilyen és ehhez hasonló érvekkel történő „lefokozását” aligha hagyhatta annyiban a tárgynak szentelt nagyszabású monográfiák sorával előálló angol történész, Jonathan Israel, akinek az 1970-es évek végén beinduló életműve igencsak figyelemreméltó. Pályáját Latin-Amerika, illetve a spanyol monarchia történetének szentelt monográfiákkal kezdte, ám sokat írt az európai zsidóság történetéről is. Nevéhez fűződik egy széles körben elismert Hollandia-történet is.⁸ Israel 2000-es években kezdte kiadni a felvilágosodás bölcséletének szentelt, egyenként is általában ezer oldalnál terjedelmesebb köteteit,⁹ amelyekről én magam a 2006-os második kötet követően írtam recenziót.¹⁰ Az alábbiakban arra törekszem, hogy e recenzió főbb

⁶ Sarah Maza: The cultural Origins of the French Revolution. In: McPhee (szerk.): *A Companion to the French Revolution*. i. m. 42.

⁷ Chartier híres könyvének a címe is beszédes: *Les origines culturelles de la Révolution française (culturelles, azaz nem intellectuelles, ahogy annak idején Mornet könyvében szerepelt)*.

⁸ *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness and Fall: 1477-1806*. Oxford University Press, Oxford, 1995.

⁹ *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity 1650–1750*. Oxford University Press, Oxford, 2001.; *Enlightenment contested. Philosophy, Modernity and the Emancipation of Man 1670–1752*. Oxford University Press, Oxford, 2006.

¹⁰ Balázs Péter: A felvilágosodásról – radikálisan. Jonathan Israel műveiről. *Aetas*, 24. évf. (2009), 4. sz. 210–217.

megállapításait átvéve és a 2011-es harmadik kötet¹¹ tanulságaival kiegészítve bemutat-
sam azt a forradalom-interpretációt, amely voltaképpen szükségszerűen levezethető a
felvilágosodás bölcséletének viláगतalakító voltába vetett hitből.¹² Tegyük ehhez hozzá,
hogy Israel monográfia-előállító gépezete azóta sem állt le, hiszen 2017-ben megjelent
az amerikai forradalmat is a felvilágosodásra visszavezető, minden bizonnyal nem
utolsónak szánt kötet (ennek meglátásaira egyelőre nem áll módomban reflektálni).¹³

A felvilágosodás bölcséletének felkent prófétájaként Israel minden korábbi írásá-
ban éles bírálattal illeti azon történészeket, akik az újkor forradalmait elsősorban társa-
dalmi-gazdasági okokra (mint alapra) vezetik vissza, s a filozófia és gondolkodás törté-
netének csak másodlagos, alárendelt jelentőséget tulajdonítanak. Ilyennek látja például
a marxistákat és az Annales-iskolából kinövő mentalitástörténet képviselőit. Nem bá-
nik kíméletesebben az ún. nyelvi és kulturális „fordulat” képviselőivel sem. Noha
részben megalapozottnak ítéli a hagyományos eszmetörténetet illető bírálatukat, ösz-
szességében mégis kedvezőtlenül ítéli meg mind a Skinner, Pocock és Dunn nevével
fémjelzett cambridge-i iskolát, mind pedig a Koselleck-féle kritikai fogalomtörténeti
irányzatot. Ezekben közös, hogy az elemzett szövegekben nem koherens és átfogó fi-
lozófiai eszmék és világmagyarázatok nyomait keresik, hanem különböző politikai
nyelvek, diskurzusok „működését”, vagy éppen egyes kulcsfogalmak – a társadalmi-
politikai valóságban gyökeredző – lehetséges használati módját. Még kevésbé szimpa-
tizál persze a Chartier-féle kulturális szociológiával és a Darnton nevével fémjelzett
„diffuzionista” irányzattal, amelyeknek alapvető feltevése, hogy a gondolkodás terén
bekövetkező legfontosabb változások sohasem világos és elkülönített módon felfogha-
tó eszmék termékei, hanem intézmények által „termelt”, az emberekhez különböző
médiumokon keresztül eljutó és a kor mentalitásának szűrőjén átpréselődő kollektív
döntéseké – ennek megfelelően szerintük fel kell adni azt a (mind a hagyományos,
mind a cambridge-i eszmetörténészek gondolkodását meghatározó) illúziót, amely sze-
rint az eszmék, vagy éppen a politikai diskurzusok a társadalmi kontextustól függetle-
nül is vizsgálhatók lennének. Eszmék vagy diskurzusok helyett ők tehát vallástörténeti
trendeket, a társadalmak kulturális rétegzettségét, a média ismeretközvetítő szerepét
stb. vizsgálják, s Israel nem is kívánja teljességgel eltagadni eredményeiket. Felrója ne-
kik azonban, hogy túlzottan is egyoldalú elképzelésük szerint a társadalmi (vagy lega-
lábbis a szociokulturális) valóság determinálja az eszmék világát. De hol van az a tár-
sadalmi faktor, kérdi gúnyosan, amelyik képes lenne magyarázatot adni például a 18.
századi francia társadalom gyors dekrisztianizációjára? A jelenség *okát* kizárólag a
heterodox vallási-filozófiai nézetek minden más tényezőre visszavezethetetlen terjedé-
sében találhatjuk meg (persze a folyamat *lefolyását* illetően hasznos információkkal

¹¹ *Democratic Enlightenment. Philosophy, Religion and Human Rights, 1750–1790.* Oxford University Press, Oxford, 2011.

¹² *Revolutionary Ideas: An Intellectual History of the French Revolution from The Rights of Man to Robespierre.* Princeton University Press, Princeton, 2014.

¹³ *The Expanding Blaze: How the American Revolution Ignited the World, 1775–1848.* Princeton University Press, Princeton, 2017.

szolgálhat a társadalom- a mentalitás- és kultúrtörténet). Israel ugyanakkor nem kíván visszatérni a hagyományos eszmetörténet szerinte is elavult előfeltevéseihez és technikaihoz: a nagy filozófusok nagy műveinek és az ún. „örök kérdések” kontextustól független vizsgálatához. Noha szerinte igenis a filozófia és az eszmék mozgatják a világot, s a francia forradalom is egyértelműen a filozófusok műve, ezek tanulmányozását nem szabad elszakítani a társadalomtörténeti tényezőktől. A megoldást szerzőnk egy olyan új típusú eszmetörténetben (*reformed intellectual history*) látja, amely a társadalmi valóság és az eszmék szférája között dialektikus kapcsolatot, azaz kétirányú, kölcsönös hatást (*two-way traffic*) tételez, vagyis azt vizsgálja, hogyan transzformálják az új ideák a társadalmat, s a társadalom miképpen „rüg vissza” a gondolat világára.¹⁴ A forradalomról írott 2014-es könyvében – nyilván a korábban írott munkák egyoldalúságait illető bírálatok hatására – odáig már eljut, hogy a szociológiai és szociokulturális természetű kutatásokat az eszmetörténeti alapú interpretáció hasznos kiegészítőinek nevezze, világossá téve ugyanakkor előbbieket utóbbinak alárendelt szerepét.¹⁵

Nos, ha az eszmék ilyen komoly viláगतalakító erővel rendelkeznek, akkor a felvilágosodáson belül megkülönböztethető irányzatok kérdése értelemszerűen központi jelentőségre tesz szert. Israel megkülönböztet egy mérsékelt (*moderate*), Newton, Locke, Leibniz és Voltaire nevével fémjelzett irányzatot, amely racionalizált formában ugyan, de megpróbálja megőrizni a gondviselő isten ideáját, politikai téren pedig kísérletet tesz a fennálló struktúrák ésszerűen megreformált állapotban történő megőrzésére. A mérsékelt felvilágosodás hívei, noha a vallásos érzület irracionálisnak és intoleránsnak ítélt elemeit (a „babonáságot” és a „fanatizmust”) elvetik, a Gondviselést, a *Biblia* valamiféle autoritását, a lélek halhatatlanságát és a túlvilági büntetés vagy jutalom eszméjét meg kívánják őrizni s ezek mellett filozófiai úton is érvelni kívánnak. Ennek a kiegyensúlyozó kísérletnek különböző technikái vannak. Idetartozik például a gondviselő Isten létezését a világ rendezettségével és szabályszerűségével bizonyítani kívánó fiziko-teológiai érvrendszer (*argument from design*), vagy éppen a *Biblia* autenticitását történeti alapokon védelmező, esetleg a szó szerinti értelem feláldozásával megoldani kívánó kritikai iskolák. Ezzel a mérsékelt irányzattal áll szemben a végső soron Spinoza filozófiájára visszavezethető, ám annak tanításait esetenként alaposan leegyszerűsítő¹⁶

¹⁴ Israel: *Enlightenment contested...* i. m. 26.

¹⁵ Israel: *Radical Enlightenment...* i. m. 11–12.

¹⁶ Israel szerint *spinozizmus* alatt nagyjából a következőket értették a 17. és a 18. század fordulóján: az *ex nihilo* teremtés eszméjének elvetése (antikreacionizmus); a világot egyetlen örök, noha állandó változásnak alávetett szubsztancia alkotja, amelyet a természet örökérvényű törvényei kormányoznak; ezeket a törvényeket a tudomány megismerheti; Isten a világ szükségyszerű oka, s egyben a világban fellelhető dolgok összessége; a gondolat nem elválasztható az anyagtól; test és lélek voltaképpen azonosak, a természet részei, csak éppen különböző szempontból tekintve; végül, nincsen abszolút érvényű kinyilatkoztatott erkölcsi törvény, s a morál nem más, mint az ember által a társadalom hatékony működése érdekében létrehozott szabályrendszer. Mindez szerzőnk szerint, bár Spinoza tanításainak leegyszerűsítésén alapszik, voltaképpen viszonylag hű rekonstrukciója a filozófus eszméinek.

ún. *radikális felvilágosodás*, amely mind a világtól elkülönülő Isten, mind a testtől elkülönülő lélek létét tagadja, az univerzum keletkezését és fennmaradását a mozgás képességével felruházott anyag működésével magyarázza, politikai téren pedig radikális változásokat hirdet, ami egyfelől az egyházak hatalmi aspirációja elleni fellépést (egyik kedvenc témája a klerikális imposztúra, az emberek eredendő ostobaságát kihasználó papok ostromozása), másfelől pedig demokratikus és köztársasági berendezkedésű államhatalmak létrehozásának szándékát jelenti. A hagyományos tanítás szerint a moralitást kívülről kapjuk isteni parancsként (vagy az isteni akarattal egybeeső természeti törvényként) és célja nem csak a földi boldogulás, hanem a lélek halhatatlansága mentén a túlvilági élet is. Márpedig a spinozai tanítás szerint isteni parancs nem létezik, hiszen az egész világ nem más, mint az isteni szubsztancia módosulása, így az egész világ isteni, s ezen belül külön parancsok nem elképzelhetők. A lélek halhatatlanságát tagadva pedig oda jutunk, hogy a morál kizárólag földi kérdés és egy dologra alapulhat: a többé-kevésbé felvilágosult önérdekre. Ebből oly módon következik politikai radikalizmus, hogy a „spinozisták” tagadják mindenféle isteni vagy természeti eredetű társadalmi hierarchia létét, pontosabban: ha az alapvetően egyenlő és egyforma, nem elsősorban racionális, hanem sokkal inkább szenvedélyvezérelt emberek között fennállhat valamiféle egyenlőtlenség, az kizárólag funkcionális és célracionális lehet.

Israel szerint míg a mérsékelt felvilágosodás tanai alapvetően Angliából származnak, addig a radikális felvilágosodás gyökereit elsősorban az Egyesült Tartományokban (későbbi kifejezéssel Hollandiában), ebben a republikánus berendezkedésű, a bölcsélet számára példátlanul toleráns szellemi közeget biztosító országban kell keresnünk, méghozzá elsősorban Spinoza körül – ami azt jelenti, hogy a francia *philosophe*-októl teljességgel megvonja az eredetiséget (azt ugyanakkor elismeri és az *Enlightenment conteste*-ben részletesen ki is fejté, hogy a gazdaságilag és intellektuálisan egyaránt hanyatlásnak induló Egyesült Tartományokból 1720-at követően Franciaországba kerül át a radikális felvilágosodás centruma). Akármelyik korszakról is legyen szó, Israel felvilágosodásról adott narratívája mindig három szereplő interakcióján alapszik: a radikálisok és a mérsékelték szembenállását bonyolítja a harmadik tábor, a felvilágosodás egészét elvető vallásos konzervatívok (*Anti-* vagy *Counter-Enlightenment*) jelenléte. A táborok közötti erőviszonyok időbeli alakulását Israel nagyjából a következőképpen látta: a 17. század végének és a 18. század első felének Nyugat-Európájában a pénz, a paripa és a fegyver (a világi és egyházi hatalmi struktúrák támogatása, a cenzúra stb.) a mérsékelték és kisebb részben a vallásos konzervatívok kezében van, s ők mindent meg is tesznek a radikálisok ellehetetlenítésére, ami pirruszi győzelmekhez is vezet. A jövő (azaz a mi jelenünk) megteremtői mégis a régivel való kompromisszumra nem hajló radikálisok lesznek, egyszerűen azért, mert a modern ember szabadsága kizárólag a teológiai maradványok alóli végleges felszabaduláson alapulhat. A sorozat harmadik, a 18. század második felét tárgyaló kötetében pedig amellettt érvel, hogy a mérsékelt felvilágosodás képviselőinek következtelensége, a sajtószabadság, a tolerancia, vagy éppen a rabszolgaság kérdésében elfoglalt félutas és inkoherens álláspontja vezetett a radikalizmus fokozatos megerősödéséhez, végső soron tehát a forradalmak kitörésé-

hez.¹⁷ Az itt tárgyalt forradalom-monográfia pedig egyértelműen a radikális felvilágosodást tekinti az események elsődleges motorjának, a mérsékelték legfeljebb visszahúzó szerepet játszanak.

A koncepcióval vannak első látásra is szembeötlő problémák.¹⁸ Mivel Israel szerint a vallási-filozófiai radikalizmus (a monizmus, illetve a világtól elkülönülő Isten létének és a lélek halhatatlanságának tagadása) szinte automatikusan vezet politikai radikalizmushoz (a hagyományos politikai-társadalmi hierarchiát elvető demokratikus-köztársasági elvekhez és kérlelhetetlen szekularizmushoz), szerzőnk komoly nehézségekbe ütközik azon bölcselek tárgyalásakor, akik nyílt vagy rejtett ateizmusuk ellenére minden kétséget kizárólag a monarchikus államberendezkedés hívei (pl. Hobbes vagy Bayle), vagy éppen azok esetében, akik istenhívőként és a lélek halhatatlanságát vallva is demokratikus-republikánus elvek mentén kötelezik el magukat (az angol 17. század enthouziasztái vagy Rousseau). Az *Enlightenment contested Bayle, Boulainvilliers, Montesquieu* című fejezetében Israel például vért izzad, hogy a két kétségtelenül radikális valláskritikai nézeteket valló B-betűs szerzőnek olyan politikafelfogást tulajdonítson, amely megfelelné saját koncepciójának, ám ez csak azon az áron sikerül, hogy teljességgel kiüresíti a demokrácia és a republikanizmus fogalmait. Szemmel látható, hogy az alapkoncepció integritásának megőrzésén fáradozó Israel nem kívánja elismerni: egy adott szerző vallhat radikális valláskritikai nézeteket anélkül is, hogy politikailag is a radikális táborba legyen sorolható, legalábbis, teszi hozzá, koherens módon. Fontos módszertani dilemmát érintettünk itt: ahogyan azt kritikusai nem mulasztják el felróni neki, Israel a koherenciáról alkotott saját felfogását kéri számon a korabeli szerzőkön, akiket rendszeresen „megint” logikai következtelenségeikért. Ez nyilvánvalóan nem történelmi, sokkal inkább ideológusi hozzáállás.

Israel persze olyan hevesen nem is tagadja, hogy nem a múlt egyszerű rekonstrukcióját tekinti feladatának, hanem irányt kíván mutatni a progresszív jövőnek. Életművének visszatérő eleme, s persze legvitatottabb része az Alasdair MacIntyre és Charles Taylor „posztmodernista, posztkolonialista és értékrelativista” tanításait illető kritikája.¹⁹ A két filozófus ugyanis azzal a váddal illeti a felvilágosodást, hogy az „képtelen volt a teológiától és a hagyományos metafizikától független szekuláris erkölcsiséget megalapozni.” Szerzőnk szerint ez a vád – amely modern szekuláris társadalmunk alapjai elleni támadást foglal magában – kizárólag a mérsékelt felvilágosodást illetheti, amely tényleg képtelen volt felszabadulni némely korábbi szellemi tradíciók befolyása alól. A Spinoza, Bayle, Dumarsais, Diderot, Holbach (és itt még összesen körülbelül 70, inkább kevésbé, mint többé ismert, főleg francia, kisebb részben holland és néhány

¹⁷ Israel: *Democratic Enlightenment...* i. m. 13–15.

¹⁸ Francia nyelven született egy kíméletlen hangvételben írott, az interpretáció minden elemét elfogadhatatlannak ítéelő bíráló Antoine Lilti tollából. Comment écrit-t-on l'histoire intellectuelle des Lumières? Spinozisme, radicalisme et philosophie. *Annales HSS*, 2009. január–február, 1. sz. 171–206.

¹⁹ A *Radical Enlightenment*ben már John Gray számít a felvilágosodás-tagadó értékrelativisták legveszélyesebbikének (707).

angol, német és itáliai név következhetne) nevével fémjelzett radikális felvilágosodás azonban szerinte sikeresen dolgozott ki egy olyan „teljességgel szekuláris és univerzális etikát, amelynek pillérei a közjó, az igazságosság és az egyenlőség”.²⁰ Mi több – és nyilván ezzel nyitja ki sok olvasója zsebében a bicskát – azt állítja, hogy a radikális felvilágosodás nyolc pontban összefoglalható krédója²¹ az egyetlen olyan szilárd alapot képezi, amelyre következetesen modern (demokratikus, egalitárius, toleráns és antikolonialista) filozófiai-politikai program építhető. Miért? Mert a modern társadalmakban központi értéként tekintett korlátlan lelkiismereti szabadság gyökereit nem az óvatoskodó, a teológiai alapoktól elszakadni képtelen, valamint a katolikusokat és az ateistákat a tolerancia áldásaiból ismeretes módon kizáró Locke írásaiban, hanem a kizárólag szekuláris alapon érvelő Bayle és Spinoza (azaz a radikálisok) műveiben kell keresnünk.²² Mert a társadalmi és a politikai egyenlőség mellett kizárólag csak akkor érvelhetünk, ha feladjuk az isteni eredetű vagy „természetes” társadalmi hierarchia gondolatát, amely pedig oly kedves a mérsékelt felvilágosodás képviselőinek.²³ Mert az emberi faj teljes fiziológiai és értelmi egyenlősége mellett argumentáló (és a gyarmatosítást legitímáló, bibliai eredetű vagy a nyugati világ kulturális felsőbbrendűségére hivatkozó érveket ingerülten elvető) radikális felvilágosodáson kívül Israel szerint nincsen olyan nyugati szellemi hagyomány, amely a kezdetektől képes lett volna meggyőzően antikolonialista, illetve az iszlámmal és a kínai civilizációval szemben megértő álláspontra helyezkedni.²⁴ Mert a radikális felvilágosodáson kívül Israel szerint nincs olyan szellemi hagyomány, amely kész volna elismerni az egyén teljes szabadságát az életvitel és a szexualitás területén és ne akarná teológiai eredetű korlátok közé szorítani a vágyait követő embert.²⁵ A mérsékelt felvilágosodás tiszteltre méltó képviselői – s az ő szellemi örökösök – minden kérdésben megállnak félúton: tisztelik a filozófiát, de össze akarják egyeztetni a teológiával; akarják az egyén szabadságát, de bibliai alapon,

²⁰ Israel: *Enlightenment contested...* i. m. 787.

²¹ A nyolc pont: 1. a filozófiai (történeti és tudományos) ész az igazság egyetlen kritériuma, mindenfajta kinyilatkoztatás elvetése; 2. a természetfeletti jelenségek, a mágia, a szellemek és az isteni gondviselés minden formájának elvetése; 3. minden ember egyenlősége fajtól és nemtől függetlenül; 4. szekuláris és univerzális etika; 5. korlátlan gondolatszabadság; 6. az életvitel és a szexualitás korlátlan szabadsága (döntésképes felnőttek között), a házasságon kívül élők és a homoszexuálisok jogainak védelme; 7. az önkifejezés és a sajtó korlátlan szabadsága; 8. a demokratikus republikanizmus a politikai együttélés egyetlen igazán legitím formája.

²² Ld. az *Enlightenment contested* „Locke, Bayle and Spinoza: A Contest of Three Toleration Doctrines” c. fejezetét, 135–164.

²³ Ld. az *Enlightenment contested* „The Origins of Modern Democratic Republicanism” c. fejezetét, 240–262.

²⁴ Ld. az *Enlightenment contested* „Race, Radical Thought and the Advent of Anti-colonialism” c. fejezetét, 590–614.

²⁵ Ld. az *Enlightenment contested* „Sex, Marriage and the Equality of Women” c. fejezetét, 572–588.

vagy éppen a „természetre” hivatkozva²⁶ érvelnek a feminista törekvések vagy a homoszexuális kapcsolatok egyenjogúsítása ellen; elismerik az emberek alapvető egyenlőségét, mégis védelmükbe veszik a különféle társadalmi hierarchiakat; tiltakoznak az európai nagyhatalmak gyarmati kegyetlenkedései ellen, de a kolonizáció folyamatát összességében mégiscsak inkább áldásosnak, mintsem immorálisnak tartják stb. Israel úgy érvel, hogy minden olyan történeti interpretáció, amely a felvilágosodást kizárólag annak mérsékelt szárnyával azonosítja (vagy akár csak nagyobb szerepet tulajdonít a Locke-ra vagy Hume-ra visszavezethető mérsékelt eszméknek a bayle-i, spinozai vagy akár holbachi radikális nézeteknél), voltaképpen a történelemhamisítással egyenértékű, ráadásul pedig – akarva vagy akaratlanul – hozzájárul a posztmodern/értékrelativista filozófusok által a felvilágosodás szekuláris értékei ellen intézett „neokonzervatív” támadás sikeréhez. Magyarán szólva: szerzőnk szerint a szabadságszerető ember nyolc parancsolatát kizárólag a radikális felvilágosodás filozófiai bázisán lehet koherensen védelmezni.

Israel fő téziseihez való makacs ragaszkodásának ismeretében voltaképpen már előzetesen is megjósolható volt, hogy az eseményeknek szentelt műben a francia forradalom meglehetősen dogmatikus értelmezésével fog előállni.²⁷ Az sem lephet meg senkit, hogy szerzőnk továbbra sem a *sine ira et studio* elve és a hideg távolságtartás szellemében közelít a problémához, hanem világosan állást foglal a „jók” mellett és a „rosszak” ellenében²⁸ – a szereposztás azonban tartogathat meglepetéseket azok számára, akik nem elég figyelmesen olvasták a korábbi köteteket. Az mindenesetre gyorsan kiderül az előszóból, hogy Israel francia forradalma nem rivális társadalmi osztályok összecsapása, nem a francia monarchia felvilágosult elitje által vezérelt reformkísérlet félrecsúszása, s végképp nem kontingens események zűrzavaros, kiszámíthatatlan egymásra következése, hanem világtörténeti jelentőségű, máig érvényes emancipatív tartalmakat hordozó, az emberi és polgári jogok megvalósítását célzó történésorozat: a felvilágosodás radikális és mérsékelt változatának „fegyveres” összecsapása egymással és persze a felvilágosodás ellenfeivel. Szerzőnk szerint a gondolat forradalma (*the Revolution of the Mind*²⁹) csapott át politikai küzdelembe, amit az is „bizonyít”, hogy a korban a forradalmárok és a forradalom ellenfelei egyaránt Rousseau, Voltaire,

²⁶ A spinozai gondolkodásra visszavezethető radikális felfogás szerint ami van, természetesen van. A szexualitásnak sincsen természetellenes megnyilvánulási formája, legfeljebb olyan, amely sérti a másik ember szabadságát (erőszak, pedofília), így illegitim és természetesen tiltandó.

²⁷ A francia tudományosságot finoman szólva sem rázta meg a könyv megjelenése. Egyetlen komolyabb – s igen kritikus hangvételű – recenzió született róla: Jean-Luc Chappey – Blanca Missé: La Révolution: une affaire d'idées? *Revue d'histoire des sciences humaines*, 29. évf. (2016), 275–291. Israel, jó szokásához híven, válaszolt is bírálóinak. A Response to Chappey and Missé. *Revue d'histoire des sciences humaines*, 29. évf. (2016), 293–305. Angol nyelvű recenziók, bírálatok viszont nagy számban születtek, ezeknek listáját itt nem adhatom.

²⁸ Ezzel persze nincsen egyedül: a progresszív baloldalon vannak, akik úgy gondolják, hogy „szeretnünk kell a forradalmat, ahhoz, hogy megérthessük”.

²⁹ 2009-ben ilyen címmel írt könyvet is, melyben összefoglalja a monográfiák legfontosabb állításait és reagál az ellenvetésekre.

Diderot és Helvetius kezét látták a dologban.³⁰ A korszak konszenzusát azonban csak egy bizonyos mértékig fogadja el Israel, egy ponton ugyanis komoly pontosítást eszközöl azon: a könyv központi állítása az, hogy nem a filozófia *mint olyan* keresendő az események hátterében. A forradalom előrevívő, progresszív és mai szemmel is vállalható vívmányai kizárólag a *radikális felvilágosultak* („spinozisták”) tevékenységéből vezethetők le. A Locke, Montesquieu és Voltaire szellemében tevékenykedő mérsékelt ismét csak halogatónak és inkohereusnak bizonyulnak, hiszen – mélyen gyökeredző bölcséleti és teológiai meggyőződéseikhez híven – a fennálló monarchikus rendet és társadalmi hierarchiát próbálják óvatosan racionalizálni. Az interpretáció legmeglepőbb – noha a korábbi kötetekben már előkészített eleme – azonban Rousseau és az őrá hivatkozók kitaszítása a „filozófia”, a felvilágosodás és a forradalom táborából. Israel ugyanis Rousseau-t lényegében nem bölcselőnek, hanem a köznép előítéleteit (*the common people's sentiment*) védelmező demagógnak látja és láttatja. A jakobinus terror korszakát pedig a forradalom korábbi eredményei visszavételének (*the undoing of the Revolution*) nevezi, s a fordulatot, tőle egyáltalán nem váratlanul, nem a körülményekkel magyarázza, hanem egy bölcséleti/metafizikai természetű nézetkülönbségre vezet vissza – a felvilágosodás bölcselőivel ismeretesen ambivalens viszonyt ápoló genfi gondolkodó azon vélekedéséről van itt szó, mely szerint nem az észnek (*la raison*), hanem az erkölcsi érzéknek (*le sens moral*) kell vezérelnie lépteinket. Voltaképpen tehát a modern filozófiától, a ráció uralmától való elfordulás vezet a terrorhoz és a jakobinus diktatúrához: amikor az Akarat lép az Értelem helyére, minden szörnyőség elképzelhetővé válik.³¹ A rousseau-i gondolatok Robespierre általi megvalósítása egyenes úton vezet az éppencsak kivívott szabadságjogok elvesztéséhez.³² A túlhajtott egalitarizmus, továbbá az alapjául szolgáló mélységesen reakciós és antimodern klasszikus republikanizmus (a híres Róma- és Spárta-kultusz az ő „polgári erényével”), a felvilágosodás univerzalizmusának helyébe lépő sovén nemzettudat, valamint az istenhít maradványaihoz való ragaszkodás³³ adják a jakobinusok fanatizmusának és erőszak-kultuszának ideológiai hátterét. A jakobinus politikát az újkori filozófia üdvös racionalizmusa helyett a felvilágosulatlan csőcselék előítéletei irányítják, márpedig a radikálisok szerint a többségi elv szisztematikus gyakorlatának bevezetését meg kellett volna előznie a nép

³⁰ Elgondolkodtató kérdés: történészként érvelhetünk-e azzal a forradalomnak a felvilágosodás filozófiájára való visszavezetése mellett, hogy már a „korban is így gondolták”? Nem az volna-e a történelmi munka első számú feladata, hogy problematizáljuk a kortársak meggyőződéseit?

³¹ Érdemes ezt szembeállítani egy másik értelmező, Dan Edelstein álláspontjával, aki éppenséggel a forradalom korai szakaszára datálja a Spárta-kultuszt, és a természetes jogokat előtérbe helyező újkori filozófia édesgyermekének nevezi a jakobinus diktatúrát. Eszmetörténeti alaplásból is lehetséges tehát Israeléval diametrálisan ellentétes álláspontra jutni. Ld. Dan Edelstein: *The Terror of Natural Right. Republicanism, the Cult of Nature and the French Revolution*. The University of Chicago Press, Chicago–London, 2009.

³² Israel: *Radical Enlightenment...* i. m. 26–27.

³³ Israel számos alkalommal felidézti a Legfelsőbb Lény kultuszát és Robespierre ateista-ellenes támadásait.

felvilágosításának. Israel szerint az általános akarat (*volonté générale*) fogalmának kétféle – a Diderot által vallott racionális és Rousseau képviselte érzelmi – értelmezése jól mutatja, hogyan lehet a felvilágosodás a forradalom pozitív és előremutató vívmányainak életre hívója, illetve hogy miképpen vezet egyenes út Rousseau irracionális ellenfelvilágosodásától a jakobinusokig és tovább: a bolsevikokig és a nácikig.

A fentebbi Rousseau-értelmezés, amely persze nem előzmények nélküli, igényel némi kommentárt. Israel Rousseau-képének változásairól magam is írtam egy tanulmánykötetben.³⁴ Ebben az írásban azt emeltem ki, hogy szerzőnk a nagy monográfiasorozat első kötetében a genfi bölcseő tanait még a radikális és a mérsékelt felvilágosodás keverékeként (*mixture*) elemezte, mi több, ott még a Rousseau szellemében tevékenykedő jakobinusok is a radikális felvilágosodás – igaz, sok szempontból következetlen – képviselőiként soroltattak be. Rousseau a második kötetben kerül át a „sötét oldalra”: pontosabban szólva Israel szerint a korai művek (az Értékezések) ugyan még a felvilágosodás szellemében íródtak, az *Emile* és a kései írások viszont már egyértelműen reakciós fordulatot tükröznek. A genfi bölcseő életművében megfigyelhető törés magyarázza tehát, hogy a radikális felvilágosodás alapszövegei (*major textual sources*) között továbbra is ott szerepelhet pl. a *Társadalmi szerződés* vagy éppen a két *Értékezés*.³⁵ A harmadik kötetben vége szakad az árnyalt értékelésnek: ott már gyakorivá válnak a Rousseau beteges puritanizmusát, autoritarizmusát, anti-intellektualizmusát és xenofóbiáját ostromozó kirohanások. Elfogultságtól nem mentes, de nem védhetetlen, sőt, idézetekkel viszonylag jól alátámasztható értelmezés ez: bár Israel itt nem hivatkozik filozófiatörténeti előzményekre, Rousseau-ban már előtte is sokan láttak pre-totalitáriánus szerzőt.³⁶ Komoly erőszakot kell viszont tennie a tényeken Israelnek, amikor Robespierre tevékenységét egyszerűen a gyakorlatba átültetett rousseauizmusként próbálja eladni. Teljesen világos ugyanis, hogy egy adott politikai szereplő tevékenységét és retorikáját, különösen kiélezett forradalmi helyzetben, nem annyira az ideológiai meggyőződések, mint a politikai opportunizmus és további érzelmi-pszichológiai természetű megfontolások irányítják.³⁷ Tevékenységének kevésbé dogmatikus elemzéseiből az derül ki, hogy a Megvesztegethetlent mind döntéseiben, mind pedig retorikájában a rugalmasság, a változó helyzetekhez (a „körülményekhez”) való alkalmazkodás jellemezte.³⁸ Noha nem tagadható, hogy az egyes szereplők olvasmányaikra visszavezethető

³⁴ Jean-Jacques Rousseau est-il un auteur radical? In: Garcia Alonso Marta (szerk.): *Les Lumières et le politique. Études critiques sur les travaux de Jonathan Israel*. Honoré Champion, Paris, 2017. 171–194.

³⁵ Israel: *Radical Enlightenment*... i. m. 707.

³⁶ Jacob Talmon életművéről ld. José Brunner kitűnő tanulmányát: From Rousseau to Totalitarian Democracy: The French Revolution in Jacob Talmon's Historiography. *History and Memory*, 3. évf., 1. sz. (1991. tavasz) 60–85.

³⁷ Ld. pl. Marisa Linton: Friends, Enemies and the Role of the Individual. In: McPhee (szerk.): *A Companion to the French Revolution*. i. m. 263–278.

³⁸ Patrice Gueniffey: „Robespierre”. In: Mona Ozouf – François Furet (szerk.): *Dictionnaire critique de la Révolution française*. Flammarion, Paris, 1988. 318., vagy éppen Bernard Manin: „Rousseau”. In: Uo. 872.

ideológiai meggyőződéseinek vizsgálata fontos dolog, Israel – a koherens gondolkodás szerelmese és az elvekre visszavezethető cselekvés prófétája – azonban nyilvánvalóan elveti a sulykot, amikor arra tesz kísérletet, hogy politikai döntéseik háttérében szinte kizárólag átfogó, metafizikai-bölcseleti természetű meggyőződéseket azonosítson, mi több, a különböző csoportosulások között zajló ádáz politikai küzdelmet egyszerűen filozófiai irányzatok összecsapásaként mutassa be.

Az eddigiekből világosan kiderülhetett, hogy Israel narrációjában a felvilágosulatlan nép szenvedélyeit idealizáló Rousseau-nak és az ateista/univerzalista/racionális filozófusok ellenében politizáló Robespierre-nek jut a gonosz szerepe. Egyáltalán nem véletlen hát, hogy a mű konklúziójában Israel hosszan és egyetértően idézi a liberális tradíció nagy alakját, Benjamin Constant-t, aki annak idején szintén a forradalom tagadásának látta a Terrort.³⁹ A princetoni történész egyébként is fontos missziójának tekinti annak kihangsúlyozását, hogy de Maistre óta kizárólag a progresszió ellenségei próbálják ráégetni a forradalomra a reakciós Robespierre-t. Nos, kérdezhetjük, kik állnak akkor a történések pozitív pólusán? Israel főhősei Sieyès, Mirabeau, Condorcet és Brissot (minor hőroszjai pedig Desmoulins, Bonneville, Roederer, Kersaint és még néhány kevésbé híres és fajsúlyos forradalmár), akikben Spinoza, Bayle, d’Holbach, Helvetius, Diderot és Raynal abbé szellemi leszármazottait, a köztársaság, a demokrácia, a polgári szabadságjogok (nem utolsósorban a sajtószabadság), a szekularizmus, a polgári jog-egyenlőség és a mindenki számára elérhető oktatás szilárd híveit látja. A radikális felvilágosodás szellemében tevékenykedő államférfiaknak köszönhetőek a forradalom csodálatos vívmányai: a nemesi kiváltságok eltörlésétől kezdve az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatán át az egyház privilégiumainak felszámolásáig és egy teljességgel szekuláris politikai rendszer életre hívásáig. Robespierre bukását követően a thermidoriánus rezsim – különösen a fructidori államcsíny után működő II. Direktórium – újra védelmébe veszi a modern republikánizmus értékeit.⁴⁰ A népakarat érvényesülésének korlátozását a forradalom éveiben az teszi szükségessé, hogy a felvilágosulatlan, szenvedélyei és előítéletei által vezérelt, valódi érdekeit fel nem ismerő nép rendszeresen vagy a jakobinusokra, vagy a royalistákra szavaz. Ezért a Direktórium idején új lendületet kap a népoktatás politikai programja, illetve a jakobinusok által elvetett forradalmi univerzalizmus, továbbá megsokszorozódnak a felvilágosodás hagyományára való hivatkozások is. Érdeemes kitérni Babeuf, Sylvain Maréchal és a *Conspiration des Égaux* értelmezésére is: noha Israel szerint eredendően ők is a radikális felvilágosodás gyermekei, azaz vitathatatlanul szekuláris gondolkodók és politikai cselekvők voltak, azonban megszedítette és rossz útra vitte őket a Mably-Morelly-féle mélységesen reakciós Spárta-kultusz fanatizmusa és a vagyoni egyenlőség reakciós ideáljának hajszolása.⁴¹ Diktatórikus hajlamaik és jakobinus szimpátiáik tehát a radikális felvilágosodás egyedül üdvözítő útjáról való letérésre vezethetők vissza. Kiderül ebből (ha eddig nem lett volna

³⁹ Israel: *Radical Enlightenment...* i. m. 699–701.

⁴⁰ Uo. 680–681.

⁴¹ Uo. 671–672.

világos), hogy Israel radikális felvilágosodása szociális téren kifejezetten mérsékelt: egalitarizmusa elsősorban politikai és nem szociális jellegű. A radikális felvilágosultak elvben és szavakban törekszenek ugyan a vagyoni egyenlőtlenségek *mérséklésére*, ám a magántulajdont támadó, teljes vagyoni egyenlőséget hirdető proto-szocialista eszméket Israel reakciónak bélyegzi, és az ellen-felvilágosodáshoz sorolja. Ezzel az értelmezéssel nem csak az a probléma, hogy szembemegy az elmúlt két évszázad nyelvhasználatával, amelyben nem a polgári szabadságjogok liberális (nevezzük őket így az egyszerűség kedvéért) védelmezőit, hanem a társadalmi igazságosságért küzdőket szokás radikálisnak nevezni. A másik, ezzel nyilván összefüggő probléma: ahogyan korábban már jeleztem, Israel úgy véli, hogy munkái nem csak antikvárius jelentőséggel bírnak, hanem a progresszió mai hívei kezébe aktuálisan is használható fegyvereket kíván adni a posztmodern értékrelativisták és a valláshoz való visszatérést hirdető ellen folytatott küzdelemben. Ha viszont a felvilágosodás „spinozista” szárnyának radikalitása kimerül a modernitás liberális, szekuláris és individualista alapértékeinek védelmében, azzal a mai progresszív baloldal aligha fog megelégedni.⁴²

Nos, Israel értelmezésében a francia forradalom – a jakobinus kitérőt leszámítva – 1789-től 1799-ig tart, pontosan addig tehát, amíg találunk a hatalom közelében olyan politikai szereplőket, akiket a polgári szabadságjogok, a képviselői demokrácia és a szekuláris politikai berendezkedés előmozdításának szándéka mozgat. Napóleon, már első konzulsága idején is, de császárként természetesen még inkább, a jogkorlátozás és a visszarendezés munkása. Israel persze nem is lenne Israel, ha nem próbálna neki helyet találni a radikális/mérsékelt/ellen-felvilágosodás hármasszoros osztályozási rendszerében. Nos, a katolikus egyházzal kiegyező, a sajtó szabadságát és a polgárok politikai jogait a legkevésbé sem tisztelgető Napóleon, a társadalmi hierarchia (pl. a nemesség intézményének) helyreállítója, szerinte a *mérsékelt felvilágosodás* egy a korábbiánál hatékonyabb és modernebb változatát képviseli, akinek politikája ellen hiába tiltakoznak például a radikális felvilágosodás szellemét – elsősorban a vallásellenességet és az antiklerikalizmust – a 19. századra átmentő Ideológusok.⁴³

E rövid összefoglalóból is kiderül, hogy Israel forradalomértelmezése sok szempontból meglehetősen olvasható. Vitathatatlanul adatgazdag munkáról van szó, szembetűnő ugyanakkor, hogy szerzője mennyire célzottan használja forrásait: az általa felkínált értelmezést alátámasztani látszó elemek fontosságát erős retorikával megírt

⁴² Lényegében ugyanezt teszi szóvá Antoine Lilti fentebb már idézett bírálatában: a jelenkori rendszerkritikus baloldali gondolkodásban valóban megfigyelhető a Spinoza iránti heves érdeklődés és tanításainak mai aktualitásába vetett hit, ám Gilles Deleuze, Antonio Negri, Yves Citton, vagy éppen Frédéric Lordon műveiben az *Etika* szerzője nem elsősorban a szekularizmus, a humanizmus és az absztrakt egyéni jogok prófétájaként, sokkal inkább a széles néptömegek politikai színtérre való belépésének teoretikusaként tűnik fel. Lilti: *Comment écrit-on l'histoire intellectuelle...* i. m. 175–176.

⁴³ Israel: *Radical Enlightenment...* i. m. 696.

bekezdésekbe ágyazva hangsúlyozza ki;⁴⁴ az övével ellentétes interpretációkról általában meglehetősen karikatürisztikus összefoglalást nyújt, a nézeteivel nehezen összeegyeztethető tényektől viszont hajlamos elfordítani tekintetét. Ami még talán ennél is zavaróbb: terjedelmes módszertani fejtegetéseiben akármennyire is elhatárolódní látszik a hagyományos, eszmetörténeti alapú interpretációtól, s akármennyire is késznek mutatkozik elfogadni a *cultural history*, a mentalitástörténet, vagy éppen a diskurzus-elemzés bizonyos eredményeit, a munka kiinduló tézise mégis javíthatatlanul ódivatúnak, idealistának, 19. századinak tűnik. Israel ugyanis lényegében amellet érvel, hogy a történelmet kompakt ideológiai táborok (a haladók, a halogatók és a reakcióso) intellektuális természetű küzdelme viszi előre. Szerzőnk a forradalom szereplőinek döntéseit nem a körülményekre és az események mindig kiszámíthatatlan alakulására – a király politizálására, a szökésére, a háborúra, a gazdasági nehézségekre – adott válaszokként értelmezi (ezeknek alig-alig tulajdonít magyarázó erő), hanem ideológiai meggyőződéseikre vezeti vissza. Különösen ijesztő (és a tényekkel összhangba aligha hozható) az a dogmatizmus, amelynek szemüvegén keresztül szerzőnk teljességgel koherensnek látja a három rivális tábor, pedig világos – akár még az általa hivatkozott életrajzi adatok alapján is –, hogy például a radikális táborba sorolt Brissot, Mirabeau, Condorcet és Sieyès olvasmányai, írásai és tettei aligha indokolják összetartozásuk kihangsúlyozását, illetve a „mérsékelttekkel” vagy a felvilágosodás és a forradalom ellenségeivel való éles szembeállításukat. Végül komoly szereptévesztésre vallanak az alábbihoz hasonló (a forradalomnak szentelt kötetben is szép számmal található) mondatok: „[T]he principles of Radical Enlightenment possess an absolute quality in terms of reason which places them above any possible alternative” – ez világnézeti megnyilvánulásnak még elfogadható (bár annak is túl egyszerű) volna, a múltbeli történések megértésén fáradozó történész erőfeszítéseit azonban nyilván nagyban hiteltelenítik az efféle megfogalmazások.

⁴⁴ Egy kizárólag az interneten olvasható kemény bírálatban az amerikai történész, Kent Wright Israel könyveinek retorikai jellegzetességeit tárgyalja, kimutatván stílusának – szóhasználatának és jelzőhalmazának – manipulatív voltát.

Kökény Andrea

*Egy francia felfedező a vadnyugaton: Benjamin Bonneville**

Sokat gondolkodtam rajta, kiről és miről is kellene írni Kövér Lajos születésnapjára köszöntő kötetébe. Egyetemistaként minden francia történelemmel kapcsolatos órájára jártam, s azóta többször is hallhattam és olvashattam tőle a 18–19. századi francia utazók történeteit. Történelem–angol szakosként érdeklődésem az Egyesült Államok 19. századi átalakulása és a nyugati terjeszkedés története felé fordult. Így végül egy olyan francia származású amerikai életének a bemutatására esett a választásom, akinek családja szorosan kötődött a francia forradalomhoz, s aki az Újvilágban katonai pályára lépett és bejárta az észak-amerikai kontinens jelentős részét. Benjamin Bonneville karrierjének megítélése máig vitatott. Hogy felfedező, kalandor vagy kém volt-e – ennek eldöntését az ünnepeltre bízom.

Benjamin Louis Eulalie de Bonneville 1796. április 14-én született Párizsban, Margaret Brazier és Nicolas Bonneville első gyermekeként. Anyja jó néhány francia és holland kortársához hasonlóan kiállt a nők jogaiért, apja pedig liberális szellemű lapszerkesztő, újságíró, író volt, aki kiválóan tudott németül és angolul, s kiadói tevékenysége mellett műfordítással is foglalkozott. Nicolas Bonneville Lafayette oldalán harcolt az amerikai függetlenségi háborúban, s fontos szerepet játszott az 1781-es yorktowni ütközetben is, mely a brit fegyverletétel nyomán egyben a háború végét és az Egyesült Államok függetlenségének elismerését is jelentette. Az 1780-as évek közepén angliai tartózkodása során kapcsolatba került a szabadkőművesekkel, visszatérését és a rendi gyűlés összehívását követően pedig aktív szerepet vállalt a francia forradalomban. A girondisták programját támogatta, s lapjában szót emelt a jakobinusok radikalizmusa ellen. Emiatt letartóztatták, s csak Robespierre kivégzését követően engedték szabadon.¹

Ezután egy időre visszavonult vidéki birtokára, Normandiába. Feleségén és kisfián kívül 1797-től kezdve házukban lakott Thomas Paine, akivel 1792-es Franciaországba érkezése óta szoros barátságot ápoltak. Míg elsőszülött gyermeküket a Benjamin Franklin iránti barátság és tisztelet okán Benjamin Bonneville-nek keresztelték, a másodszülött fiút Thomas Paine Bonneville-nek, s így Paine vállalta a keresztapaságot is.²

* A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, *Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs bázisok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban* című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

¹ Helen Markley Miller: *Benjamin Bonneville, Soldier-Explorer, 1796-1878*. Julian Messner, Inc., New York, 1957. 10–11.

² Miller: *Benjamin Bonneville...* i. m. 12.; Edgeley W. Todd: Benjamin L. E. Bonneville. In: LeRoy Reuben Hafen (szerk.): *Mountain Men and Fur Traders of the Far West. Eighteen Biographical Sketches*.

Napóleon hatalomra jutása után azonban a Bonneville család megint nehéz helyzetbe került, főleg miután az apa a Brumaire 19-i államcsínyt követően egyik írásában Napóleont Oliver Cromwellhez hasonlította. Nicolas Bonneville ismét börtönbe került, s szabadulása után jobbnak látta, ha legalább családját biztonságba helyezi.³

Mivel Thomas Paine közben visszatért az Egyesült Államokba, felajánlotta segítségét a Bonneville családnak. Az anya és két fia közel két hónapig tartó hajóút után, 1803 júniusában érkezett meg a virginiai Norfolk kikötőjébe. Philadelphia érintésével New Jersey államba utaztak, s először Paine bordentowni birtokán laktak. Majd, mivel barátjuk ekkoriban New Yorkban tartózkodott, követték őt. Megélhetésük biztosítására Madame Bonneville francia nyelvleckéket adott, majd nevelőnői állást vállalt.⁴ 1804 tavaszán Thomas Paine-nel együtt elköltöztek vidéki birtokára, New Rochelle-be, ahol az anya vállalta a házvezetőnői feladatokat, Benjaminget pedig beírták egy bentlakásos iskolába. A fiú a hétvégéket Tom Paine otthonában töltötte. Hosszú beszélgetéseik során öreg barátja egyre jobban megismertette őt a helyi szokásokkal és az amerikai kontinens történetével. Benjamin szorgalmasan tanult angolul, s sokszor olvasott fel Paine-nek a helyi újságokból.⁵

Az egyik legfrissebb hír a nyugati terjeszkedés első lépése, az 1803-as Louisiana-vásárlás volt. A napóleoni háborúk miatt pénzsűkében lévő Franciaország 15 millió dollárért lemondott a Mississipp-i nyugati vízgyűjtő medencéjéről, s így közel 2,1 millió négyzetkilométer került az Egyesült Államok birtokába. A lapok részletesen tudósítottak arról az expedícióról is, amelyet Thomas Jefferson elnök a terület feltérképezésére küldött Meriwether Lewis és William Clark vezetésével.⁶ Lewis és Clark 1804 májusában indultak útnak Missouri területéről, átkeltek a Nagy-síkságon és a Sziklás-hegységen, majd a Columbia folyón leereszkedve 1805 novemberében elérték a Csendes-óceánt. Útjuk során feljegyzéseket készítettek az egyes vidékek földrajzi adottságairól, természeti kincseiről, az őslakos indiánokról, az állat- és növényvilágról. Az expedíció jelentősége tudományos sikerén kívül abban rejlett, hogy jogalapot teremtett az Egyesült Államok számára az amerikai kontinens északnyugati részének, az ún, Oregon-vidéknek a megszerzésére.⁷

Benjamin Bonneville-t Amerikába érkezése óta foglalkoztatta a kontinens megismerése, a vadnyugat feltérképezése. Thomas Paine-nel sokat beszélt terveiről, aki arra biztatta, hogy olyan pályát válasszon, ahol lehetősége lesz felfedező utak szervezésére. 1813-ban, tizenhét évesen beiratkozott a West Point Katonai Akadémiára, ahol két évvel később kapta meg diplomáját, hadnagyi rangban. Közben, Napóleon 1814-es

University of Nebraska Press, Lincoln, 1982. 272.; Howard Fast: *Tom Paine*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1984. 365–366.

³ Miller: *Benjamin Bonneville*... i. m. 14.

⁴ Uo. 21., 24–25.; Fast: *Tom Paine*. i. m. 378–379., 388.

⁵ Miller: *Benjamin Bonneville*... i. m. 28–32.; Fast: *Tom Paine*. i. m. 389–390.

⁶ Miller: *Benjamin Bonneville*... i. m. 35–36.

⁷ Walter LaFeber: *The American Age. United States Foreign Policy at Home and Abroad since 1750*. W. Norton & Company, New York – London, 1989. 42.

bukását követően végre elhagyhatta Franciaországot édesapja, s csatlakozott New Yorkban élő családjához. Benjaminget először Új-Angliába vezényelték, ahol négy évet töltött. Egyik legfontosabb feladata az újoncok toborzása volt. 1821-től a Mississippi folyó vidékén és Arkansas területén teljesített szolgálatot. Ezalatt megismerte a nyugati határvidéket, s az ott élő indián törzseket.⁸

Az arkansasi Fort Gibsonban töltött időt egy különleges felkérés szakította meg. 1824 tavaszán magához hívatta parancsnoka, Mathew Arbuckle tábornok. Elmondta, hogy Monroe elnök meghívására hamarosan az Egyesült Államokba érkezik Lafayette márki, hogy a függetlenségi nyilatkozat elfogadásának 50. évfordulója közeledtével az új generációk számára is felidézze a patrióta küzdelem időszakát, s hogy az amerikaiak még egyszer tisztelgessenek a francia forradalmár előtt, aki maga is harcolt a gyarmatok szabadságáért. Mivel ismerték a Bonneville család francia kapcsolatait, a hadügyminisztérium felkérte Benjaminget, legyen a tagja annak a kíséretnek, amely amerikai körútján Lafayette mellett lesz. A fiatal katonatiszt örömmel vállalta a feladatot. 1824 augusztusában ő is ott volt a New York-i kikötőben, amikor a márki megérkezett.⁹

Az amerikai kormány vendégét mindenhol dízsorúzzal és zeneszóval fogadták. Először körbeutazta a keleti parti nagyvárosokat Massachusetts, Connecticut, New York, Delaware és Pennsylvania állam területén, októberben pedig Virginiába érkezett, ahol többek között ellátogatott Mount Vernonba, George Washington sírjához. Yorktownban részt vett az 1781-es ütközet 43. évfordulójára rendezett ünnepségen. Ezután Thomas Jefferson monticellói birtokát kereste fel. Benjamin szemtanúja volt, ahogy a két barát megöleli egymást, majd hosszan beszélgetnek.¹⁰

Lafayette és kísérete december elején érkezett meg az amerikai fővárosba. A Fehér Házban több alkalommal is találkozott Monroe elnökkel, hivatalos látogatást tett az amerikai szenátusba, majd felszólalt a képviselőház ünnepi ülése előtt. Az év végét és 1825 elejét Washington D.C.-ben töltötte, s február 23-án indult el körútjára a déli államokba. Észak-Karolinán, Dél-Karolinán, Georgián és Alabamán keresztül eljutott egészen Louisianáig. Ütközben a függetlenségi háború számos csatahelyén tűzijátékkal egybekötött ünnepségeket tartottak, s találkozott régi harcostársaival is. Április közepén New Orleansból indult vissza észak felé a Mississippi folyón. Missouri, Tennessee, Indiana, Kentucky, Ohio útvonalon érkezett újra Pennsylvániába, majd az Erie-csatorna még épülő részén New Yorkba.¹¹

1825. június 17-én, a Bunker Hillnél vívott ütközet 50. évfordulóján Daniel Webster társaságában elhelyezte a csata emlékművének alapkövét. Ezt követően ismét a keleti part városaiba és a függetlenségi háború emlékhelyeire látogatott el, majd visszatért az amerikai fővárosba. Szeptember 6-án az időközben elnökké választott John Quincy

⁸ Miller: *Benjamin Bonneville...* i. m. 39., 41–44.; Todd: Benjamin L. E. Bonneville. i. m. 273.; David Dary: *The Oregon Trail. An American Saga.* Oxford University Press, New York, 2005.

⁹ Miller: *Benjamin Bonneville...* i. m. 46–47.

¹⁰ Uo. 49–50.

¹¹ Lafayette amerikai körútjának részleteiről ld. William Jones: Rekindling the Spark of History. Lafayette's Visit to the United States, 1824–1825. *The American Patriot*, 2007. november 23. 54–63.

Adamsszel találkozott, majd beszédet mondott a Kongresszus két házának közös ülésén. Aznap este Adams elnök bankettet rendezett a 68. születésnapját ünneplő márki számára a Fehér Házban.

Az amerikai kormány egy új fregattot szerelt fel Lafayette számára, amelyet a britek ellen vívott 1777. szeptember 11-i ütközet emlékére *Brandywine*-nak neveztek el. Ez volt az első csata, ahol Lafayette kulcsszerepet vállalt George Washington seregében, s bár vissza kellett vonulniuk, sebesülten is bátorította katonatársait. Az amerikai flotta hajóin általában hét-nyolc tengerészkadét szolgált, de a francia vendég hazaszállítására kiállított *Brandywine*-ra annyi önkéntes jelentkezett, hogy végül, mivel az Unió ekkor huszonnégy államból állt, huszonnégy kadétot választottak ki közülük.¹²

Lafayette-tel utazott Benjamin Bonneville is. Megtiszteltetésnek vette, hogy a márkival tarthat, s örült, hogy újra láthatja szülőföldjét. Megérkezésük után segítette neki elrendezni azt a sokféle ajándékot – indián íjakat, nyilakat, csatabárdokat, fejdíszeket, kitömött állatokat, s különböző emléktárgyakat –, amit amerikai útján kapott. Akkor is Lafayette mellett volt, amikor hírért vették, hogy 1826. július 4-én, a függetlenségi nyilatkozat kihirdetésének ötvenedik évfordulóján régi barátai, Thomas Jefferson és John Adams elhunytak.¹³

Bonneville 1826 augusztusában tért vissza az Egyesült Államokba. Ekkor tudta meg, hogy időközben előléptették kapitánnyá. Novemberben elfoglalta állomáshelyét Arkansasban, de az utazás izgalmait követően túlságosan egyhangúnak találta az életet Fort Gibsonban. Ismét foglalkoztatni kezdte a gondolat, hogy a vadnyugat felfedezésére induljon. Ezért felkeresett egy közelben élő prémvadászt, hogy tanácsot kérjen tőle. Auguste Choteau a hétéves háborút követően, 1764-ben alapította meg St. Louis városát, a függetlenségi háború után pedig vezető szerepre tett szert a Missouri folyó vidékén élő indián törzsekkel folytatott kereskedelemben.¹⁴ Vagyont főként prémkereskedelemből szerezte, s tudta, hogy egy ilyen vállalkozás megszervezése, az expedíció tagjainak felszerelése és ellátása gondos előkészületeket kíván, amit részletesen elmagyarázott Benjaminnak.

Az elkövetkező éveket a felkészüléssel töltötte Bonneville. Társaival sokszor a szabadban táborozott, a kovácsoktól megtanulta a patkolást és a kerékjavítást, a prémvadászoktól pedig a csapdaállítás módját és az indiánokkal folytatott cserekereskedelem mikéntjét. Jó néhány alkalommal vállalkozott arra is, hogy az őslakosok vitás ügyeit rendezni próbálja, s így ismerje meg a közelben élő törzsek szokásait, életmódját. 1827-ben tagja volt annak a csapatnak, amelyik az USA délkeleti területeiről áttelepített krík indiánok közel nyolcszáz fős csoportját fogadta.¹⁵ Segíteni próbált nekik a kor-

¹² Uo. 62.

¹³ Miller: *Benjamin Bonneville...* i. m. 51–52.

¹⁴ Donald William Meinig: *The Shaping of America. A Geographical Perspective on 500 Years of History. Vol. 2. Continental America, 1800-1867.* Yale University Press, New Haven – London, 1986. 70.

¹⁵ Az amerikai kormányzat a 19. század elejétől kezdte szorgalmazni az ország délkeleti részén élő indián törzsek nyugatra telepítését. Az ún. öt civilizált törzs közül először a cserokik és a csaktók, majd a csikaszők, szemínolok és kríkek átköltöztetése is egyre nagyobb lendületet vett.

mány által kijelölt földeken történő letelepedésben, együtt vadászott velük, s sok hasznos dolgot megtanult tőlük. Mikor már úgy érezte, elég tapasztalatot szerzett, eltávozást kért a hadseregtől, s New Yorkba utazott, hogy megkezdje az előkészületeket nyugati felfedezőútjához.¹⁶

Tervéhez meg kellett nyernie a hadügyminisztérium támogatását, ezért felkereste Alexander Macomb tábornokot, a hadsereg főparancsnokát.¹⁷ Ő először elutasította kérését: „Nem akarunk háborút Nagy-Britanniával Oregon-vidék miatt. Ha az angolok megtudják, hogy egy katonatisztet küldünk a nyugati területek felderítésére, az csak bajt okozhat” – mondta.¹⁸ Válaszában Bonneville azzal érvelt, hogy Oregon nem csupán prémekben gazdag vidék, hanem faállománya és termőföldje is bőséges. A két ország ugyan közösen birtokolja, de eljöhet az idő, amikor háború tör ki köztük a terület ellenőrzéséért.¹⁹ Ebben az esetben jó lenne, ha az amerikaiak már jobban ismernék az ott lévő viszonyokat, legyen szó az indián törzsekről, vagy épp az utánpótlás szállítását lehetővé tevő ösvényekről, utakról. Érvelését azzal is megpróbálta alátámasztani, hogy a brit Hudson-öböl Társaság befolyásának ellensúlyozására az Oregonban élő amerikai telepeseknek szüksége lenne kormányuk támogatására. Azt javasolta, hogy szervezzenek egy prémvadász expedíciót, amit a hadsereg arra is felhasználhat, hogy információt gyűjt a területről.

Macomb tábornoknak még mindig kétségei voltak, de néhány hónap gondolkodási idő és egyeztetés után végül magához hívatta Bonneville-t, s arról tájékoztatta, hogy a hadügyminisztérium engedélyezte tervét, s két évre eltávozást adott neki a hadseregből. Így már útra kelhetett a kontinens északnyugati részére, hogy információt gyűjtsön

A folyamatot megerősítette az Andrew Jackson elnöksége alatt 1830-ban elfogadott *Indián elköltöztetési törvény*, melynek nyomán az 1840-es évek elejére a törzsek tagjait – óriási veszteségek árán – áttelepítették a Mississippitől nyugatra kijelölt területekre.

¹⁶ Miller: *Benjamin Bonneville...* i. m. 55–56.

¹⁷ Alexander Macomb tábornok 1828 májusától 1841 júniusában bekövetkezett haláláig volt az amerikai hadsereg főparancsnoka.

¹⁸ Uo. 56.

¹⁹ A 19. század első felében az Oregon elnevezés jóval nagyobb területet jelölt, mint a mai Oregon állam. Határa északon az Oroszországhoz tartozó Alaszka, délen a spanyol–mexikói Kalifornia volt, keleten a Sziklás-hegység, nyugaton pedig a Csendes-óceán, vagyis a mai Oregon, Washington és Idaho államot, valamint Montana és Wyoming, illetve a kanadai British Columbia provincia egy részét foglalta magában. A területre eredetileg igényt formált Nagy-Britannia, Franciaország, Oroszország és Spanyolország is. A franciák 1763-ban, a hétéves háború végén elvesztették jogalapjukat, a spanyolok és az oroszok pedig különböző szerződésekben lemondtak róla. 1818-ban végül megállapodás született az USA és Nagy-Britannia között is. A 49. szélességi fok lett a határ a Nagy-tavaktól nyugatra egészen a Sziklás-hegységig, innen a Csendes-óceánig terjedő vidék pedig a két ország közös birtokába került. A szerződés mindkét fél állampolgárai számára engedélyezte a kereskedelmet és a letelepedést a közös igazgatás alatt lévő területen. A megállapodás tíz évre szólt, majd megújították, azzal a kikötéssel, hogy bármelyik fél felmondhatja, ha ezt a szándékát egy évvel korábban jelzi. LaFeber: *The American Age...* i. m. 75–78.; Meinig: *The Shaping of America...* i. m. 74–75.

a vidékről, tanulmányozza az ott lévő indián kultúrákat és a kereskedelmi lehetőségeket. Felmérést kellett készítenie a terület topográfiájáról, a művelhető területek mennyiségéről és minőségéről, a gazdálkodás formáiról, s a brit jelenlét kiterjedéséről is. Az út költségeinek fedezéséhez szükséges összeget azonban magának kellett előteremtenie, ezért New Yorkba utazott.²⁰

Az első amerikai kísérlet a Csendes-óceán partvidékén egy állandó telep létrehozására John Jacob Astor nevéhez volt köthető. Az eredetileg német származású New York-i kereskedő még az 1812–14-es brit–amerikai háború előtt hozott létre egy prémkereskedő társaságot (*Pacific Fur Company*), s egy kereskedő állomást a mai Oregon területén, Astoria néven. A háború alatt azonban vállalkozása csődbe ment és a britek vásárolták fel.²¹ Az amerikai próbálkozások ennek ellenére nem maradtak abba, így 1832-ben Alfred Seton személyében egy olyan üzletember sietett Benjamin Bonneville segítségére, aki annak idején maga is résztvevője volt Astor expedíciójának. Összesen százöt embert sikerült megnyerniük a vállalkozáshoz. Köztük volt Michel Silvestre Cerré és Joseph Reddeford Walker hadnagy, akik korábban már hosszabb időt töltöttek a nyugati határvidéken.²²

1832. május 1-jén indultak útnak Fort Osage-ból, Missouri államból. Bonneville egyik célja az volt, hogy szekérral keljen át a Sziklás-hegységen, s ezzel megnyissa az utat az amerikai telepések előtt. A kb. húsz szekérből, lovakból, öszvérekből és ökrök-ből álló karavánnak, mely az ellátmányon kívül kereskedésre szánt árut is szállított, számtalan nehézséggel kellett megküzdenie, mire a Missouri folyó mentén haladva június közepén elértek a Platte folyóig. Itt a tavaszi áradások miatt csak úgy tudtak átkelni az északi partra, hogy a szekerekről leszerelték a kerekeket, a deszkák közötti réseket gondosan betömtek, s tutajként úszatták át őket a folyón.²³ Innen tovább folytatták útjukat nyugatra, s a mai Wyoming területén átkelve elérték a Sziklás-hegységet. Tudták, hogy az 1820-as évek közepén a prémvadászok találtak ott egy átjárót, amit South Passnak neveztek el. De azt is tudták, hogy eddig ezen a magasságon még sosem kelt át szekér. A magaslati levegőn megvolt a veszélye, hogy a szekerek darabokra hullanak. Bonneville ezért utasítást adott, hogy vegyék le az összehúzódtott kerekeket, s fából szögezzenek egy pántot a kerékkoszorúra, majd hevítsék fel az abroncsokat, húzzák vissza a kerékre, s az egészet mártásák hideg vízbe. Így már folytathatták útjukat, s július 24-re átkeltek a Vízválasztón.²⁴ Hamarosan szemük elé tárult a Green River végtelen völgye. Miután leereszkedtek, egy prémkereskedő állomást építettek

²⁰ Miller: *Benjamin Bonneville...* i. m. 57.; Todd: Benjamin L. E. Bonneville. i. m. 274–275.

²¹ J. M. Bumsted: *The Peoples of Canada. A Pre-Confederation History*. Oxford University Press, Toronto – Oxford, 1992. 202–203.; Meinig: *The Shaping of America...* i. m. 66–68.

²² Michel Cerré arisztokrata származású családja St. Louisban élt. A fiú több alkalommal végighajózott a Missourin, s részt vett a Santa Fe ösvényen folyó kereskedelemben is. Joe Walker Tennessee állam határvidékén nőtt fel, majd Missouriba költözött. Bejárta a Santa Fe ösvényt egészen Felső-Kaliforniáig, s tapasztalt prémvadász lett. Miller: *Benjamin Bonneville...* i. m. 60–63.

²³ Uo. 67–69.

²⁴ Uo. 73–74.

Fort Bonneville néven.²⁵ Úgy tervezték, hogy ez szolgál majd téli szállásukként is, azonban a nagy havazások miatt végül el kellett hagyniuk.

1833 tavaszán a Snake folyó mentén tettek felfedező utakat a mai Idaho területén, s eljutottak a Salmon folyó vidékére, a népörszi indiánok földjére. Itt már felállították a hódcsapdákat is, hogy minél több prémet gyűjtsenek a július elején esedékes prémvadász találkozó előtt.²⁶ Egy kisebb város nőtt ki a földből, amikor több száz prémvadász gyűlt össze a prérin, hogy zsákmányukat különféle árukra cseréljék. Inget, takarót, puskát, lőszert, élelmet és dohányt vásároltak. A tábor közelében hamarosan megjelentek az indiánok sátrai is. Bonneville-ék is kipakolták a magukkal hozott árukat és a prémeiket, s üzletkötés után bekapcsolódtak trapperekkel folytatott beszélgetésekbe és vidám viccelődésekbe.²⁷

Benjaminnek azonban fontos dolgot kellett még elvégeznie. 1833 júliusa volt, s októberben lejárt az eltávozásra engedélyezett ideje, így meg kellett írnia jelentését a hadügyminisztérium számára, s el kellett döntenie, hogyan tovább. Már feltérképezték a környéken lévő folyókat, tavakat, hegyeket és völgyeket. Feljegyezték az éghajlati jellemzőket, a mért hőmérsékleteket, a magaslatokat és egyéb geológiai formációkat, s azokat a helyeket, ahol édesvíz és fa volt található. Információkat gyűjtöttek azokról a törzsekről, amelyekkel útjuk során találkoztak: a kró, feketeláb, sosóni, banok, flethed, népörszi és pendorej indiánokról és szokásaikról.

Az expedíció egyik legfontosabb célja a prémvadászat és prémkereskedelem kiterjedésének és a különböző kereskedő társaságok tevékenységének vizsgálata volt. Mennyiért keltek el a prémeik, milyen árukra volt igény cserébe, azok mennyibe kerültek? Ahogy már fentebb említettem, a Sziklás-hegységtől a Csendes-óceánig terjedő Oregon-vidék 1818-tól Nagy-Britannia és az Egyesült Államok közös igazgatása alatt állt. A területen mindkét ország állampolgárai letelepedhettek, gazdálkodásba foghatk vagy kereskedhettek. A prémvadászat felett a brit kézben lévő Hudson-öböl Társaság mellett az Amerikai Prémkereskedő Társaság szerzett monopóliumot. Ez azonban azt is jelentette, hogy Benjamin Bonneville és társai arra irányuló kísérlete, hogy maguk is prémvadász és prémkereskedő vállalkozásba fogjanak, nem sok sikerrel kecsegtetett. Sőt, a már korábban ott lévő vadászok és kereskedők minden erejükkel megpróbálták megakadályozni, hogy felfedező útjuk során nagyobb mennyiségű hódprémhez jussanak. Nem egyszer előfordult, hogy indián cserkészeket magasabb fizetséget ígérve elcsábították tőlük, vagy szándékosan félrevezették az expedíció tagjait.²⁸

A beszámoló ezzel együtt számos pozitívumot tartalmazott. A küldetést azonban nem teljesítette egészen Bonneville, hisz nem jutott el a Csendes-óceánig. Döntenie kellett, hogy visszafordul, vagy az eltávozás meghosszabbítását kéri felettesétől. Több okból is az utóbbit választotta. Tollat ragadott, hogy levelet írjon felettesének.

²⁵ Uo. 80–81.

²⁶ Uo. 84–88., 96–100.

²⁷ Uo. 103–105.

²⁸ Uo. 105–106.

„Tábornok!

Ez a vidék sokkal kiterjedtebb, mint gondoltam.

Hogyan is lehetne szavakkal leírni a Platte, a Green, a Salmon és a Snake folyót? Hogyan is lehetne szavakat találni az eddig még el nem nevezett patakokra, völgyekre, mezőkre és hegyvonulatokra? Hogyan lehetne leírni az elhagyatottságot, a méreteket, a csodát?

És eddig még csak a Sziklás-hegység szívét értem el. Remélem, nem élek vissza a bizalmával, de úgy döntöttem, hogy maradok még a Columbia folyótól északra lévő területek feltérképezésére. Nem merészeltem volna ezt megtenni, ha nem tudnám, hogy ön mennyire szeretné, ha információkat gyűjtenék a vidékről. Ha most rögtön visszatérnék, az csak fél siker lenne.”

Bonneville ezt követően a katona szemszögéből is megfogalmazta véleményét. „Ha kormányunk valaha is azt tervezi, hogy birtokba veszi Oregon, minél hamarabb teszi, annál jobb.” Azzal érvelt, hogy ehhez nem lenne szükség jelentős katonai erőre, hisz az indiánok „békések és őszinték”, a Hudson-öböl Társaság kereskedőállomásai pedig kicsik és szétszórta helyezkednek el, így nem tanúsítanak ellenállást.

Ezen a ponton részletesen kitért a Hudson-öböl Társaság erődjének leírására, majd a következő sorokkal zárta levelét. „[1834.] június végén találkozom M. S. Cerrével, s ha parancsot hoz arra vonatkozóan, hogy csatlakozzam az esetlegesen kiküldendő osztaghoz, vagy más parancsot teljesítsek a vidéken, vagy térjek vissza az Egyesült Államokba, megteszem.”²⁹

Bonneville a levél és a jelentés kézbesítését Michel Cerrére bízta, akit egy kisebb csapattal indított útnak, hogy elvigyék a szerzett prémekeket St. Louisba. Ezután Cerrének el kellett juttatnia Bonneville üzenetét a hadügyminisztériumba, s visszatérnie a válaszal.³⁰

Miután hivatalos dolgait elrendezte, terveket készített további felfedező útjaihoz. Úgy döntött, nem csupán az északnyugati vidéket derítik fel, hanem Joe Walker vezetésével elküld egy csapatot a Nagy-sóstó felé is, hogy szárazföldi utat találjanak Kalifornia felé. Walker sikeresen teljesítette feladatát, átkelt a Sierra Nevadán és megtalálta az utat a Csendes-óceánhoz.³¹ Az általa felfedezett Kalifornia ösvényen később telepések és szerencsevadászok százai keltek útra, főként az 1848-ban kitört aranyláz idején.

Bonneville 1833–34 telét az általuk épített erődben töltötte. Először az újév januárjában, majd július elején indult útnak a Willamette folyó völgye felé. Mindkét alkalommal eljutottak addig a pontig, ahol a Walla Walla folyó a Columbiába torkollott. A területen lévő, Hudson-öböl Társaság által fenntartott erőd parancsnoka, Pierre Pambrun azonban egyik alkalommal sem volt hajlandó kereskedni velük. A környéken élő indiánok hasonlóképpen elzárkóztak az üzlettől, feltehetően azért, hogy ne veszítsék el a britek támogatását. 1834–35 telét a Nagy-sóstó vidékén, a sosóni indiánok között

²⁹ Uo. 107–108.; Dale L. Walker: *Pacific Destiny. The Three-Century Journey to the Oregon Country*. A Tom Doherty Associates Book, New York, 2000. 231.

³⁰ Uo. 108., 112.

³¹ Uo. 109–110., 126–128.; Dary: *The Oregon Trail...* i. m. 106–107.

töltötték, majd 1835 áprilisában elindultak haza, Missouri felé.³² Augusztusban érkeztek Independence városába, ahol kiderült, hogy Bonneville kérelme sosem jutott el parancsnokához, így mivel nem tért vissza időben a sereghez, elbocsátották a szolgálatból.³³

Hogy tisztázza magát, s visszakapja rangját, Washington D.C.-be utazott. Végül csak 1836 elején, Andrew Jackson elnök közbenjárására vették vissza az amerikai hadsereg állományába.³⁴ Amikor a főváros felé tartott, megállt New Yorkban, hogy találkozzon expedíciója támogatóival, köztük John Jacob Astorral. Míg nála tartózkodott, megismerkedett Washington Irvinggel, aki ekkorra már híres író volt, s éppen egy vadnyugati történeten dolgozott. Amikor Bonneville mesélni kezdett kalandjairól, Irving felajánlotta, hogy azokat is megírja. Benjamin ezer dollárért a rendelkezésére bocsátotta jegyzeteit és térképeit, s 1837-re el is készült a *Bonneville kapitány kalandjai* című romantikus életrajzi regény.³⁵

A vadnyugati történet hamar népszerű lett az olvasók körében, így sokakhoz eljutott Bonneville expedíciójának híre. Habár prémkereskedő vállalkozása nem járt sikerrel, beható ismereteket szerzett az amerikai kontinens északnyugati részéről és Oregon-vidékről. Ezek az információk fontosak voltak az amerikai kormány szempontjából, és hasznosnak bizonyultak a kereskedők, illetve a területre átköltözni szándékozó amerikai telepesek számára is.

Benjamin Bonneville 1836 szeptemberében visszatérhetett Fort Gibsonba, a következő évben pedig Fort Smith megerősítésére vezényelték.³⁶ Ezután Floridában és Pennsylvániában teljesített szolgálatot, ahol megismerkedett Ann Lewisszal, akit 1842-ben feleségül vett.³⁷ A határvidéki feladatok mellett részt vett az 1846–48-as amerikai–mexikói háborúban, majd az amerikai polgárháborúban is.³⁸ Évtizedeken át teljesített kimagasló szolgálataért dandártábornokká léptették elő. Ekkor már közel hetven éves volt, így nyugdíjazását kérte, s Arkansas területén Fort Smith-ben telepedett le. 1878-ban, 82 éves korában hunyt el.

Benjamin Bonneville katonatiszt és felfedező kalandos életútja talán az ünnepeket is arra indítja, hogy a vadnyugat megismerésére induljon. Lafayette márki hajóján, a *Brandywine*-on sajnos már nem utazhat, de indulás előtt akár brandyt, akár bort választ a koccintáshoz, vendégem lesz. Kedves Lajos! Boldog születésnapot kívánok!

³² Uo. 117–124., 133–134.

³³ Uo. 137.

³⁴ Uo. 138., 140–144.

³⁵ Uo. 139–140., 143.

³⁶ Uo. 144.

³⁷ Uo. 145–146.

³⁸ Uo. 149–166., 181.

Szász Géza

Országimázs vagy pihentető olvasmány? Adalékok a 18–19. századi útleírás történeti forrásként való értelmezéséhez

A 2007-ben megjelent, az újkori Magyarországról külföldön alkotott-alkotható kép mellőzött vagy ismeretlen forrásait tárgyaló, a vizsgált időszakot a 18–19. század fordulójával lezáró könyvében Kövér Lajos olyan szövegtípusokat ajánl az olvasó (együttal a kutató) figyelmébe, melyek felhasználása az addigi kutatásban igen sekélyes, vagy éppen ellentmondásos volt.¹ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az új típusú források teljes mértékben idegenek voltak a magyar kutatás számára; ugyanakkor a szakirodalmi tételek rövid áttekintése is meggyőz arról, hogy megközelítésük módja viszonylag felületes volt, a teljes körű feltárás mellett hiányzott a módszeres számbavétel, és a velük foglalkozók sokszor mintha még az elsődleges forrásértéket is vitatták volna tőlük.

A munka fókuszába kerülő lexikon- és szótárcikkek mellett kétségkívül ebben a helyzetben volt egy másik kiemelt szövegtípus, az útleírások korpusza is. Amennyiben a 20. században magyar történészek, illetve irodalmárok tollából született, a Kövér Lajos által is vizsgált francia nyelvű útleírásokat tárgyalni kívánó munkákat vesszük górcső alá, azt állapíthatjuk meg, hogy a szövegek kiválasztása legtöbbször esetleges, a feltáró-elemző munka pedig legfeljebb részleges, de leginkább felületes volt. Mindehhez komoly folytonossági hiány is járult. Így például – noha az egyes útleírásokkal kapcsolatban jelentek meg tanulmányok – Szamota István 19. század végi forrásközlését követően egészen 1948-ig kellett várni Birkás Géza összefoglaló jellegű munkájára.² A Magyarországra látogató francia utazók által készített leíró jellegű művekre alapozó könyv azonban – időhiány vagy más tényező miatt – kevesebbet nyújt, mint azt az olvasó a francia utazások és útleírások történetét kétségkívül alaposan ismerő szerzőtől várna. A hazánkról készült „francia” szövegeket a késő császárkortól egészen a 20. századig végigkövető Birkás Géza teljességre törekvése kétségtelen, ám talán éppen ezért a munkák alaposabb elemzésével, szinte természetes eljárásként kínálkozó összevetésével adós maradt, a vélhetően hatalmas energiát felemésztő feltáró munka eredménye egyfajta rezümézés, az írások rövid tartalmi összefoglalása lett. (A könyv megjelenésének évében – amely egybeesett a magyar felsőoktatás szovjetizálásával és a nyu-

¹ Kövér Lajos: *A XVIII. század magyarságképe elfeledett francia források tükrében*. Szeged, JATE-Press, 2007.

² Szamota István (szerk.): *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten, 1054–1717*. Franklin, Budapest, 1891.; Birkás Géza: *Francia utazók Magyarországon*. Szegedi Tudományegyetem, Szeged, 1948.

gati nyelvek betiltásával a vidéki egyetemeken – nyugdíjazták, s 1951-ben elhunyt.³) Jóllehet szövegközlésre, illetve az útlírások felhasználásra történtek többé-kevésbé sikerült próbálkozások (így például a Bajomi Lázár Endre által szerkesztett *Francia tükör* című kiadványban⁴), érdemi előrelépés, módszertani újítás csaknem négy és fél évtizedig nem volt tapasztalható. Így elmondhatjuk, hogy a magyar kutatásnak már csaknem fél évszázados, az 1940-es évek nemzetünk híréért aggódó értelmisége által is feltárandónak ítélt területen tapasztalható mulasztását igyekezett törleszteni az az 1993-ban francia nyelven megjelent szintézis, amely – akkor egy még viszonylag korlátozott terjedelmű tanulmány keretei között – immár módszertanilag is átgondoltan, a komparatív és kontrasztív elemzés eljárásait felhasználva igyekezett több szöveg felhasználásával a reformkori Magyarországról közvetített kép főbb vonásait meghatározni, s kitért olyan, a szövegek által kínált lehetőségekre is, melyek segítségével a későbbiekben alakíthatóvá vált egy komplex útleírás-olvasási metódus.⁵ Jóllehet a szerző a későbbiekben – s ezt a tendenciát fémjelzi a dolgozatunk elején említett 2007-es kötet is – kutatásának súlypontját a 17–18. század irányába mozdította el, eredményei, az általa kinyitott módszertani kapuk mindmáig meghatározzák e sorok írójának útleírással és országképpel kapcsolatos reflexióját. E reflexió néhány termékét szeretnénk közzétenni az alábbiakban, kifejezetten módszertani szempontból nézve a Magyarországról francia nyelven megjelent útleírásokat.

1. Mít tekinthetünk az országkép forrásának?

Noha – kis túlzással – a válasz az is lehetne, hogy minden, a kutatás homlokterébe kerülő korszak, illetve a vizsgált potenciális befogadó réteg függvényében érdemes diverzifikálni, illetve egyes periódusok jellegzetességeit meghatározni. Az utóbbi két és fél évtized módszertani gazdagságának köszönhetően immár országképekről és reprezentációkról beszélhetünk, s senki sem akar egy adott fix képet meghatározni.

Amennyiben egy korszak egésze képezi vizsgálatunk tárgyát, első feladatunk az akkoriban elterjedt információhordozók áttekintő vizsgálata, illetve – a műfaj, a művelődés- és a technikatörténet segítségével – a legelterjedtebb és/vagy leghatékonyabb eszközök meghatározása. Az új- és legújabbkori történelem üdvös egybeesése a könyvnyomtatás és az alfabetizáció elterjedésével értelemszerűen a nyomtatásban hozzáférhető, az olvasni tudók számára közvetlenül elérhető szövegek felé tereli a kutatót. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni sem az ikonográfia, sem a szóbeliség

³ Birkás Géza szegedi egyetemi pályafutásához, illetve a nyugati nyelvszakok megszüntetéséhez ld. Bernáth Árpád: Idegen nyelvi modern filológia. In: Mészáros Rezső (szerk.): *A Szegedi Tudományegyetem múltja és jelene, 1921–1998*. Szeged, 1999. 138–156.

⁴ Vö. Bajomi Lázár Endre (szerk.): *Francia tükör. Válogatás a 19. század magyar vonatkozású francia irodalmából*. Magvető, Budapest, 1987.

⁵ Kövér Lajos: La Hongrie de Père des réformes (1825-1848) dans les relations de voyage françaises contemporaines. *Études sur la région méditerranéenne*, 5 (1993). 157–164. Az 1940-es évek értelmiségi vitáját közvetítő, 1943-ban a *Magyar Csillag* című folyóiratban megjelent cikkek – több évtizedes késéssel – önálló kötetben is hozzáférhetővé váltak. Vö. Balogh József – Illyés Gyula – Keresztury Dezső: *Hírünk a világban*. Magvető, Budapest, 1985.

fontosságát. (Az olvasáskutatók egybehangzó megállapításai szerint például Franciaországban a tömeges alfabetizáció a 19. század eredménye, óriási belső egyenlőtlenségekkel, s milliós olvasótáborral, a nyomtatott betű dominanciájával, valamint modern értelemben vett közvéleménnyel is csak a század második felében számolhatunk.⁶) Így tudatában kell lennünk annak, hogy az általunk rekonstruált reprezentáció mindig részleges marad, hiszen egyes elemei – éppen sajátos jellegük miatt – örökre elvesztek.

Ha a nyomtatott szövegek mellett foglalunk állást, a gazdaság- és technikatörténet segítségével megállapíthatók az egy-egy kiadvány által elérhető példányszámok. Franciaországban az ipari forradalom 1820-as és 1830-as évekbeli újításait megelőzően mind a könyvek, mind az újságok drágák, s ebből fakadóan alacsony példányszámúak voltak, s noha az 1830-as évek második felében a nyomtatott sajtó lendületesen fejlődött, s vált mind olcsóbbá, a könyv továbbra is viszonylag drága és nehezen elérhető maradt. Ez egyrészt értelemszerűen korlátozta a közvetlen olvasók körét, másrészt pedig olyan alternatív publikációs és olvasási metódusok elterjedéséhez vezetett, mint például az utazási gyűjtemények (*collections des voyages*) vagy a nyilvános olvasóterek (*cabinets de lecture*).⁷

Mindamellet, ha nyomtatott forrásainkat kívánjuk feltérképezni, azt mondhatjuk, hogy körük igen tág: a napisajtótól az irodalmi műveken át a tankönyvekig vagy a statisztikai leírásokig terjed. Talán nem szorul különösebb magyarázatra az a megállapítás, hogy mindezek egybefüggő, egyúttal mindenre részletre kiterjedő, valamely általános vizsgálati eljárás segítségével történő elemzése a 19. század első harmadától kezdve akár még egy szűkebb időszakot tekintve is gyakorlatilag kivitelezhetetlen vállalkozás lenne; kimondhatjuk tehát, hogy az ismert korpusz bővülése és a konklúziók levonása csak kutatók egymásra épülő, a forrásfeltárást előtérbe helyező tevékenysége révén lehetséges. Ennek tudatában készítettük mi is doktori érkezésünket, s ezzel részeseivé váltunk egy olyan folyamatnak, melyet a 17–18. század vonatkozásában Kövér Lajos

⁶ Az alfabetizáció kérdéséhez ld. Noë Richter: *La lecture et ses institutions. Tome I: La lecture populaire 1700-1918*. Le Mans, 1987.; François Furet – Jacques Ozouf (szerk.): *Lire et écrire: l'alphabétisation des Français de Calvin à Jules Ferry*. 2 k. Paris, 1977.; François Furet – Wladimir Sachs: *La croissance de l'alphabétisation en France. XVIIIe-XIXe siècle. Annales*, 29. évf. (1974). 714–734.

⁷ Az utazási gyűjtemények kérdésköréhez ld. Isabelle Olivero: *L'invention de la collection. De la diffusion de la littérature et des savoirs à la formation du citoyen au XIXe siècle*. Paris, 1999.; Szász Géza: *La contribution des collections de voyages de la première moitié du XIXe siècle à la lecture des récits de voyage. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae Acta Romanica*, Tomus XXI (2002). 105–111. A nyilvános olvasóterekkel kapcsolatos sokrétű francia irodalomból ld. pl. Claudie Gohier: *La lecture publique à Angers au XIXe siècle*. D.E.A.-dolgozat. Angers, 1993.; Françoise Parent: *Les cabinets de lecture dans Paris: pratiques culturelles et espace social sous la Restauration. Annales*, 34. évf. (1979). 1016–1021.; Françoise Parent-Lardeur: *Lire à Paris au temps de Balzac. Les cabinets de lecture à Paris, 1815-1830*. Paris, 1981.; Claude Pichois: *Pour une sociologie des faits littéraires: Les cabinets de lecture à Paris durant la première moitié du XIXe siècle. Annales*, 14. évf. (1959). 521–534.

vagy Tóth Ferenc, a középkori tendenciákat illetően Csernus Sándor, a koraujkori reprezentáció kutatásában pedig Gausz Ildikó neve és munkássága fémjelez.⁸

2. Irodalmi szöveg-e az útleírás, és ha igen, lehet-e történeti forrás?

Mint említettük, Kövér Lajos hivatkozott munkái és a többi kutató is egy néhány évtizede még igen merész gondolatnak számító eljárást követnek: az útleírást – és még inkább a nyomtatásban is megjelent útleírást – olyan önálló forráscsoportként kezelik, melynek tanulmányozása a korábban privilegizált, de csak a kortársak egy igen szűk köre számára hozzáférhető, sokszor titkos vagy bizalmas jellegű kéziratok mellett nem csak komoly értékkel bíró felvilágosítással szolgál nem csupán a külföldön Magyarországról alkotott képről, hanem sokszor még a magyar kutató számára is releváns információkat tartalmaz hazánkat illetően. Ez a döntés – noha szuverenitásához kétség sem férhet – olyan nemzetközi kutatási trendekbe emeli be a vizsgálandót, melyek a 20. század utolsó évtizedeiben kibontakozva egyrészt újszerűségükkel hívják fel magukra a figyelmet, másrészt jó néhány módszertani kérdést is felvetnek.

Ezek közül mindjárt a legelső – és talán a legfontosabb – magának az útleírásnak a besorolásával kapcsolatos. Miután a közelmúltban megjelent dolgozatainkban már igyekeztünk körbejárni ezt az összetett és több tudományágat is érintő problémát,⁹ itt csak a legfontosabb elemek összefoglalására szorítkozunk.

Általánosságban elmondható, hogy az útleírás „helyén való kezelése” mindmáig komoly dilemmát jelent itthon és külföldön egyaránt. Miközben az újkori Európában igen népszerű és magas olvasottságú szövegtípusról van szó, a szövegek megformálásával, tematizálásával kapcsolatos, általános, netán kötelező-exkluzív érvényű kritériumrendszerrel tulajdonképpen nem számolhatunk. Igazából még egyértelmű vagy az elvárásokat hosszabb időre rögzítő műfajleírással sem találkozunk. Nagyfokú bizonytalanságot, illetve „engedékenységet” láthatunk a fogalomtárak, lexikonok, illetve a könyvtárak definíciós, osztályozási, besorolási tendenciáit vizsgálva is. Előbbiek esetében – már ha egyáltalán felmerül az útleírás irodalmi műfajként történő említése – nem sikerül egyértelműen meghatározni a rokonnak vagy közelinek érzett műfajoktól elválasztó vonalat.¹⁰ Ami a könyvtárakat illeti, az útleírások tanulmányozásával kapcsolatos

⁸ A középkori és újkori kapcsolattörténet újabb eredményeihez ld. pl. Csernus Sándor: Az első francia nyelvű leírások Közép-Európáról és a latin kereszténység keleti határvidékéről: Lannoy, Bouvier, Brocquière. *Acta Historica* (Szeged), 139 (2017). 107–131.; Gausz Ildikó: *Magyarország vonzásában. Francia ajkú utazók a kora újkori Magyarországon (1554–1608)*. Doktori (PhD) értekezés, Szeged, 2018.; Tóth Ferenc: *Magyar buszárok francia földön – Hussards hongrois en France*. Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, 2016.

⁹ Vö. Szász Géza: Határtalan utazás, avagy követ-e normát az útleíró? *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Acta Universitatis Szegediensis*, 34. sz. (Új folyam 3) (2018). 173–197.; Le récit de voyage entre géographie, histoire et littérature. *Acta Romanica* (Szeged), 31 (2019). 75–82.

¹⁰ A magyar nyelvű definíciós kísérletek eklatáns példáját adja a *Világirodalmi Lexikon*, amely az utazáshoz köthető műfajoknak nyolc önálló szócikket szentel (*Utazási irodalom; Utazási regény; Úti jegyzet; Útikönyv; Útlevél; Útinapló; Útirajz; Útleírás*). Vö. Szerdahelyi István – Király István (szerk.): *Világirodalmi Lexikon*, XVI. k. Akadémiai, Budapest, 1986. 216–250. A francia nyelvű

munkák általában az irodalomtudomány polcaira kerülnek, miközben maguk a szövegek döntő részben a földrajzhoz sorolódnak, és a felfedezésekkel közös témát alkotnak, ez utóbbi szempont minden vitathatósága mellett. A jelesebb – más műfajban is alkotó – írók által készített útleírások viszont a szépirodalmi művek közé kerülnek, az illető egyéb munkái mellé.

Mindezek alapján az útleírással foglalkozó kutató szinte légüres térbe kerül: nem csupán az egyértelmű műfaji kritériumok hiányoznak, hanem még az is felmerülhet, hogy az általa kutatott műfaj irodalmi létjogosultsága megvonatik. Erre az 1990-es évek második felétől kezdve egyre több helyről azt a választ kapjuk, hogy az útleírás egyik legfőbb sajátossága a definiálhatatlanság (eufemisztikusabban: a rendkívüli változatosság), a szabályok hiánya.¹¹ Ebből logikusan következik, hogy az utazás társadalmi gyakorlatát, illetve az útleírást kutató számára a műfaji határ átlépése, a műfaji vagy tudományterületi besorolás megkérdőjelezése szinte természetes megoldásként kínálkozik. A 18–19. századi francia nyelvű útleírásokból álló korpusz elemzéseiként egy francia nyelvű tanulmányunkban mi magunk mellett foglaltunk állást, hogy az útleírás a történelem-, a földrajz- és az irodalomtudomány halmazainak sajátos metszete, melyet bármelyikük felhasználhat, ám mindvégig tekintettel kell lenni az interdiszciplináris megközelítési elvre, s arra is, hogy bármely oldalról közelítünk, a két társtudomány ismeretkörei és kutatási-elemzési módszerei nem hagyhatók figyelmen kívül. Vagyis – alfejezetünk címadó kérdését némileg megfordítva – nem az a fontos, hogy irodalmi műfajnak tekinthető-e az útleírás (ráadásul az irodalmiság koncepciója is változik koronként) hanem az, hogy a *szövegből* kinyerhető-e olyan információk, amelyek az egyes tudományterületek eredményeit gazdagíthatják. A 18–19. század utazáselméleti munkáinak tanulmányozása pedig egyenesen arról győz meg bennünket, hogy a kor gondolkodói kifejezetten a külföldi országok megismerésének szinte statisztikai pontosságú kútforrásként kívánták értelmezni az útleírást.¹² Így az történész, aki a jelzett időszak útleírásait – természetesen a megkerülhetetlen kritikai szemlélet alkalmazásával – az országimázs, vagy akár az országtörténet forrásaként kezeli, tulajdonképpen megállapításainak, következtetéseiének bázisát szélesíti és diverzifikálja. Erre láthattunk példát 1993-ban Marmont marsall és Thouvenel szövegeinek beemeléseivel,¹³ s ezt látjuk – a 18. századba visszalépve – a 2007-ben megjelent könyv esetében is. Mindez értelem-szerűen maga után vonja annak szükségszerűségét, hogy felkínáljunk a történész-kutató

bemutatáshoz ld. Marie-Noëlle Bourguet: Voyages et voyageurs. In: Michel Delon (dir.): *Dictionnaire européen des Lumières*. PUF, Paris, 1997. 1092–1095.; Jean Roudaut: Récit de voyage. In: François Nourissier – Michel Biasi (szerk.): *Dictionnaire des genres et notions littéraires*. A. Michel, Paris, 1997. 587–598.

¹¹ Vö. pl. Bourguet: Voyages et voyageurs. i. m.; Roudaut: Récit de voyage. i. m.

¹² Az elvárás egyik első megfogalmazója Diderot volt, *Voyage en Hollande* (Utazás Hollandiában) című művével, s 1795-ben Volney már statisztikai kérdőívet állított össze. Ehhez ld. pl. Szász Géza: „Ki fog itt segíteni?” *A reformkori Magyarország képe a francia útleírásokban*. Szeged, JATEPress, 2016. 33–45.

¹³ Kövér: *La Hongrie de l'ère des réformes...* i. m.; Kövér: *A XVIII. század magyarságképe...* i. m.

számára egy olyan kritikai olvasatot, amely a gyakorlatban is segíti az útleírás történeti forrásként való felhasználását.

3. Hogyan olvasson útleírást a történész?

Mielőtt a kritikai olvasat egyes konkrét elemeit felvázolnánk, néhány bevezető megjegyzést kell megfogalmaznunk.

Elsőként azt, hogy az általunk javasolt módszertani eszköztár kidolgozásának alapjául a 18–19. század francia nyelvű útleírásaiból, illetve az utazást és annak dokumentálását keretek közé foglalni kívánó elméleti munkáiból álló korpusz szolgált, s a módszer hatékonyságát az 1830-as és 1840-es években Magyarországon járt francia utazók által megjelentetett útleírások esetében igazolni is tudtuk. Az alapvetések óta több kísérlet is történt a vizsgált korpusz kiterjesztésére, illetve új elemzési szempontok bevonására. Így Mihályi Dorottya 2017-től több, a 20–21. századi útleírásokkal foglalkozó publikációjában is új megközelítési módokat javasolt, s mi magunk is igyekeztünk olvasatunk alkalmazhatóságát vizsgálni a középkori útleírások bevonásával.¹⁴ Ezekről jelen munkánk záró gondolatai között részletesebben is szólnunk.

Második megjegyzésünk tevékenységünk látszólagos nyelvi korlátaival kapcsolatos. Mivel fő kutatási területünk – Kövér Lajoshoz hasonlatosan – a francia–magyar kapcsolatok története, forrásbázisunk francia nyelvű, illetve francia szerzőktől származó szövegekből áll, s ez felvetheti az egyéb nyelvtületről származó – számunkra terjedelmi és nyelvismereti okokból feldolgozhatatlan – írások esetében való alkalmazhatóság kérdését. Ugyanakkor már most le kell szögeznünk, hogy a módszer szándékosan nem nyelvspecifikus, az útleírást – legalábbis az elsődlegesen vizsgált korban – általános európai szellemi terméként kezeli, amely összességében hasonló elvek és célok mentén készült.

Harmadrészt szólnunk kell a módszer szakmai előzményeiről is, hiszen nem állíthatjuk – és nem is állítottuk sosem –, hogy *ex nihilo* született volna meg. Természetesen nagyon nagy szerepet játszott kidolgozásában annak felismerése, hogy hűján vagyunk szinte minden kritikai olvasatnak; de talán éppen ekkora fontossággal bírtak azok a megjegyzések és megállapítások, melyeket Kövér Lajos fogalmazott meg több publikációjában 1993-tól kezdve.¹⁵

¹⁴ Vö. Mihályi Dorottya: Utazás vagy utaztatás: Francia utazók a Szovjetunióban és a Kínai Népköztársaságban. *Valóság*, 61. évf. (2018), 6. sz. 24–31.; La contrainte de vitesse comme instrument de non-perception. *Acta Romanica* (Szeged), XXX. (2018) 181.; Propagandistes involontaires: voyageurs français aux „pays des travailleurs”. In: Marcu Ioana –Malita Ramona (szerk.): *Agapes francophones 2017*. JATEPress, Szeged, 2018. 189–196.; Bevezetés a független Magreb-térség útleírásaiba. In: Ferwagner, Péter Ákos (szerk.): *Tebetségek a történettudomány szolgálatában IV*. Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Szeged, 2018. 115–126.

¹⁵ Kövér Lajos fentebb idézett munkái mellett feltétlenül ebbe a kategóriába tartozik egy 2014-ben megjelent tanulmány. Kövér Lajos: Six lettres sur la Hongrie à la fin du 18e siècle. In: J. Nagy László (szerk.) *Mélanges Serpentine. Etudes en hommage du Professeur Antoine Laurent Serpentine*. JATEPress, Szeged, 2014. 7–24.

Ami magát a módszert illeti, az általa használt megközelítési és elemzési eljárások, szempontok négy nagyobb csoportba rendezhetők.¹⁶

Az első alkotóelemeit szinte extratextuálisnak is nevezhetnénk, hiszen az ehhez kapcsolódó információk általában nem vagy csak kis részben vezethetők le az útleírás szövegéből. Ilyenek mindenekelőtt az utazó személyével kapcsolatos kérdések: ki az utazó, milyen okból, milyen céllal utazik? Milyen előismeretekkel rendelkezik/rendelkezhet? Milyen közönségnek szánja művét? Milyen eszközöket/módszereket használ, hogy célját elérje? Az utazó személye szinte determinálja az útleírás fogadtatását, a benne foglalt információk értékelését. A 19. század első felének forradalom utáni, de talán a korábbiaknál is elitközpontúbb francia társadalmát vizsgálva azt állapíthatjuk meg, hogy számottevő visszahangra és ismertségre azok az útleírások számíthatnak, melyek szerzője illusztris személyként kellő ismertséggel rendelkezik. Mindezt szem előtt tartva elkerülhető, hogy egyes, dokumentált visszhangot nem, vagy csak alig generáló szövegeket utólag meghatározónak, a külföldről alkotott képet az adott korban döntően alakítóknak tekintsünk. Ennek az elvárásnak az 1993-es tanulmányban tárgyalt Marmont marsall és Edouard Thouvenel messzemenően megfelel.¹⁷

A második csoport kérdései az utazásra, az útvonalra, a tájra, a térre és a tér változására vonatkoznak. Itt érdemes megkülönböztetnünk a térpercepció és a tájábrázolás kérdéskörét. Amennyiben elfogadjuk, hogy az utazásnak van egy teljes, a kiindulóponttól az utazás végcéljáig (néha a kiindulópontozóhoz való visszatérésig) tartó tere, a bennünket leginkább érdeklő táj, ország vagy kontinens ebbe résztérként történő belehelyezése felvilágosítással szolgál egyrészt arról, milyen szerepet játszott például Magyarország az utazásban. Esetleg egy Közel-Keletig tartó hosszabb út része volt, vagy csak egy közép-európai körúté? Netán egyúttal az utazás célországa volt? Tapasztalataink alapján az utazásban betöltött szerep ugyanis közvetlenül befolyásolja a percepciót és a reprezentációt. Amennyiben viszont Magyarország csak résztér volt, de az útleírásban jelentős helyet foglal el, akkor vélhetően a szerzőnek az utazás során szerzett benyomásai által motivált tudatos döntéséről van szó. Így például a vizsgált francia utazók általában jelzik, hogy kifejezetten sokat szeretnének foglalkozni a szerintük nagy jövőre hivatott Magyarországgal. A tér problémaköréhez tartozik egy megkerülhetetlen kérdés: melyik Magyarországról van szó, mit tekintsen a kutató releváns információnak? Szembenézve azzal, hogy Magyarország elvi és gyakorlati határai is igen képlékenynek bizonyultak, egyetlen igazodási pontunk lehet; mégpedig az, hogy az utazó útleírásában mit tekint Magyarországnak. (Ez különösen fontos lehet például a 18–19. században Erdélyt vagy a Bánátot, esetleg Szlavóniát is érintő utak esetén.)

1993-as tanulmányában Kövér Lajos már felvet egy sokáig csupán érdekességként kezelt kérdést, mégpedig a közlekedési eszközök és az infrastruktúra állapotának, illetve fejlődésének az útleírásokban olvasható ábrázolását. Példaként az Edouard Thou-

¹⁶ A módszer konkrét szövegelemzésekkel alátámasztott, részletes bemutatás ld. Szász: „*Ki fog itt segíteni?*” i. m. 70–192.

¹⁷ Kövér: *La Hongrie de l'ère des réformes...* i. m.

venel által a dunai gőzhajózásnak szentelt passzusokat idézi.¹⁸ Meglátásunk szerint azon túl, hogy a közlekedési eszközök részletes bemutatása az útleírásban önmagában mutatja e kérdéskör fontosságát, az utazás módja nem csupán a helyváltoztatás sebességét és/vagy kényelmi szintjét befolyásolja, hanem a táj percepcióját. Értelemszerűen mást és másként lát az országot szekéren vagy postakocsin bejáró Marmont marsall, illetve a Dunán gőzhajón utazó, a korabeli Magyarországot megállókkal együtt is mintegy három nap alatt átszelő Thouvenel, vagy az uniformizált dunai útvonalat követő többi utazó. Mindemellett a külföldi utazó észrevételei gazdagíthatják a magyarországi technikátörténet eredményeit.

Azon kívül, hogy az utazó mikor, mivel, hova utazik, s hogy (rész)célja eléréséhez milyen útvonalat jár be, a térrepresentáció fontos elemét képezik a tájleírások. Véleményünk szerint az elemzőnek itt túl kell lépnie a deskriptív részek rezümézésén, s táj-típológia alkalmazásával (például lakatlan, kultúr- és városi tájak megkülönböztetésével és csoportosításával) közelebb juthat ahhoz, milyen benyomást szerezhettek az olvasó a bejárt és bemutatott vidékekről, illetve bizonyos tájak és a hozzájuk köthető témák miként és miért jelennek meg (vagy éppenséggel dominálnak) az útleírásban. Számunkra ilyen – kissé meglepő, de végső soron megmagyarázható – eredményt jelentett az, hogy a reformkor igen kevésbé városiasodott Magyarországa bemutatásakor a városi táj milyen aránytalanul nagy teret kapott.

A harmadik nagyobb egységet a társadalomábrázolás elemzési szempontjai alkotják. Érdekes módon ez a kérdéskör a magyar kutatás számára sokáig fel sem merült, jóllehet az utazó által a bejárt országról alkotott ítélet egyik meghatározó része a társadalom percepciója (s az ítéletalkotás a felvilágosodás korától szinte kötelező). A bejárt vidéket ugyanis nem csupán a látottak minősítik, hanem az is, hogy az ország belső szerveződése mennyire képes adekvát módon reagálni a kihívásokra. A reformkori Magyarország vonatkozásában például minden vizsgált utazó felfigyelt a hatalmas természeti erőforrások és azok – történeti-politikai okok miatt történő – gyenge kihasználása közti ellentmondásra, a reformtörekvések és az ellenállás által generált, robbanással veszélyeztető konfliktusra, s reprezentációját is ennek megfelelően alakította.

A negyedik csoportba azok az eljárások tartoznak, melyek segítségével megvilágíthatjuk az utazó információszerző tevékenységét (személyes találkozások, olvasmányok), az útleírásokat – akár évtizedes szinten is – domináló közös témákat és megállapításokat, netán tévhiteket vagy előítéleteket.

Összegzés

Mint már fentebb is jeleztük, az általunk összeállított olvasat korántsem tekinthető végleges érvényűnek, hiszen újabb szövegek, illetve eltérő vizsgálati periódusok bevonásával újabb elemzési szempontok állapíthatók meg. A lehetséges – és a kutatás érdekében feltétlenül szükséges – továbbfejlesztésről szólva két eredményről szeretnénk bővebben beszélni.

¹⁸ Uo. 162–163.

Továbbra is a francia ajkú szerzőknél maradva, a 20–21. század totalitárius rendszereibe (így a Szovjetunióba, Kínába vagy Észak-Koreába) tett utazások tapasztalatait leíró szövegeket vizsgáló Mihályi Dorottya két olyan új szempontot fogalmaz meg, melyekkel kiegészülve az elemzési módszer hatékonysága nő és interpretációs lehetőségei számottevően bővülnek. A manipulált (államilag szervezett) utazások lebonyolítását és az útleírásban adott képet vizsgálva felhívja figyelmünket egyrészt az elhallgatott jelenségek (miről nem beszél a szerző?), másrészt a helyváltoztatás utaztató által szándékolt gyorsaságából következő percepciók torzulás reprezentációban játszott szerepére, illetve a szerzők ilyen tárgyú reflexióira.¹⁹ A középkorban Magyarországon járt francia utazók által ránk hagyományozott szövegek alapján mi magunk pedig az elemzés korlátaival szembesülhettünk.²⁰ Ezek közül itt kettőt említünk meg, melyek külön hivatkozások vagy idézetek nélkül is értelmezhetők. Az első a terjedelemmel és a szöveg jellegével kapcsolatos: amennyiben a fennmaradt szöveg túl rövid, illetve narrációs defektusokat mutat (például nem elbeszél, hanem felsorol vagy vázlatot közöl), a komplex elemzés nem lehet hatékony, illetve hamis képhez vezethet. A második korlát korfüggőnek is tekinthető, hiszen bizonyos korok – nem csupán az útleírás területén – nem ábrázolnak egyes témákat. Így a 18. század utolsó harmada előtti időszak útleírásaiból a legtöbb esetben hiányzik a tájleírás, s a társadalmi kérdések is inkább a 19. század első felétől kerülnek előtérbe.

Ezek a kísérletek – minden ellentmondásuk ellenére – az olvasat fejleszthetőségét, továbbgondolhatóságát jelzik, s egyúttal megerősítik azon meggyőződésünket, hogy a *par excellence* interdiszciplináris megközelítést igénylő útleírás elemzése több tudományterületet is gazdagíthat, és kutatója egy esetben sem függetlenítheti magát a társtudományok eredményeitől.

¹⁹ Mihályi: Utazás vagy utaztatás... i. m.; La contrainte de vitesse... i. m.; Propagandistes involontaires... i. m.

²⁰ Ezzel kapcsolatos meglátásainkat egy francia nyelvű tanulmányban összegeztük: Szász Géza: Comment lire le récit de voyage médiéval? Analyse du corpus de Hongrie: le paysage. In: Egedi-Kovács Emese (szerk.): *Byzance et l'Occident VI*. (Megjelenés alatt.)

Ferwagner Péter Ákos

*Orbán Balázs útleírása Libanonról és Palesztináról**

Orbán Balázst születésének századik évfordulóján, 1929-ben Szentmártoni Kálmán erdélyi magyar népmesegyűjtő, történész és tanár (1879–1968) „a legnagyobb székelynek”, illetve „a székelység egyik legértékesebb egyéniségének” nevezte.¹ Alighanem joggal, hiszen Orbán íróként, néprajzi gyűjtőként és politikusként nagyon sokat tett szeretett hazájáért, a Székelyföldért. E hazaszeretet leginkább hatalmas művében, az első alkalommal 1868–1873 között kiadott *A Székelyföld leírásában* érhető tetten.² Most azonban barátom és kollégám, Kövér Lajos születésnapjának apropóján és a jeles útleírás-kutató iránti tiszteletből Orbán Balázs egy másik, nemkülönben nagy volumenű munkáját idézem föl, amelyet korábban írt és publikált. Az *Utazás Keleten* című hatkötetes útleírás Orbán fiatalkori úti élményeit foglalja össze, azt a hosszadalmas vándorlását, amelyet 1846-tól 1848-ig Délkelet-Európában és a Közel-Keleten bonyolított le.³ Eközben megfordult a Levantében is, éles szemű megfigyelőként pedig számos, a Libanon és Palesztina újkori története iránt érdeklődő olvasó számára fontos részlet jegyzett fel. Az alábbiakban ezek számbavételére teszek kísérletet.

Orbán Balázs Kelet iránti vonzalmát egyebek között a származása is indokolta. Előkelő székely családból származott ugyan (dédapja a 18. század közepén kapta meg a nemesi címet Mária Teréziától), s apja, báró Orbán János katonatisztként harcolt a napóleoni háborúban, majd országgyűlési képviselő lett, viszont anyja, Knechtel Eugénia egy konstantinápolyi görög családban született.⁴ Ez utóbbi a mi szempontunkból fontos részlet.

Orbán Balázs élete során sokat utazott és ez az utazási vágy – mint azt többen is aláhúzzák⁵ – nem a kalandok hajszolásának, hanem a tudásgyarapítás iránti igényének

* A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, *Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban* című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

¹ Szentmártoni Kálmán: Emlékezés Báró Orbán Balázusra, a legnagyobb székelyre, születésének századik évfordulóján. In: *Ki volt Orbán Balázs? Emlékezés a legnagyobb székelyre, születésének századik évfordulóján. 1829. febr. 3. – 1929. febr. 3.* Székelykeresztúri Kaszinó, h. n., d. n. 10–23.

² Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népmeszei szempontból.* I–VI. Ráth Mór, Pest, 1868–1873.

³ Orbán Balázs: *Utazás Keleten.* I–VI. Stein János, Kolozsvár, 1861.

⁴ A család történetére ld. Persián Kálmán: *A lengyelfalvi Orbán bárók. Családtörténelmi tanulmány.* Stief Jenő, Kolozsvár, 1911.

⁵ Pl. Balás Gábor: *A székelyek nyomában.* Panoráma, Budapest, 1984. 328–333.

szólt. A tanulmányait Székelyudvarhelyen a római katolikus gimnáziumban, majd a református kollégiumban folytatta. 17 éves korában a szüleivel az elhunyt anyai nagyanynya családi örökségének átvételére utazott a Boszporusz partjára, onnan pedig tovább, a Közel-Keletre.

Családjának konstantinápolyi ága filmtekerésre kíváncszó, egészen elképesztő sorsfordulókön ment keresztül. Anyai nagyapja, Knechtel János jó nevű bányamérnök volt Selmebányán, aki II. Mahmud szultán trónra lépése (1808) után nem sokkal az Oszmán Birodalomba ment, hogy ott a kincstári bányák főfelügyelőjeként segítse a gazdaság megreformálását. Feleségül vette egy gazdag isztambuli görög kereskedőcsalád lányát, Foresti Máriát. A jómódú házaspárnak hamarosan, 1810-ben leánygyermek született, Eugénia (Orbán Balázs anyja). Knechtel a munkaszerződése lejártá után haza akart térni, s a leányát mindenáron magyar iskolába járatni, de erről a felesége hallani sem akart. Ezért az asszony tudta nélkül Eugéniát a Boszporusz partjáról Magyarországra vitte, s Kassán beadta egy nevelőintézetbe, majd három évre kifizette a bentlakásos képzés költségeit. Miközben hazafelé, az oszmán fővárosba tartott, hogy a feleségét is Magyarországra költöztesse, a család szörnyű szerencsétlenségére hajótörést szenvedett és a tengerbe veszett, így nem tudta elmondani a nejenek, hová vitte a lányukat tanulni. Az özvegyen maradt Foresti Mária az osztrák követségen keresztül évekig hiába kerestette a gyermekét, Kassán pedig a három esztendő leteltével senki sem jelentkezett Eugéniáért. Ekkor egy bizonyos Orbán Pál (Balázs apai nagyapja) és felesége, akiknek a leányai szintén a kassai zárdában nevelkedtek, megszánták és magukhoz vették az árva kislányt. Eugénia Orbánék kassamindszenti házában nőtt föl, majd évek múltán hozzáment jótevője egyik fiához, a már említett, s nála jóval idősebb Jánoshoz, aki huszárcapitányként tért vissza a napóleoni háborúkból. A házaspár Székelyudvarhely mellé, a lengyelfalvai családi birtokra költözött. Boldog házasságukból öt gyermek született, Balázs volt a második (1829). Évekkel később Foresti Mária mégiscsak megtudta, hogy halottnak hitt lánya él, s természetesen azonnal meglátogatta Lengyelfalván. Megállapodtak abban, hogy a vagyonos özvegy palotát építtet Isztambulban az odaköltöző Orbán családnak, akikre rá fogja hagyni mindenét. Orbán Balázs éppen a székelyudvarhelyi kollégium padjait koptatta, amikor a szülei hírül vették, hogy elkészült a házuk a Boszporusznál, ezért 1846 áprilisában hátrahagyták a szeretett Székelyföldet, s Konstantinápolyba utaztak, a remélt gazdagság felé. Újabb szörnyű fordulat következett azonban, hiszen még meg sem érkeztek, amikor útközben megtudták, hogy Foresti Mária elhunyt (nem kizárt, hogy megmérgezték), a hatalmas vagyónára pedig egy *vakf* (kegyes célokat szolgáló muszlim alapítvány) tette rá a kezét. Orbánék csupán néhány házat és valamennyi készpénzt tudtak megszerezni a mesés örökségből. A szülők nem hagyták annyiban a dolgot, s Isztambulban pereskedni kezdtek, de az 17 évig elhúzódott, ráadásul nem járt eredménnyel.⁶

A fiatal Orbán Balázs nem akarta a végeláthatatlan per kimenetelét Konstantinápolyban kivárni, s engedélyt kért a szüleitől arra, hogy tudásszomjának csillapítása ér-

⁶ Mikó Imre: Orbán Balázs – a szülőföld szerelmese. *Korunk*, 27. évf. (1968), 7. sz. 943–950.

dekében beutazhassa a Szentföldet és eljusson a Nílus partjára, valamint az európai civilizáció őshazájába, Görögországba, hiszen – mint utóbb lejegyezte – „gyerekkorom legszebb álma volt megutazhatni egykor keletet, e szülőföldjét a nagynak, a csodásnak és titokszerűnek”.⁷ De illeszkedett ez a törekvés a 19. század Kelet iránt megmutatózó általános érdeklődéséhez is, ami egyfelől a táguló világ egzotikumok iránti vonzalmából, Magyarország esetében pedig konkrétan a magyarság keleti gyökereinek kutatásából tevődött össze. Ezt olvashatjuk: „Egy ősvényt legalább törtem keletre, mely reánk magyarokra nézve százszorosan fontos, kiknek hivatásunk végreis az, hogy műveltségünk közvetítő legyen kelet és nyugat között, s kiket ezen felül kelet, mint ősapáink dicső hazája is érdekel.”⁸ Orbán menet közben naplót vezetett, amely valójában nem volt más, mint gyermekkori barátjához, Dózsa Dánielhez írt beszámolóinak összessége, s ez, valamint az évekkel később Londonban folytatott kutatásai alapján írta meg úti élményeit. Éppen ezért az *Utazás Keleten* talán nem szokványos módon egyes szám második személyben szól az olvasóhoz (Dózsa Dánielhez), ennek hatására bensőségesebbnek, valamelyest személyesebbnek tűnik a szöveg.

Az *Utazás Keleten* sokkal több egyszerű útikönyvnél, az idegen országok szimpla ismertetésével nem elégszik meg. A célja új tudás és ismeretek közvetítése a magyar olvasóközönségnek, mivel – mint a szerző írja – „mindnyájunknak kötelességünk hacsak egy homokszemet is odavetni nemzeti műveltségünk pompás épületéhez”. Majd mindegy *ars poetica* gyanánt hozzáteszi:

„Tanulmányozásom főcélja az volt, hogy az általam beutazott tájak történelmi értékét is kellőleg felvilágosíthassam, hogy az irodalmunk terén kevésbé tárgyalt keleti országok s nemzetek mult koráról hazámfiain legalább általános ismeretet szerezhessenek, s történelmi vázlataim némi utmutatásul szolgáljanak azoknak, kik valaha keletet beutazandják, s részletes tanulmányozást kívánnak ottan tenni.

Bármily fölséges valamely táj, vidék, ország: bensőbb értékét az emberi nemnek ottan lefolyt viszontagságai kölcsönzik, s így a történelmet az *utazási leírások érdekére mulibatatlan kellékek tekinteném* [kiemelés tőlem – FPÁ]. Ez okból igyekeztem a történelmi kutfők megválasztása és felhasználása körül tőlem kitelhető criticával járni el.”⁹

Orbán Balázs valóban így tett. Az általa bebarangolt városokat és tájakat helyenként patetikusán, költőien éneklé meg, leírásai nem csupán meseszerűek, de képszerűek is, az olvasó pedig nem győzi ízlelgetni a szavak és mondatok egymásutániságát. Ezeket egészítik ki a történelmi értekezések, melyek úgyszólván kötelező kellékek, olyannyira, hogy terjedelmileg legtöbbször felül is múlják a tulajdonképpeni útleírásokat. Orbán módszere az, hogy visszanyúl a történelem kezdetéig és onnan vezet le egy-egy

⁷ Orbán: *Utazás Keleten*. i. m. I. k. I.

⁸ Uo. II.

⁹ Uo.

település vagy vallás (például a föníciaiak vallásának) történetét. E történelmi esszék főképpen antik hagyományokra, legendákra, mítoszokra támaszkodnak és számos bibliai idézettel tarkítottak, de nem nélkülözik a kor legfrissebb kutatási eredményeit sem. A keresztes háborúk korának eseményeit például Michaud (1767–1839) híres munkája¹⁰ alapján rekonstruálja a székely utazó. Jóllehet a mai olvasónak ezek az esetenként hosszás leírások (Jeruzsálem esetében csaknem ötven oldal) unalmasak és érdektelenek lehetnek, de a 19. század közepi kortársak számára, akik vajmi kevés információval rendelkeztek a közel-keleti történelemtől, hiánypótlók voltak. A Libanonról szóló történeti összefoglaló újkori része például egészen pontos, ami arra utal, hogy Orbán a közelmúlt eseményeinek is alaposan utánanézett.

Az utazás tehát 1846 áprilisában vette kezdetét, a kiindulópont az erdélyi Lengyelfalva volt. Az útvonal innen Brassón és Ploieștin át a Duna menti Galacba (Galați) vezetett, ahol az Orbán család hírére vette a nagymama konstantinápolyi halálának, s némi vita után úgy döntöttek, folytatják az utat. A kikötővárosból gőzhajón mentek tovább az oszmán székvárosba. Ekkor találkoztak egy magas rangú török tisztviselővel, s ez a találkozás némi csalódottságot okozott Orbán Balázsnak, mivel a pasa nem éppen úgy festett, mint ahogy azt ő elképzelte. Az európai divat követését az egykor „rettegett”, de most „omlandó félben” lévő Oszmán Birodalomban nem sokkal korábban elindított reformoknak¹¹ tulajdonította, s azt kárhóztatta: „Engem főképpen meglepett a pashának (...) egyszerű öltözte is, mely fekete áttilából s egyszerű feshből (veres sapka) állott. Én egy török pashát fényes nemzeti öltönyben, drága kövekkel terheltlen képzeltem; de a reform kivetkeztette ősi alakjából a törököt is, ők eldobták őseik öltözetét, lassanként elvesztik ruhájokkal együtt ősi erényeiket is, s lassanként ők is eltanulják Európától egy ferde irányú polgárisodás vétkeit.”¹² Rövid várnai megállót követően a család május 11-én érkezett meg Isztambulba, mely teljesen lenyűgözte a fiatal Orbánt.

Az örökség elvesztése és a per elhúzódása viszont lelombozta, keserű hangon tett szemrehányást az oszmán igazságszolgáltatásnak: „Ezen országban – hol semmi törvény nincs, hol a bírák magukat nyíltan megvesztegetni engedik, hol annak van jogos keresete, ki jobban tud fizetni, – perelni igen bajos feladat. Mi naponta jártuk a törvényszékeket, mindenütt zörgettük az igazság ajtóit, melyek nekünk fel nem nyitattak.”¹³ 1848 márciusában Konstantinápolyban érte az európai és a pesti forradalmak híre, amit örömmel fogadott, s ekkor döntött úgy, hogy a tétlen várakozás helyett beutazza a Közel-Keletet. Ismét gőzhajóra szállt és a Márvány-tengeren, a Dardanellákon

¹⁰ [Joseph-François] Michaud: *Histoire des croisades*. I–VII. Paris, 1812–1822. Ezt a művet két kötetben 1853-ban Pesten magyarul is kiadták (*A keresztes hadak története*), de Orbán az eredetit használta.

¹¹ 1839-ben a gülháni *Hattı Serif* indította el az ún. *Tanzimat* (újjaszervezés) reformsorozatot, mely több hullámban alakította át a birodalom jogrendszerét. A modernizáló reformok célja a birodalom európai nagyhatalmakkal szembeni lemaradásának csökkentése volt.

¹² Orbán: *Utazás Keleten*. i. m. I. k. 20.

¹³ Uo. 27.

és a görög szigetvilágon (Számosz, Rodosz) keresztül, Ciprust is érintve s számos érdekes megfigyelést téve április 4-én reggel megérkezett Bejrútba.

Legelőször a Libanon-hegység szépsége ejtette ámulatba:

„A Szannin és a Makhmel (Libanon legmagasabb kupjai¹⁴) mint ezüst bérczek tükrözték vissza a nap sugarait, melyek azoknak jégcsúcsait veresre festve, az alján elvonuló czedruserdőkkel, s a ragyogó fehér hóval, hazám színeit mutatták fel mintegy óriási lobogón. (...)

Tovább haladva a lassanként szétoszló ábránd homályból Beyruth tünt ki, gyönyörű kerteivel környezetten, túl rajta Syria sárga homoktérei, melyeket én akkor ért kalászsoknak néztem. Semmi sem hiányzott ezen jelenet dicsőséges nagyszerűségéből, ezen költői regg bájaiból.”¹⁵

A partraszállás nem ment könnyen, ami főképpen a bejrúti kikötő fejletlenségének volt a következménye, s ami a 19. században sokáig hátráltatta Libanon külkereskedelmét, ti. a teherszállító hajók kikötése problematikusnak számított. A hajóknak a rakparttól távolabb kellett horgonyt vetni és az utasoknak csónakokkal partra evezni. A csónakosok látványa Orbán Balázsban némi hiedelmet keltett:

„Ekkor hajónkat egy csapat félmeztelen, s énekelve beszélő arab rohanta meg. Csudálkoztam előbb ezen antropophag [emberevő, kannibál] kinézésü lényeken, s később féltem egy csolnakba ülni velök, nehogy megegyenek; de a kikötő-helyre érve, megtudtam, hogy jelenlétök szükséges t. i. nem lévén a tengerbe benyuló kiszállóhely (debarcadour) a csolnakok (melyek az itt mindig nyugtalan tenger miatt igen nagyok) nem közelíthetnek a parthoz, s így ezen természetes trikóba öltözködött lények hordják ki hátaikon az útast (és podgyászt). (...)

Később tudakolódva egy hivatalnoktól, hogy a kormány miért nem csináltat rendes kiszálló helyet, mi itt, a hol annyi fa van, csekélységbe kerülne, s az utasokat nagy kellemetlenségtől mentené meg, azt a feleletet nyertem: »Hogy legyen a szegény népnek keresete!«¹⁶

Ez utóbbi nyilvánvalóan a keleti társadalmakban sokszor tapasztalható és az iszlám kultúrájának is szerves részét képező társadalmi szolidaritás különös, az európai utazó számára furcsa megnyilvánulása volt. Orbán Balázs meglehetősen alapos leírást készített Bejrútról. Elmondja, hogy az egyik legrégebbi szíriai kikötőváros, amelyet már a

¹⁴ A Libanon-hegység és egész Levante legmagasabb csúcsa valójában a Kurnat-esz-Szauda (3088 m), melynek ó-szír nyelvű eredetije a „mártírok hegye” jelentést hordozta az első világháború alatti éhínség során életüket veszítő maroniták emlékére, de az arab átírásban ez „fekete csúcs” értelmet nyert. A csúcs a Makhmel-hegységhez tartozik északon. A Szannín-hegy (2628 m) a hegyvidék középső részén, Bejrút közelében található.

¹⁵ Uo. 166–167.

¹⁶ Uo. 167.

Biblia is említi, s a későbbi szakirodalom megállapításaival összhangban felidézti a római kor virágzó jogi „egyetemét”. Úgy véli, hogy Bejrút a kereszties hadjáratok és a 17. század között semmilyen szerepet sem játszott, eljelentéktelenedett, „letűnt a történet teréről”. Akkor a többek által a modern Libanon megteremtőjének, Fahraddín emírnek (1572–1635) köszönhetően indult ismét fejlődésnek. Viszonylag részletesen szól Orbán a város 19. századi megpróbáltatásairól, az egyiptomi hódításról, az 1840-es angol–török–osztrák intervencióról és az egyiptomiak kivonulásáról. Jellemző, hogy ebben a konfliktusban egyértelműen Mohamed Ali egyiptomi kormányzó pártját fogja, s nem fukarkodik az oszmánoknak és a briteknek szóló kritikákkal:

[Anglia Mohamed Alit] „küzte Syriából, a ki hivatva volt déli Törökország civilizációjára, s visszahelyezé a török árnyuralmát, a mely képtelen az ötet gyűlő népek között rendet tartani, a mely örökös küzdelemben van a függetlenségre törő népekkel, a mely mind untalan felélesztett testvérgyilkoló polgárháboruk előidézése által tudja csak magát fentartani. De Anglia nem mindig szokott tekintettel lenni a népek érdekeire. Ánglia főképpen saját önző érdekeit szokta követni. Mehemed Ali mind inkább növekedő hatalma fenyegeté indiai birtokait és kereskedését, s Mehemed-Alinak meg kelle buknia! Népjogsértés, szerződvényfelbontás, minden eszköz jó volt, mi célhoz vezetett.”¹⁷

Bejrút látképe (Mathias akvarellje, 1857)

Magáról Bejrútról nincs valami jó véleménye a székely utazónak: „Beyruth olyan, mint minden török város; a távolból szép regényes, partraszállva, különösen tisztaság és rendszerető ember minden illúzióját elveszti.” De hogy ez az igénytelenség nem a szegénység számlájára írandó, az valószínű, hiszen Orbán meglátása szerint „bazárja

¹⁷ Orbán: *Utazás Keleten*. i. m. II. k. 3.

nagyon gazdag”, ahol „selyemszövetek, aranyhimzetes ruhák, s gyönyörű fegyverek nagymennyisége van öszvehalmozva”. Éles szemű megfigyelőként feltűnik neki a libanoni társadalom egyik legalapvetőbb sajátossága, a felekezeti sokszínűség, amit a bazarban érzékletesen jelenít meg:

„Tömör iveri alatt festői csoportozatokat alkotnak a különféle hegyi népek festői öltözeteikben. Itt egy drúz nő magas tanturjával (czukorsüveghez hasonló magas csákó mindenféle lecsüngő pénzekkel, talizmanokkal, szalagok és bojtókkal ékítve) s gyönyörűen himzett nemzeti öltönyében lépdel méltósággal előre, mint Juno, leplezetlenül tárván ki szépsége bájait a bámulok szemei elé. Ott egy drúz érdekes, komoly arczával, szép turbánával, a melyre oly kellemmel tudja illeszteni arany rojtos kafieh-jét, (arany szövetü selyem shal, mely a syriai népek napernyője) s fénylő, és félelmes fegyvereivel. Amott egy marónita ujjatlan csikos burnuszában, egy kék turbányos, s egészen kék öltözötü maronita pap; ott egy büszke tekintetü beduin álla két szögletén hegyesülő szakállal; itt egy éhhetetlen török, kit megvetéssel néz le a fuszványos görög; ott egy vadtekintetü anserita [alavita], büszke lenező metulis [súta], sas szemmel lelkölődő kurd, Arabia napja alatt barnult nagy fejér turbános arab, egyiptomi fellah [földműves], érdekes arczu kopta, dagadt arczu indus, félrecsapott asztrakán süvegü persa, félmeztelen syriai földész [paraszt], kéregető dervisz, csevegő zsidó, elhizott örmény, száz meg száz saját nemzeti öltönyét, s nemzeti jellemét megtartott népekfiainak festői keveréke, s száz féle nyelvek keverékéből alkotott zsbongás, zajos adás-vevés, s veszekedő cserevásár.”

Orbán Balázs Bejrútot Szíria legnagyobb kereskedővárosának nevezi, ami tévedésnek tűnik, mivel ebben az időben Aleppó alighanem jelentősebbnek számított, de az már pontos megállapítás, hogy Bejrút Damaszkusz és a Libanon-hegység kikötője. Világosan látja, hogy ez a kikötő fejlesztésre szorul (francia tőkével csak a század második felében végzik majd el a szükséges munkálatokat), ám így is forgalmas: francia, angol és osztrák gőzösök érkeznek,¹⁸ ezáltal pedig a város fontossága és lélekszáma állandóan növekszik. A magyar utazó 20–25 ezer főre teszi ezt a számot, ez nem áll messze más utazók és a mai szakirodalom megállapításától.¹⁹ Jóllehet maga a város

¹⁸ Charles Issawi: *An Economic History of the Middle East and North Africa*. Columbia University Press, New York, 1982. 48. Egy korabeli folyóiratban ezt olvashatjuk: „A tengerészek számára ez a legbiztonságosabb kikötő. A világ négy sarkából érkező hajók találkahelyévé vált.” Henri Guys: *Syrie. Commerce de Beyrouth, son importance, moyens de l'étendre quant à la France. Revue de l'Orient, de l'Algérie et des colonies*, 1849. V. köt. 228–239. Guys 1838-ig bejrúti francia konzulként szolgált.

¹⁹ A már idézett diplomata, Henri Guys 1847-ben kb. 15 ezerre tette a lakók számát, ebből „7000 muszlim, 4000 görög [ortodox], 1500 maronita, 1200 görög katolikus, 800 drúz, 400 örmény és szír katolikus, 200 zsidó, 400 pedig európai”. Henri Guys: *Beyrouth et le Liban. Relation d'un séjour de plusieurs années dans ce pays*. Tome 1. Paris, 1850. 8–9. Idézi: Hyam Mallat: *La*

nem ragadtatja el, de a környéke igen. Teljesen lenyűgözi a buja növényzet, számára ez a „földi édenkert”.

Feltűnik neki a különböző keresztény egyházak által működtetett iskolák és kolostorok magas száma. E felekezetek közül heves bírálatban részesíti a jezsuitákat, akiket nem csak vakbuzgóságukért (a vallási maradiságot Orbán mindvégig hevesen támadja, a szabadság és a haladás kerékkötőjének tekinti), hanem a békétlenség szításáért is kritizál:

„A Svájczból kiűzött jezsuiták Beyruthba ütöttek tanyát, s itt és a Libánonban több kolostoraik vannak; a népnevelést, kezeikbe ragadták, s szenvedélyes térítési propagandájok által a Libánon népei között hintik el a türelmetlenség magvát. Európa egy szabad állama lerázta testéről ezen magát tul élt, s népszerűletlené vált testületet s ők eljövének Ázsiába, itt egy szabad hegyinépre felerőszkolmi magukat.”²⁰

Orbán Balázs nem időzött hosszasan Bejrútban, mert 1848 húsvétját már Jeruzsálemben akarta tölteni. Nem csak azért, mert az ünnepeket a szent városban szerette volna átélni, hanem azért is, mert az utazás ebben az időszakban – mikor számos karaván tartott Jeruzsálem felé – biztonságosabbnak ígérkezett. Ez egyben utalás arra is, hogy a 19. század közepén az utazás a levantei régióban meglehetősen veszélyes vállalkozásnak számított, mivel mind a hegyvidéken, mind a sivatagos területeken útonálló, rablók leselkedtek a magányosan vagy kis csoportokban utazókra a zsákmány reményében. Orbán a sietség miatt nem tudott kitérőt tenni a libanoni hegyvidékre, s kertelesség nélkül megvallja, hogy az ott élőkéről csak egy ismerőse elmeséléséből szerzett tudomást. A hegyvidéken élőknek szóló érdeklődés kézenfekvő egy erdélyi székely számára: „tudom, hogy egy szabad büszke hegyinépnek története minket nagyon érdeklend”.

A leírást a földrajz és a növényzet ismertetésével kezdi: „Nincs havas, a mely a Libánonhoz nagyszerűség, szépség, változékonyosság és színezet gazdagságának tekintetében hasonlítható legyen.” Ezután egyértelművé teszi, hogy a földrajz mennyire meghatározta mindig is az itt élők életét, s hogy a történelem évszázadai során az ide betelepülő közösségek az üldöztetések elől menekültek, mivel a magas hegyek közé az államhatalom karjai nem érnek el: „meredek oldalakon kanyargó ösvények vezetnek, látatván, hogy emberek laknak ott, a kik a zsarnokság előtt lakokat építenek maguknak büszke szirtélekre”. A hegyvidék lakossága sokféle tevékenységet űz, amelyeket a tengerszint feletti magasság határoz meg: „más helyt czedrus-rengetegek, eperültetvények,

population au Liban. Données, problèmes et tendance. Université Libanaise, Beyrouth, 1970. 33. 1860–1861-ben 45–55 ezer lakója lehetett a kikötővárosnak. Dominique Chevallier: *La société du Mont Liban à l'époque de la révolution industrielle en Europe.* Librairie orientaliste Paul Geuthner, Paris, 1971. 292.; Leila Tarazi Fawaz: *An Occasion for War. Civil Conflict in Lebanon and Damascus in 1860.* I.B. Tauris, London, 1994. 74.

²⁰ Orbán: *Utazás Keleten.* i. m. II. k. 5.

s zöld mozaik közé helyezett békés faluk füstje tör fel az ég felé; oly emberek lakai, a kiket a földművelés, és kereskedés előnyei lecsaltak a büszke bércekről”. A Libanon tőszomszédságában keletre nyúlik el a Bekaa-völgy hasadékszerű fennsíkja, amelyet a párhuzamos Antilibanon-hegység zár le. Ennek csúcsa, a Dzsebel-es-Sejk ugyancsak „örök hó fedte”. Ezek a fenséges hegyláncok „nem pusztá vadonok, hanem népesítve vannak erőteljes harcias népek által, melyek a kivivhatlan havasokon, Istentől a szabadság menhelyéül teremtett bércek keblében ütöttek tanyát”. Tehát harcias, szabadságszerető népek lakják a hegyeket, éppen olyanok, mint a székelyek Erdélyben. „Azokon az égig magasuló bércezőriásokon a sziklák véd fala által környezett völgyekben, mindenütt emberek laknak, oly népeknek büszke fiai, kiket még soha senki meg nem hódított, kik között a zsarnokság soha tanyát nem üthetett.”²¹ A székelyekkel való rokonságnyilvánulás nyilvánvaló, mint ahogy az is, hogy Orbán szemében a libanoniak zsarnokságnak (a mindenkori államhatalomnak) való ellenszegülése alapvető érték.

Ezután kerül sor a libanoni nép történelmének bemutatására. A legjelentősebb közösségnek Orbán Balázs a maronitákat tekinti, akiket – „semmi kétség” – arab eredetűeknek tart. Említi vezetőjüket, Maront, aki a hagyomány szerint megszervezte a felekezetet. Az eseményt a 8. századra teszi, amit a modern kutatás is alátámaszt.²² Megállapítja, hogy a maroniták elismerik a római pápát az egyház fejeül, mindazonáltal „a syriai ritust követik”. Saját pátriárkájuk van, aki – téves információ – mindig a Péter nevet veszi fel. Azért váltak hegyi népekké, mert „az izlám türelmetlensége, s kegyetlen üldözései előtt kénytelenek voltak a havasok védelmét keresni fel, s jelenleg a Libanon északi oldalán laknak Beyruthtól egész Tripolisig”. Valójában nem az iszlám, hanem a bizánci állam „üldözései” elől menekültek a maroniták a hegyek közé, amely őket eretnekeknek tartotta. A maronitákról szóló jellemzése a jezsuitákkal ellentétben pozitív, bár érzékelteti, hogy nem minden helyzetben tartanak össze: „Nagyon szorgalmas, munkás, szelid s erényes nép. De ha egyszer a kapát fegyverrel cseréli fel, akkor harcias, hős nép. Még ellenség soha nem tudott e nép honába behatolni, kivéve ha polgári harcz dult közöttök, s ha valamelyik párt nem tartott az ellenséggel.”

Ezután a drúzok ismertetésébe fog, akikről Orbán megállapítja, hogy eredetük még bizonytalanabb, mint a maronitáké. Úgy véli, már jóval a keresztes hadjáratok előtt a Libanon-hegységben éltek, s szintén arab eredetűek. Ennek bizonyítéka szerinte az, hogy arabul beszélnek, hiszen „egy ilyen havasi nép, mely századokon át függetlenül élt, melyet soha senki meg nem hódított, nemzetiségére nagyon féltékeny s nem hagyja el soha saját nyelvét azért, hogy mást vegyen fel, [már]pedig a drúzok arabul beszélnek és beszéltek mindig”. Ezoterikus vallásukkal kapcsolatban a titokzatosságot emeli ki, ami miatt mindenféle mendemondák kaptak lábra velük kapcsolatban, de azt jól látja,

²¹ Uo. 6–7.

²² Antoine Khoury Harb: *The Maronites. History and Constants*. The Maronite Heritage, Beirut, 2001. 42–64., 72–76.; Lucia Volk: *Memorials & Martyrs in Modern Lebanon*. Indiana University Press, Bloomington, 2010. 12.; Michel Awit: *Les Maronites. Qui sont-ils? Que veulent-ils?* Cariscript, Paris, 1989. 45.

hogy a közösség „akkal-ok” (ukkálok, beavatottak) és „dcsahol-ok” (dzsuhhálok, követők) kasztjára oszlik. Érzékelteti, hogy társadalmi viszonyaik kötetlenebbek az iszlám fő sodorvonalánál, a nők helyzete például összehasonlíthatatlanul jobb, könnyebben tudnak elválni, mint a szunnita társaik. Helyesen jegyzi meg, hogy a drúzok hisznek a lélekvándorlásban. A következő megállapítása pedig nem más, mint az újkori Libanon történetének lényegi megragadása:

„Nyelvök [ti. a drúzoké] az arabnak egy dialectusa. Egész alakjokon valami méltóság, nemesség ömlik le. Nyílt vonzó kifejezés, büszke harcias tartás jellemzik ezen szabadságszerető, bátor hegyi népet, s bár a maronitákkal gyakran vannak harczban, s bár gyakran festik a Libanon bérceit veresre a polgárháboru vészes harczai, bár gyakran patakzék annak sziklái a két testvér népnek vére, bár gyakran ada a vallásos gyűlölség e két hős nemzetnek kezébe öldöklő fegyvert, de még is egy közös érzelem, a törököknek gyűlölete mindig egyesíti őket a vész perceiben, t. i. ha függetlenségök veszélyeztetve van.”²³

Részletesen ismerteti Orbán a drúzok nagy emírének, Fahraddínnak a 17. századi uralkodását és bukását, s kijelenti, hogy az utóbbi árulás miatt következett be. Ezt követően rátér a „metulik vagy mutualik” népére, azaz a sítákra. Azt mondja róluk, hogy vallási értelemben szélsőségesen türelmetlenek, „más vallásfelekezetűekkel egy edényből nem esznek, nem isznak, ruháikat nem érintik” (ilyesmiről a modern kutatás nem tud). Igen pontatlan és zavaros a síták történetéről szóló összefoglaló, de azt helyesen látja a szerző, hogy a közösség Libanon déli vidékein összpontosult. Az egyébként jelentéktelen számú „anzeritákról” (alavitákról) megemlíti, hogy a vallásuk még titokzatosabb, mint a drúzoké, s „vad, kegyetlen, hitszegő” népként ábrázolja őket. A Libanon és az Antilibanon népességét jelentősen túlozva 500 ezerre becsüli (a valóságban ennek nagyjából a fele lehetett) és kísérletet tesz a felekezeti arányok megadására is, ami eléggé elnagyoltra sikerült.²⁴

Végezetül Orbán Balázs áttekinti az oszmán uralom alatt álló Libanon történetét, amelynek során főképpen a hatalomváltásokra koncentrálna. Kiemeli II. Basír emír uralkodásának időszakát (1789–1840), s felhívja a figyelmet arra, hogy Mohamed Ali egyiptomi kormányzó szíriai hatalmát nem elsősorban az angol–török intervenció, hanem a libanoniak felkelése buktatta meg. „Jutalmul” Libanon a Portától a függetlensége elvételét kapta. Beszámol az 1840-es évek belharcairól is, majd szinte látnoki jóslattal zár: „félni lehet, hogy a harcz újból kiütend ezen még egészen ki nem békült két nép [a maronita és a drúz] között, félni lehet hogy a mindig szitott vallásos gyűlölség és pártviszály jármat teend ezen szabad nép nyakára is”.²⁵ 1860-ban a félelem beigazo-

²³ Orbán: *Utazás Keleten*. i. m. II. k. 9.

²⁴ Az erősen vitatott adatokat ld. Ferwagner Péter Ákos: *A libanoni kérdés és a nagybatalmak 1840–1861*. SZTE BTK, Szeged, 2013. 86.

²⁵ Orbán: *Utazás Keleten*. i. m. II. k. 13.

lódott: minden korábbinál véresebb felekezeti villongások robbantak ki, amelyek kiváltak az európai nagyhatalmak kollektív beavatkozását.²⁶

Néhány napi tartózkodás után, 1848. április 6-án Orbán Balázs egy 60 fős karaván utasaként elhagyta Bejrútot és Palesztina felé vette az irányt. Indulás előtt kellő mennyiségű élelmiszert csomagolt magának, mivel tudomása szerint „egész Syrián és Palestinán át semmit sem lehet kapni”. A dél-libanoni kikötőn, a becslése szerint 5-6000 lakosú „jelentéktelen kis városban”, Szaidán (az egykori Szidónon) át a tengerpart mentén jutott el Szúrba (Türoszba), s annak „gyönyörű vidékére”. Megállapítja, hogy a világ egykori kereskedelmi központja teljesen elveszítette a jelentőségét, „jelenleg alig láthatni néhány száz nyomorult házat, melyek a régi dicsőség romjaiból épültek, s a világ híres piacán, a veres bibor, az átlátszó korsók, Arabia s Egyiptom gazdag terményei helyett idomtalan földkorsókat, narancsat, s sóhalat árulnak szegénységben tengődő lakói. Még romok sem maradtak fenn, melyek a múlt nagyságról regélnének.” Ehhez a lesújtó képhez megengedően hozzáteszi:

„Különben a városokat Syria és Palestinában nem csak a századok romboló hatalma, nem csak vad népek dúló csordái, s kegyetlen világhódítók romboló hadai dulták fel, hanem a természet maga is szövetségesök volt a romlásban; mert ezen vulkanikus tartományokat gyakori földingásokkal rázta meg, a városokat özszeontá, s még romjaikat is a föld sötét keblébe temette.”

Akkót érintve Názáret felé vezetett tovább az út, amelyet Orbán ugyan szépnek, de a rablók miatt veszélyesnek írt le. Názáretet az eddigiekhez hasonlóan „nyomorban tengődő 2000 lakost számláló, jelentőtlen kisvárosnak” látta. Az itteni bibliai helyszíneket részletesen ismerteti, de kimondhatatlanul felháborítja az „ámitani szerető s a vallásból üzletet csináló” papok kapzsisága, akiknek „mindig zörgő perselye telik”, de ezért a babonás népeket is hibáztatja. Názáretből április 11-én utazott tovább „Palesztina legtermékenyebb, legszebb s legnagyobb tere” felé. Hamarosan elérte Dzenint, e „néhány száz házat számláló falucskát”, mely „rondasága daczára is a sycormore- és pálmafáktól környezett hely magas minaretjével a távolból igen festőileg néz ki”. Másnap a karavántól átmenetileg lemaradt Orbán Balázs csaknem összetűzésbe keveredett egy beduinnal, de még idejében csatlakozni tudott utastársaihoz, így elkerülte a harcot.

Ennek apropóján hosszadalmas leírást készített Palesztina társadalmáról, amelyet részletgazdagsága okán érdemes hosszan idézni:

„A falusi népet többnyire békés, szorgalmas arabok alkotják, kik részint földművelés-, részint marhatenyésztéssel foglalkoznak, de a kopár szirt vidék ernyedetlen szorgalmuknak alig képes annyi jutalmat felmutatni, hogy meztelenséget eltakarják. Néhány rongyfoslány minden öltönyük. Rosz, fekete lisztből készült, s ganéjtűzön melegített lepény, vízben főtt bab, s egy kevés rosz turó

²⁶ Ferwagner: *A libanoni kérdés és a nagyhatalmak 1840–1861.* i. m.

kizárólagos eledelök. Nyomorult sárkunyokban laknak, melyek mellett a mi disznóolaink fényes paloták. Ha pénzhez júnak, azt homokba eltakarva rejtik el, s ez által a pénz a forgalomból kivétetvén egyik főoka nyomorúságuknak.²⁷ Azon kellemetlen szokás van közöttök, hogy midőn egy karavánt látnak közeledni, az egész falu népe kigyül, s az utast körülvéve, megfogva, csak nem lehúzzák baxisért (ajándékért), úgy mondva kierőszakolják az utastól ezen adót; fenyegetés, ütleget semmit se használ; pénzt kell dobni nekik, melyen aztán, mint nálunk a kapunyitó gyerekek, összeverekednek. A nők a férfiak minden munkájában részt vesznek; a vízfordás kizárólagosan az ők kötelességök, pedig néha több óra távolságra kell vizért menni, mert csak minden öt-hat falunak van egy kútja, s onnan otromba nehéz korsókban fejeiken hordják a vizet

Ezen szegény néposztály mellett vannak a beduinok, Palestina aristocratiája. Ezek, semmi más hatalmat törzs főnökeiken, sheikjeiken kívül nem ismerve, függetlenül élnek; minden birtokuk egy gyönyörű ló, mely szirteken, mint őz, nyargalva mász fel és le; élet-módjuk rablás; öltözetök egy fejökhez rojtos kötővel szorított csíkos selymekendő, kafieh aranyhímzetes dolmány, bő bugyogó, s ezekre festőileg felöltött aranszövetű burnusz. Fegyverzetök egész arzenált képez: egy horgos pallah (széles kard), klárisal [korall-gyönggyel] ékitett jatagán s hasonló pisztolyok az ővben és ékes nyelű kis tőr, a nyereg kápában egy más pár pisztoly, egy 12-15 láb hosszú nádnyelű s strucztollakkal felczifrázott láncsa, vagy hosszú puska, gyakran mind a kettő együtt. Arczuk nagyon érdekes, kifejezésdus; merész gyerekek, páratlan jó lovasok, s azon érdemök van, hogyha kifosztják is az utast, azt soha meg nem ölik, kivéve ha védi magát. A Jordánon tul sheikjeik alatt csoportosan élnek sátrak alatt s költözködnek nyájaikkal. A partvidékekre ritkán mernek kijőni, s csak is egyes kalandorok kísértének néha szerencsét. Lovaik legkedvesebb barátjaik: együtt esznek, együtt laknak, együtt élnek, s bár a pénzt, különösen az aranyat igen kedvelik, lovaikat tőlök megvenni bajos feladat. Igen mulatságos kedvencz játékukat, a dcsirith-et, nézni. Soha két beduin nem találkozik a nélkül, hogy egymásnak ne rohanjanak, meg ne vívjanak, s a támadás és védelemben bámulandó ügyességet fejtenek ki. Lovaiikat ilyenkor csak lábaikkal s szóval kormányozzák, s ezen kedves állatok ösztön szerüleg kerülük ki az ellen csapásait és mesziről dobott láncsáját. Midőn aztán a beduin jól megforgatta társát, s a viadalban erősnek, a lovaglásban ügyesnek találta: csak akkor közelit hozzá, fog vele kezét s mond neki merhabát „hozott Is-ten”-t.

A Samaria hegyes vidékén lakó népek minden időben szabadság- és függetlenséget szerető népek voltak, s hegyes járatlan tartományukban védve voltak némileg a zsarnokság hódításaitól. A török hatalomnak soha sem sikerült őket

²⁷ Ami azért különös, mert az iszlám elvileg elutasítja a készpénz forgalomból való kivonását, s annak befektetésére ösztönöz, mert az így hozzájárul a gazdaság fejlődéséhez és a közösség gyarapodásához.

egészen meghódítani, adót és ujonczokat csak erőszakkal lehet tőlök szedni; külön sheikjeik alatt vannak; földjük legműveltebb egész Palesztinában s lakói leg-gazdagabbak.”²⁸

A vidék szegénységén Nábluszt elhagyva is elmélkedik utazónk. Az jár a fejében, hogy lehet az, hogy miközben a sokistenhitű, bálványimádó népek idején még mérhetetlenül gazdag volt e föld, addig most, amikor magukat Isten választott népeinek tartó keresztények, muszlimok és zsidók lakják e vidéket, akkor ennyire kietlen pusztaság, mely még a pusztta megélhetést is alig-alig képes biztosítani. Arra jut, hogy talán a föld is olyan, mint az élőlények, előrepszik és sivataggá válik. Felmerül benne, hogy esetleg ez történhet Európával is, s „Amerika szűz vidékeire költözik a haladó emberiség”. Végül mégis annak a meggyőződésének ad hangot, hogy a világ minden táján gazdagságot, jólétet csak „igazság és szabadság” teremthet.

Nagy felindultságot érzett, mikor végre megpillantotta Jeruzsálemet:

„Egyszerre karavánunkba nagy izgás mozgás történik, a görögök és örmények lovaikról leszökösve örömköltés között elkezdnek iszonyu gymnasztikai mozdulatokkal keresztet hányni magokra, mások leborulva a földet csokolák, s midőn róluk elfordítam szememet okát keresendő ezen élénk áhitatoskodásnak, előttem láttam s szent várost, a nap fényében tündöklő magas kupjaival, sötét várfalaival. Meghatott lélekkel közelíték az anynyi vallási és történeti emlékekben dúsz városhoz, oly érzeteket ébresztett lelkembe látása, melyeknek kifejezésére képtelen vagyok.”²⁹

A városban egy latin kolostorban kaptak ingyen szállást és ételmezt. Jeruzsálem múltjának rendkívül részletes bemutatása után a város nevezetességeit veszi sorra, s ennek során nem csak a keresztény emlékhelyeket említi meg, hanem a muszlim imahelyeket is. Omár mecsetét például „az arab építészet remekének” titulálja: „tündéri szüleménye egy gazdag phantasiának, mely utánczást nem ismer, melynek minden műve eredeti, sajtáságos jellemmel bír; azon kor eszméjének kőből kifaragása, mely az ezeregy éjszakai regéket kigondolta”. Távol áll tehát Orbán Balázstól minden felsőbbrendűségi attitűd a keleti kultúrával kapcsolatban, éppen ellenkezőleg, értékeli az iszlám kultúrájának termékeit és eredményeit, csodálja azokat. Jeruzsálem lakosságával kapcsolatban megjegyzi, hogy bizonytalan, mert időszakonként változik, ő 20-25 ezres számot ad meg, de húsvétkor akár 5-6000 zarándok is gyarapítja a népességet. Hiába nagyszerűek a templomok, vallási kegyhelyek, zsinagógák és mecsetek, maga a város lehangoló képet nyújt, az „utczák szűkek, rendetlenek és szomorúak. A házak lapos fedelűek, melyeken kis félgömb alakú kupocskák vannak, s ablakaik kicsinyek, azok is csak a felső emeletekben vannak. Kinézésök kívülről bástyaszerű, utczákon semmi zaj,

²⁸ Orbán: *Utazás Keleten*. i. m. II. k. 46–47.

²⁹ Uo. 62–63.

semmi mozgás, csakis a bazárban lehet itt-ott egy érdekes beduin csoportozatot látni, kik leginkább fegyvereket vásárolnak.” A zsidó negyed egyenesen „iszonyu szegénység és rondafészek, csak itt-ott látni egy öreg félholt zsidót, ki gyermekeinek olvassa titkos könyveit. (...) Az ők város részökben semmi kereskedői mozgalom, semmi lármás adásvevés, semmi üzérkedés; mindaz más helyt szokott történni.”

Ilyesfajta látkép fogadhatta Orbán Balázst Jeruzsálem megpillantásakor
(www.nmm.org.il)

Csakúgy, mint korábban, Orbán Balázs Jeruzsálem szent helyei kapcsán is ostorozza a kapzsi, pénzhajhász papságot, a vakbuzgóságot, a vallási gyűlöletet. Példának a „görögöket” hozza fel, akik a vallást olyannyira „nyerészkedési eszközül” használják, hogy még „paradicsomi útlevelet is árulnak”. „Ezzel zsebelik ki s erkölcstelenítik el a romlott lelkü görög papok a hiveket” – teszi hozzá.³⁰ A babonákat, vallási legendákat is bírálja: „Jérusálemben minden ház, minden kő, minden hanthoz emlékeket kötött a vallási kegyelet; minden barlangocskához, minden romhoz történeti adomákat csatol a hagyomány, azok gyakran, s legtöbbsnyire alaptalan mondák.” Arra a végkövetkeztetésre jut, hogy a régi hit „most már kivénült, elavasult s elégtelenné lett a haladó emberiség igényeiknek kielégítésére. A régi világ összeomland, eltűnend s új korszerű eszméknek engedendi át helyét: a szabadság, testvériesség, egyenlőség vallása fogja nem sokára a babonák vallását követni.”³¹ A modern, a francia forradalom eszmeiségét, a

³⁰ Uo. 142.

³¹ Uo. 139.

haladást pártoló és támogató ember gondolatai ezek, aki elutasítja a maradiságot és sürgeti a változást. Ezeket az elveket egész életében képviselni fogja, hű marad hozzájuk.

Sőt ezek az elvek egyértelműen republikánus alapokon nyugszanak. A szent helyek és a húsvéti ünnep elgondolkodtatja Orbán Balázst a krisztusi tanításokról és azokat rokonítja a modern republikánus eszmékkal, a korai kereszténység és a 19. századi köztársasági szabadságmozgalmak között pedig párhuzamot von:

„Minden új, minden nagy eszme, előbb üldözve van, hogy annak terjesztői minden időben vértanuilag haltak el; de az üldözések, a kínzások, annak csak kifejlődését segítik elő. Egy eszme, mely vér által kereszteltetett meg, nem halhat többé soha el. Szabadunk vallása a köztársasági elvekre, ugyanazon elvekre, melyek Krisztus vallásáé voltak, van fektetve. A mi jelszavunk ugyanaz, mint az övé; a mi zászlónkra ugyanazon szavak: (szabadság, testvériség, egyenlőség) vannak felírva. Az üldözve van, mint Krisztus vallása; annak apostolai, követői ezerekenként vérenek el vértanuilag a zsarnokok véres bárdjai alatt; de az fel fog emelkedni, az elterjedend az ujkor Herodesei, Pilatusai, Kaifásai daczára is; az ledöntendi az önkény érczbálványait, miként Krisztus vallása ledönté Róma bálványait, s világszáróló hatalmát. Már egész népek, egész nemzedékek vannak áthatva ezen magasztos eszméktől, s felvirágzásuk győzelmök biztos elkerülhetetlen. Csak türelem, csak kitartás testvérek! s a szabadság napja tündökölni fog egünkön!”³²

A húsvéti ünnepek után, május legelején Orbán csatlakozott egy hatalmas, 7000 főből álló karavánhoz, mely Jeruzsálemből a Jordán folyóhoz tartott. Csak az elővédet ezer beduin alkotta, valóságos hadsereg, amelynek a szolgálatait természetesen meg kellett vásárolni. Ez az epizód is érzékelteti, hogy az utazás nem volt mindig biztonságos ezen a vidéken. Az út „borzasztó kinézésű” vidéken haladt keresztül, „bár merre tekintett a szem, nem látott egyebet sötét szírteknél, melyek egymásra halmozva összevisszá hányva minden tenyészet, minden életjel nélkül környezik az utast”. Jerikóhoz megérkezve Orbán Balázs hatalmas meglepetésére és annál nagyobb örömeire találkozott egy magyar beduinnal. Az illető elmesélte, hogy odahaza „a németek” [osztrákok] besorozták katonának, de megszökött, s az Oszmán Birodalomba menekült. Egy előkelő szolgálatába állt kocsisként, akivel Jeruzsálembé jött. Itt ismerkedett meg a beduinok szabad életével, amelyet megkedvelt, mert „itt senki sem parancsol az embernek. Szabad itt, uram, az ember, mint a madár.”³³ Jerikó egykori dicsőségének „semmi látható nyoma nincs”. „Néhány földkunyhók, inkább füstölök, mint emberi lakok, vonják meg szerényen ott magukat.” A környék lakói utazónk számára nem voltak valami bizalomgerjesztő emberek: „A riškai törzs (ez neve a Jerikó helyén lakóknak) egyike a legvadabbaknak. Tekintetőkben van valami baljoslatu kifejezés, mely magát tettekben nem hazudtolja meg. A nők között igen szépeket lehet látni; de mogorva, vad kifejezé-

³² Uo. 149.

³³ Uo. 160.

sű arczal. Gyönyörű termetök, (melynek kellemei csak részben vannak eltakarva egy derekokra kötött rongy által) mintául szolgálhatna a szobrász vésőjének.”

Orbán számot ad a beduinok szórakozási szokásairól is:

„Estvére tanyánkra visszatérve, ott zajosan mulató népet találtunk, lángoló tüzek körül festői csoportozatokba letelepülve. A pasa [alighanem a karaván vezetője, minden bizonnyal török tisztviselő] sátra előtt, fáklyákkal világított téren, mindenféle bohocok, szemfényvesztők, arany rojtos öltönyű pustik (fiatal görög fattyúk, a törökök undokságainak részesei) ügyetlenségekkel, s szeméremsertő buja táncaikkal mulattatták az erkölcsstelenség fertőjébe fuldokló törököket. Én utálattal, s szánalommal távoztam, s egy tűz mellé telepedtem, hol néhány csinos zarándokné forgolódott, s vélek el csevegtem az időt.”³⁴

Másnap a karaván elérte a Jordánt, „a mesés folyam sebes sárga hullámain”. A zömbében keresztény zarándokokból álló karaván tagjai megfürödtek („megkeresztelkedtek”) a folyóban, melyet Orbán Balázs zavaros vízűnek, gyors folyásúnak festett le. „Medre igen mély, folyása sebes annyira, hogy rendszerint az ily feredések alkalmával több áldozatokat ragad veszélyes örvényeibe. A pasha ez alkalommal egy csapat jó úszó beduint állított fel, s így minden szerencsétlenség nélkül ment végbe a szent fürdés.” Ezután Orbán néhány angol utazó társaságában a Holt-tengerhez kirándult, majd a karaván visszatért Jeruzsálembe.

A kirándulások sora azonban ezzel még nem ért véget. A következő napokban Orbán Balázs mások társaságában – gyalogszerrel – felkereste Betlehemet, Hebront s más nevezetességeket. A szent helyek és bibliai színterek (pl. a születés temploma) részletes leírását kapjuk, s megtudjuk, hogy

„Betlehem 2000 többnyire keresztény lakost számláló városka. Fő foglalkozásuk: olvasó, és gyöngyházból faragott szent képek készítése, melyben igen nagy ügyességet fejtenek ki. A betlehemi nők kiválóan szépek. Magyar kalpaghoz hasonló, s ráaggatott pénzdarabokkal felczifrázott fejüket viselnek, mely kihimzett ruhájokhoz igen jól illik. Arczaikat fedetlenül engedik bámultatni, mely kedves szokást, csak a betlehemi és jaffai nőknél találtam; más helyeken, a keresztény nők el vannak fátyolozva, s beháremezve, egyenlően a muszalmán nőkkel.”³⁵

³⁴ Uo. 164.

³⁵ Orbán: *Utazás Keleten*. i. m. III. k. 5.

Betlehem látképe a 19. században (www.pictorem.com)

Hebron Betlehemnél nagyobb, Orbán értesülése szerint 5-6000-es település,

„mely czedrus és cserkebokrokkal borított helyektől környezett termékeny völgyben igen festőileg fekszik. Habrun [Hebron] vidékén, nagy mennyiségű gyapotplánták vannak. Hebron szappanja, híres egész Palestinában, s üveg-gyárából (mely egyedüli egész Palestinában) kikerülő üveg kar- és lábpereczek (mert az arabnők lábszáraikon is viselnek ilyen ékitményt) egész keleten, sőt még Stambulban is ösmeretesek.”³⁶

Orbán Balázs Jeruzsálemet május 4-én hagyta el, s Ramlán keresztül Jaffa kikötőjébe ment, útközben pedig további nevezetességeket látogatott meg. Ez a termékeny táj már sokkal jobban tetszett neki, mint az, amelyik Jerikó környékén fogadta, ugyanakkor nem tudott szabadulni attól a szomorúságtól, hogy ez a vidék „zsarnokság éjébe süljedt sötét hon”, amivel az oszmán kormányzati rendszer tekintélyuralmi mivoltát bírálta. Ennek kapcsán – s ez végigvonul az egész útleírason – mintegy párhuzamot vonva az otthoni állapotokat is siratja, hiszen ne feledjük el, hogy az *Utazás Keleten* 1861-ben jelent meg, megírására pedig az 1850-es években, azaz a Bach-korszakban került sor: „a honnak szenvedései, viszhangra találnak a hazafi szivében, a rabláncz csörgése, fájdalom és boszuval töltik el lelkét, s elragadják a sziv nyugalmát és elégült-

³⁶ Uo. 8.

ségét. (...) De ne hidd: hogy az, ki most a hon gyászát hordja keblében, csak panaszra képes; ő a tettek perczében, tette is képes leend; ő a szabadság zászlója alatt leend, midőn a nemzet alvó oroszlánként felébredend.”³⁷ Orbán patetikus szólamai nem csupán szavak: amikor később hírért veszi a magyar szabadságharc kitörésének, szabadcsapatot szervezve megpróbál hazajutni, hogy segítsen. Próbálkozását azonban nem koronázta siker.

Ramlában végre kényelmes körülmények között kap szállást egy kolostorban, amire már régóta epekedett:

„Hogy minő jótétemény ez országban – hol sem főtt, sem főtelen ételt nem lehet találni; hol a házak oly mindenféle csipő és harapó állatokkal vannak népe-sülve, hogy hozzá szokatlan ember ott nyugalmat nem találhat, – egy jó szoba, jó ebéd, és hozzá jó tiszta ágy, azt említenem sem kell. Az utasok ellátására, Európából, a szentföldi kolostorok, nagy élelem- és pénz-segélyt kapnak, melynek nagy része, gyakran célukkal ellenkező dolgokra is használtatnak fel.”³⁸

Hogy a rovarok mennyire zavarók, azt székely utazónk Ramlából való távozása után tapasztalta meg igazán, amikor „egy bizonyos szárnyas hangya alaku szonyog se-reg rohant meg, s azok oly tolakodólag tapodtak arczunkra, hogy minden védelem daczára sem lehetett tőlük megmaradni. Néhány percz alatt ugy néztünk ki, mintha mind himlősök lettünk volna.” Való igaz, hogy Palesztina – a libanoni hegyvidékkel ellentétben – ebben az időben nem számított egészséges helynek, a malária és más járványok gyakran ütötték fel a fejüket.

Jaffa, hasonlóan a többi már meglátogatott levantei városhoz, nem nyűgözi le Orbánt:

„Jaffa, szintén nem felel meg azon várakozásnak, melyre távolbóli kinézése jogosít. A csekély magasságu falak által kerített város, egy kerekded dombon, igen festőileg fekszik; de belül utczái szűkek, tisztátalanok. Kikötője nagyon szirtes és veszedelmes, egészen nyitva lévén a nyugoti szeleknek. (...) Most Jaffa minden jelentőség nélküli városka 6-7000 lakossal. Egy század rongyos török katona, s a várarkokban heverő néhány rosz ágyu tudatja, hogy itt a török parancsol.”³⁹

Utazónkat annál inkább elbűvöli a környék buja és egzotikus növényzete, valamint – nem először és nem is utoljára – az itteni nők szépsége, ami fiatalkora okán abszolút érthető. Megint nem szalasztja el ugyanakkor az alkalmat arra, hogy hosszas elmélkedésbe bocsátkozzon kora igazságtalan társadalmi viszonyairól („én mindég szenvedek, ha mást szenvedni látok; én mindég szenvedek, ha jogtalanságot látok; az én szívem

³⁷ Uo. 15.

³⁸ Uo.

³⁹ Uo. 19., 23.

mindég vérzik, ha a szabadságot, a népeket lábbal tiportatni tudom”), s kifejti, hogy ő maga is hajlandó lenne alkalomadtán cselekedni a változások érdekében.

Az volt Orbán Balázs eredeti terve, hogy Jaffában vitorlás hajóra száll, s az egyiptomi Damietta felé veszi az irányt, de a vitorlás indulása akadályokba ütközött, ezért úgy döntött, visszatér Bejrútba, onnan pedig egy francia gőzös fedélzetén utazik a Nílus partjára. Ez a döntés alighanem megmentette az életét: később tudta meg, hogy az arab vitorlás, miután el tudott indulni, viharba keveredett és elsüllyedt. Orbán május 9-én szállt fel a jaffai kikötőben egy arab narancsszállító hajóra, amellyel jó tempóban 16 óra alatt Bejrútba ért. Innen 16-án indult tovább Egyiptomba, a gőzöse pedig 18-án vetett horgonyt Afrikában. Két hónapot töltött a fáraók országában, ahonnan július közepén Görögországba hajózott tovább. Itt maradt a nyáron és az ősz elején, beutazta az egész országot, számos szigetet is felkeresett. Október 29-én tért „haza” Isztambulba. Magyarországra és szeretett Erdélyébe csak az 1850-es évek végén jutott vissza, miután megfordult Angliában is.

Orbán Balázs libanoni és palesztinai útleírása nemcsak önmagában érdekes. Azonkívül, hogy bemutatja az általa beutazott levantei térség 1848-as helyzetét, s ezáltal a kortársak és az érdeklődő utókor számára értékes felvilágosításokkal szolgál a közállapotokról, szokásokról stb., részletekbe menő tájékoztatást nyújt a meglátogatott vidékek, városok, népek és vallások történetéről is. S mindezt a kor legmagasabb színvonalán, friss munkákat is felhasználva. Olyan információkat tár a korabeli magyar olvasóközönség elé, amelyek akkor úgyszólván ismeretlenek voltak. De nem elégszik meg ennyivel. Minduntalan hangot ad a zsarnokság minden formájával szembeni gyűlöletének, a szabadságvágyának, az emberi haladásba vetett mélységes hitének, s ezzel, a maga szerény eszközeivel, részt vesz az 1850-es évek végi magyarországi politikai vitákban. Nyilvánvaló, kinek a pártján áll.

Pelyach István

Egy önmaga igazát kereső magányos párizsi emigráns. Szemere Bertalan pályafutásának nagy kihívásai

Az utókor, a történeti emlékezet, a történetírás olykor sajátosan bánik a múlttal: kiemel abból korszakformáló eseményeket, személyiségeket, s azokon keresztül próbálja meg rekonstruálni azt, ugyanakkor valamilyen (megmagyarázható?) okból háttérbe szorít, másodlagosnak minősít pályafutásokat, eseményeket. Ennek következtében szinte minden korszaknak megteremtették az első vonalbeli meghatározó alakjait. A reformkor és 1848/49 történelmét így jobbára Kossuth Lajos, Széchenyi István gróf, Deák Ferenc és Wesselényi Miklós báró politikaformáló tevékenységén keresztül ismerhettük meg, s kevés (jóval kevesebb) figyelmet szenteltünk a „második vonalnak”, Batthyány Lajos gróf, Teleki László gróf, vagy éppen Szemere Bertalan közel sem biztos, hogy „másodvonalbeli” szerepének. Igaz ugyanakkor, hogy az adott korszak a saját értékrendje szerint már maga is kiemelt egyéniségeket, s kitüntetett meghatározásokkal látta el őket. Így lett Széchenyi István gróf „a legnagyobb magyar”, Deák Ferenc „a haza bölcse”, Wesselényi Miklós báró „az árvízi hajós”, vagy Andrássy Gyula „a szép akasztott gróf”. A 200 éve született Szemere Bertalan ebből a sorból is hiányzik. Kortársai nem aggattak rá költői jelzős szerkezetet, de az utókor is méltatlanul feledkezett el róla. Pedig az első felelős és független magyar kormányban Batthyány Lajos gróf a belügyi tárcát bízta rá, majd 1849 tavaszán Kossuth Lajos őt kérte fel a függetlenségét kimondó ország miniszterelnöki tisztségének betöltésére. Érdemes utánajárni annak, hogy mi is lehet e mellőzöttség oka. Mert születésének 200. évfordulója is úgy telt el, hogy érdemi megemlékezést alig tartottak róla.¹

Történelmi gyökerekkel bíró családból származott Szemere Bertalan – a legenda egyenesen a honfoglaló Huba vezértől származtatja a familiát.² A Borsod megyei Vattán 1812. augusztus 27-én született csecsemő azonban már nem biztos anyagi jólétbe született, hiszen a 19. század elejére a nemesi rang mellől eltűnt a vagyon. Edesapja,

¹ Szemere Bertalan 1812. augusztus 27-én született a Borsod vármegyében található Vattán. Pályafutásáról tudományos igényű összegző nagymonográfia mindmáig nem született. Életéről a legfontosabb összefoglaló munkák: Csengery Antal: Szemere Bertalan. In Csengery Antal: *Történeti tanulmányok és jellemrajzok. Csengery Antal összegyűjtött munkái.* II. kötet. 2., bővített kiadás, Budapest, 1884.; Erdődy Gábor – Hermann Róbert: *Batthyány/Szemere.* Budapest, 2002.; Kiss Ernő: *Szemere Bertalan.* Kolozsvár, 1912.; Ruzsoly József: *Három borsodi örökbagyó. Palóczy László, Szemere Bertalan, Zsedényi Béla.* Miskolc, 1992.; Seress László: *Kossuth, Görgei és Szemere.* Budapest, 1912.

² A Szemere családra ld. Kállay István: A Szemere család genealógiája. In: Ruzsoly József (szerk.): *Szemere Bertalan és kora.* I. k. Miskolc, 1991. 385–390.

Szemere László kora ifjúságától katona volt (1809-ben a borsodi nemesi felkelés főparancsnoka), édesanyja, Karove Erzsébet igazi vendégszerető gazdasszony, aki emellett kemény kézzel próbált utat mutatni 4 gyermekének. A Vattán, Miskolcon, Késmárkon, Sárospatakon tanuló ifjú bizony hamar megismerte a nélkülözést is, olykor télikabátja sem volt. A tanulás, majd valamilyen biztos megyei állás jelentette számára a felemelkedés egyetlen útját, s ő tehetsége révén meg akarta ragadni ezt a lehetőséget. A szorgalmas és kezdeményező ifjú már Miskolcon műkedvelő színjátszó társulatot alapított, Késmárkon pedig a későbbi pályáján oly fontos német nyelv elsajátításában tűnt ki. Sárospatakon különböző diákegyesületek munkájában vett részt, melyek közül legjelentősebb a „Nádor Királyi Tábla” volt. Ebben a tagok szinte „eljátszották” a korabeli megyegyűléseket, országos és megyei kérdéseket vitattak meg, s ezekről formális, írásban rögzített határozatokat is hoztak. Az ifjú nemzedék itt tanulhatta meg a politika „tudományát”, itt érlelődtek politikussá. E Táblának lett elnöke az ifjú Szemere, aki előtt ekkor még egy másik pálya, a szépírói is nyitva állt. A *Mulattató Kis Könyvecske* című gyűjteményében több mint hatvan, jobbára verses formában írt munkáját olvashatjuk el, s néhány írását megjelentette a Felsőmagyarországi Minerva is.³

Sorsát az döntötte el, hogy 1832 decemberében Borsod vármegye országgyűlési követe, Palóczy László jurátusként magával vitte Pozsonyba. Itt eszmélt rá: a nemesiség kötelessége, hogy foglalkozzon az ország, a nemzet dolgaival, mert rajtuk kívül senki más nem teheti ezt meg, hiszen ki van zárva annak intézéséből. Pályaválasztását Kölcsey Ferencsel való megismerkedése is megkönnyítette, aki nagyon jó véleménnyel volt a jurátus Szemeréről. Politikai nézeteinek formálódása, kialakulása ugyancsak ezekben a hónapokban érhető tetten: „itt már lelke rögtön a régi republikák, a demokrata intézmények felé fordult”. „Különös gondolatok fejlenek bennem a monarchák felől, ha Észak-Amerikába pillantok, s elmélkedem, hogy ott az emberiség életének új szakasza kezdődik” – írta többek között Kölcseynek.⁴

Figyelemre méltó azonban, hogy az *Országgyűlési Tudósításokat* író és szerkesztő Kossuthal való személyes kapcsolatáról semmilyen adat nem maradt fenn 1832–1834-ből, Széchenyre pedig komoly fenntartással tekintett, aminek oka lehetett az is, hogy a gróf ellenezte Kölcseynek az Akadémia titkárává választását.⁵ Ott volt a Wesselényi tiszteletére adott fáklyászenén, de nem csatlakozott az országgyűlési ifjak által létrehozott Társalkodó Egylethez. Élénk pozsonyi életének 1834 őszén az vetett véget, hogy szülei nem tudták tovább anyagilag támogatni, állást pedig nem talált a koronázó városban.

A sikeres ügyvédi vizsgát tett ifjú azonban azzal is tisztában volt, hogy tanulnia kell még, ezért – több kortársához hasonlóan – európai utazásokat tervezett, csakhogy az anyagi fedezete hiányzott ehhez. Rokonai támogatását élvezve végül 1836 októbere és

³ Szemere sárospataki éveire ld. Tóth Albert: Szemere Bertalan sárospataki évei. In: Ruszoly (szerk.): *Szemere Bertalan és kora*. i. m. 15–23.

⁴ Csorba Sándor: Szemere Bertalan kiadatlan levelei Kölcsey Ferenchez. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1981. 74–75.

⁵ Hermann Róbert (vál., bev., jegyz.): *Szemere Bertalan*. Budapest, 1998. 13–14.

1837 októbere között beutazhatta Nyugat-Európát. Hosszasan időzött Párizsban, melynek szabadosságát elítélte, majd Londonban, melynek életszerűségét csodálta. „Párizs látszani, London lenni akar” – mondott ítéletet lakonikus tömörséggel. Megismerkedett az írországi nyomorral, az angol vasúti közlekedés gyorsaságával, Hollandia rendezett tisztaságával, s elkeseredve tapasztalta, hogy Magyarországról még a művelt, értelmiségi emberek is mily keveset tudnak. Hazatérte után benyomásait, élményeit két kötetben foglalta össze, s az 1840-ben megjelent *Utazás külföldön* óriási sikert aratott. Pár hónap alatt közel 1300 példányt adtak el belőle, s az ifjú reformnemzedék eszméit látta visszaigazolva benne; a demokrácia kézikönyveként forgatták a munkát, mely egyéni elismerést is hozott szerzője számára: a Magyar Tudós Társaság levelező tagjává választották.⁶

Szemere ezekben az években kezdett behatóan foglalkozni a büntetőjog kérdéseivel. Tervezetet írt egy felépítendő börtönről, amelyben a foglyokat emberhez méltó körülmények között tartják, s lehetőséget biztosítanak számukra arra is, hogy dolgozhassanak. Nagy visszhangot kiváltó dolgozatát meg is jelentette, akárcsak az Akadémia pályázatára írt *A büntetésről, s különösen a halálbüntetésről* címet viselő munkáját, mellyel első díjat nyert.⁷ Mindemellett Szemere aktív vármegyei tevékenységet folytatott: 1841-től az egri járás főszolgabírója, a vármegyei követutasításokat kidolgozó bizottság tagja volt, 1843 tavaszán pedig Borsod egyik országgyűlési követévé választották.

Az 1843/44-es országgyűlés lehetett az a színtér, ahol Batthyány Lajos gróf és Szemere először találkozhattak. Ki kell azonban emelnünk a feltételes módot, mert egyetlen forrás sem áll rendelkezésünkre, amely a személyes kapcsolatfelvételt igazolná. Szemere nyomtatásban megjelent írásait a gróf olvashatta – de legalábbis hallhatott róluk –, jogi ügyekben való jártasságát, felkészültségét pedig méltányolhatta, mert a diétán szembesült ezzel. Ugyanígy valószínűsíthetjük, hogy a főrendi ellenzék vezetőjének neve, tekintélye, a reformtábor szervezésében kifejtett munkássága ismeretes volt a borsodi követ előtt. Bizton állíthatjuk ezt, hiszen Batthyány rendkívül határozottan irányította reformer-arisztokrata társai munkáját, szervezte meg felszólalásaikat, s maga is kb. kettőszáz hosszabb-rövidebb beszédet mondott el, melyekben „a legjobb polgári elvekkel áthatva szokott felszólalni”.⁸ Mindemellett rendszeresen látogatta az alsótábla üléseit is, ahol viszont az egyik legaktívabb tag éppen Szemere volt, aki országgyűlési jegyzőként a feliratok, törvényjavaslatok végleges formába öntését végezte igen ko-

⁶ Utazásáról ld. Csorba Csaba: Szemere Bertalan nyugat-európai utazása (1836–1838). In: Ruszoly (szerk.): *Szemere Bertalan és kora*. i. m. 49–70.; Szemere Bertalan: *Utazás külföldön*. I–II. k. Pest, 1841.

⁷ Szemere Bertalan: *Terve egy építendő javító fogháznak*. Kassa, 1838.; Szemere Bertalan: *A büntetésről, s különösen a halálbüntetésről*. Buda, 1841.

⁸ Batthyány szervező munkájára ld. legújabban Melkovics Tamás: *A főrendi liberális ellenzék (1825–1848). Az 1839–40-es diéta főrendi ellenzékének helye és szerepe a polgári átalakulás felé vezető úton*. PhD-értekezés, kézirat. ELTE, 2018. 56–63.

moly szakértelemmel.⁹ De az igazságszolgáltatás átalakítása, a magyar nyelv ügye, a közteherviselés, a horvát–magyar viszony tárgyában elmondott felszólalásaival ugyanúgy kivívta követőit elismerését. A horvát kérdésre különös figyelmet fordított. Amikor pl. a magyar nyelvtörvény vitájában felvetődött, hogy ezentúl az országgyűlésen a horvát követeknek is magyarul kell majd megszólalniuk, a kor neves történészétől, Horvát Istvántól kért erről szakvéleményt. (Azért érdemes erre felfigyelnünk, mert a következő országgyűlésen éppen Batthyány Lajos lesz a horvát nyelv engedélyezésének – vagyis, hogy a horvátok anyanyelvükön szólalhassanak fel a diétán – egyik szószólója.¹⁰) Szemere népszerűségét mutatja, hogy 1843 őszén az országgyűlési ifjak már fáklyászenével tisztelegtek előtte Pozsonyban. A diéta mindazonáltal – Szemere és Batthyány csalódására – a legtöbb kérdésben kudarccal végződött. (A gróf értékelése szerint ez volt „a leggyalázatosabb országgyűlés évek óta”.) Ennek okát egymástól függetlenül ugyanabban látták: az ellenzék túl sok kérdést vetett fel, s ezzel lehetőséget teremtett a kormánynak és a konzervatív tábornak, hogy részletkérdések sokaságába fullasszák a vitákat. Másrészt nem volt határozott vonalvezetés, közös ellenzéki akarat, ez pedig az erők szétforgácsolásához vezetett. A megoldást is ugyanabban látták: meg kell teremteni az ellenzék egységét, pártot kell szervezni.

A diéta bezárását követően Szemere útja Borsodba vezetett, s politikai mozgásterét vármegyéje keretei között próbálta tovább szélesíteni. Jelenlétére égető szükség volt, hiszen a bécsi kormányzat a reformtábor letörése érdekében adminisztrátorokat, főispáni helyetteseket nevezett ki a municípiumok élére, hogy általuk biztosítsa a konzervatív többséget. Szemere többször is óvást emelt a megye adminisztrátorának tevékenysége ellen, s ehhez „hatalmat” az adott számára, hogy az 1846. januári tisztújításon óriási fölényrel választották Borsod másodalispánjává. Ő is felismerte az egyesületekben rejlő politikai lehetőségeket, ezért aktívan közreműködött pl. az Országos Védegyelet Borsodi Osztályának megszervezésében, részt vett a helyi takarékpénztárak népszerűsítésében, megírta a Tiszamelléki Kölcsonös Tűzkártérítő Társaság alapszabályát.¹¹

A vármegyei politikai élet színpadán egyre nagyobb befolyással és tekintéllyel bíró Szemere magánéletében is komoly változás történt 1846 tavaszán: feleségül vette a Pest megyei nemesi családból származó Jurkovich Leopoldinát, s megszületett Miskolcon első gyermekük – Mária – 1847 januárjában. A nyugodt családi légkört azonban ritkán élvezhette az ambiciózus fiatal ember, mert pont ebben az időben vált esedékesé a formálódó reformellenzék egységének megteremtése, s ebben Szemere komoly szerepet szánt magának.

⁹ Szemere és Batthyány kapcsolatára ld. Pelyach István: A „magyar Orániai Vilmos” és az „örök második”. In: Nagy Mézes Rita (szerk.): *Batthyány Lajos 1807–1849*. Budapest, 2007. 99–112.

¹⁰ Batthyány országgyűlési beszéde a horvátországi nyelvhasználat ügyében. In: Molnár András (s. a. r.): *Batthyány Lajos reformkori beszédei, levelei, írásai*. Zalaegerszeg, 1998. 201–204.

¹¹ Szemere reformkori vármegyei tevékenységére két kiváló összegző tanulmány: Ruzsoly József: Szemere megyéje, Borsod Szemeréje. In: Ruzsoly (szerk.): *Szemere Bertalan és kora*. i. m. 71–135.; Hermann Róbert: Szemere Bertalan a reformkorban. *Századok*, 2008. 3. sz. 535–591.

Az előkészítő munkálatok már 1845 késő őszen kezdődtek, amikor is egy tanácskozáson felkérték Batthyányt, Deák Ferencet és Szentkirályi Móricot egy vitairat elkészítésére. 1846-ban több egyeztető megbeszélésre került sor, de érdekes módon ezekre Szemerét egyszer sem hívták meg. Ennek oka nem deríthető ki, sokasodó vármegyei elfoglaltságai azonban semmiképpen sem indokolták mellőzését. „Véletlen csak nem lehet az összejövetel, ha pedig hívogatnak konferenciára, és engem nem hívnak, akkor furcsa, ha mégis várnak” – írta sértődötten s némi értetlenséggel 1847. január elején Vukovics Sebőnek.¹² Az 1847. március 15-ére tervezett konferencia előtt azonban ő is összefoglalta a megoldásra váró feladatokat, Kossuthhoz, Eötvös Józsefhez hasonlóan programvázlatot írt, melyben ügyesen ötvözte az ellenzék különböző árnyalatainak elképzeléseit. A Klauzál Gábornál tartott egyeztető megbeszélésen azonban Kossuth határozottan kikelt Szemere programja ellen, Batthyány viszont mellette érvelt. (Az esetet jegyezzük meg, mert Szemere először itt szembesülhetett azzal, hogy van az övénél erősebb akarat és tekintély – Kossuth akarata és tekintélye.) A konferencia végül úgy határozott, hogy Szemere és Kossuth munkáját kell összedolgozni, s ezt egy szűk bizottságra bízta, melynek természetesen a borsodi politikus is tagja lett.¹³ Ettől az időponttól mutatható ki szorosabb együttműködés Batthyány és Szemere között. A gróf értékelte a borsodi alispán elvhűségét, de felismerte kompromisszumteremtő képességét, hajlékonyságát is. S a Kossuthal szemben megnyilvánuló ellenérzéseik szintén valamiféle hallgatólagos „szövetségkötést” eredményezhettek. Igaz, eltérő volt ennek a kiváltó oka. Batthyány számára természetes volt, hogy a reformkori politizálást új dimenzióba emelő Kossuth nélkül nem lehet végigvinni a reformokat. Támogatta Kossuth országgyűlési követé választását Pest vármegyében 1847 őszen, hiszen csak így látta biztosítottak az ellenzék erejét és hatékonyságát az alsótáblán. Taszíthatta viszont az az erőszakos stílus, ahogy Kossuth nyíltan a vezérszerepre tört, s a borsodi politikusban talál(hat)ta meg ennek ellensúlyát. Szemere fenntartásai alapvetően más tőről fakadhettek. Ebben az időben ő már felkészültnek érezte magát az ellenzéki vezető szerep betöltésére, nem óhajtott „második” lenni a sorban, s Batthyány támogatása, „szövetsége” segíthette a cél elérésében. Ne gondoljunk azonban itt kiélezett vitákra, vagy hangzatos támadásokra! Szemere is tudta: az ellenzék csak akkor lehet sikeres, ha megőrzi egységét, a jelentkező belső ellentéteket nem viszi a nyilvánosság elé. Batthyány kitüntető figyelmé mindenestre hasznos volt számára.

Az utolsó rendi országgyűlésre Borsod vármegye egyik követévé ismét Szemerét választotta, aki bekerült az ellenzék működésének összehangolására létrehozott szűk tanácskozó testületbe is Pozsonyban, amelyet gyakran keresett fel Batthyány gróf is. Az együttműködés célja egyértelmű volt: már az alsótábla törvényelőkészítő munkála-

¹² Szemere Bertalan – Vukovics Sebőnek, 1847. január 1-én. *Szemere Bertalan levelei (1849–1862)*. Budapest, é. n. 43.

¹³ Az ellenzék egységének megteremtésére ld. Kosáry Domokos: *Kossuth Lajos a reformkorban*. Budapest, 1946. 334–350.; Molnár András: *Batthyány Lajos a reformkorban*. Zalaegerszeg, 1996. 119–126.; Szemere Bertalan tervezete az Ellenzéki Nyilatkozathoz: Hermann (vál., bev., jegyz.): *Szemere Bertalan*. i. m. 167–168.

taiba is be kívánták vonni a főrendi ellenzék vezetőit. Ennek eredményeként a leglényegesebb kérdésekben – közteherviselés, jobbágykérdés, az adminisztrátori rendszer határozott elítélése – közös álláspontot képviselhetek, annak ellenére, hogy a kormányzat többször is megkísérelte ígéretekkel megbontani az egyébként sérülékeny egységet. Szemerének a konferenciákon nyújtott „teljesítménye”, a törvényjavaslatok megfogalmazásában tanúsított szakszerűsége győzte meg a gróft: számíthat a borsodi követ felkészültségére és támogatására. Erre igen hamar nagy szüksége volt Batthyánynak, hiszen március 1-jén megérkezett Pozsonyba a párizsi forradalom híre. Kossuth nagy beszédében március 3-án összegezte a megoldásra váró feladatokat, s indítványát mindkét tábla jóváhagyása után 16-án egy országgyűlési küldöttség nyújtotta át Bécsben az uralkodónak. Ebben lényeges új elemként szerepelt Batthyány azonnali miniszterelnöki kinevezése, amit István főherceg nádor segítségével 17-én a reggeli órákban el is értek. A gróf sürgős feladata lett immár kormánya névsorának összeállítása, s miniszterelnöki irodájának megszervezése, hiszen óriási adminisztrációs feladatokat kellett levezényelnie. Irodája megszervezését a jó íráskészséggel és adminisztratív tapasztalatokkal rendelkező Szemerére bízta, aki március 22-től 25-ig maga fogalmazta meg a miniszterelnök szinte összes fontos rendeletét, hivatalos iratát. 23-án kelt levelében pl. együttműködésre szólította fel a Helytartótanácsot, ugyancsak e napon István főherceg nádorhoz írt levelében sürgette 15-20 000 magyar katona hazahozatalát, s Batthyány kérésére ő fogalmazta meg a magyar haderőről szóló törvényjavaslatot, amelyet végül mégsem bocsátottak vitára.¹⁴ E megfeszített munkatempót követelő napokban Szemere több törvény kidolgozásánál működött közre, melyek közül a sajtótörvény szinte teljes egészében az ő munkája. Ez a törvényjavaslat váltotta ki a forradalmi Pesten a legnagyobb ellenérzést, hiszen a lapok alapítását szinte megfizethetetlenül magas kaucióssal letételéhez kötötte. Batthyány kifejezett kérésére módosított a törvénytözegeven Szemere, így pl. felére csökkentette a kaucióssal összeget.

Tény, hogy ezekben a kritikus napokban szoros és bizalmas munkakapcsolat alakult ki a kormányfő és a leendő belügyminisztere között, hiszen ezt a tárcát Batthyány első perctől kezdve Szemerének szánta. (A gróf határozottsága ez ügyben azért érdemel különös figyelmet, mert többen is megfogalmazták ezzel kapcsolatos fenntartásikat, sőt – egyes vélemények szerint – Kossuth is szemet vetett a belügyminisztériumra.) A bizalom újabb jeleként március 23-án Batthyány komoly megbízást adott Szemere számára: egy újonnan felállított bizottmány – a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány – tagjává nevezte ki, melynek feladata a forrongó Pesten a rend fenntartása, a kormányzat politikai akaratának megjelenítése és biztosítása volt.¹⁵ A kiküldéssel nem eltávolítani akarta Pozsonyból belügyminiszterét – habár Széchenyi a következőket írta naplójába: „Szemere elmegy! Vagy felakasztják, vagy rászed bennünket!” –, ha-

¹⁴ Az iratokat közli Urbán Aladár (szerk.): *Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai*. I. k. Budapest, 1999. 160–161., 163–166.

¹⁵ Ld. erre bővebben: Hermann (vál., bev., jegyz.): *Szemere Bertalan*. i. m. 205–211.

nem a fővárost akarta biztos kezekben tudni.¹⁶ Nem mond ennek ellent az a tény sem, hogy a Bizottmány elnökévé nem őt, hanem a fővárosban tartózkodó, és ott határozott népszerűségnek örvendő Klauzál Gábort nevezte ki.

A fővárosi mozgalmak lecsendesítésének szándékával Pestre érkező Szemere azonban elképzelhetőnek tartotta azt is, hogy szükség esetén felhasználja az abban rejlő erőt. Amikor pl. március 30-án arról értesült, hogy az uralkodó leiratában megtagadta a felelős minisztérium felállításának lehetőségét, proklamáció kiadására tett javaslatot, melyben kimondták volna: a haza veszélyben van. Nem riadt vissza attól sem, hogy a fővárosi mozgalom esetleges szervezésével nyomást gyakoroljon Bécsre. Ezt igazolja, hogy amikor két nap múlva megérkezett az udvar visszalépését hírül hozó tudósítás, Batthyánnak a következőket jelentette: a veszélyeket látva már „rendkívüli intézkedésekről kezdtünk gondolkodni”. Szemere tehát a Bizottmány többi tagjával együtt tökéletesen ellátta azt a feladatot, amellyel a miniszterelnök megbízta őket, s április közepén a kormány Pestre érkezését követően befejezte tevékenységét.

A belügyminiszter Szemerére szerteágazó feladatok vártak, miközben számtalan támadásnak volt kitéve, melyek elhárításában többnyire számíthatott Batthyány támogatására. Az áprilisi törvények végrehajtása során vitás kérdések sokaságában kellett határozottan állást foglalnia, miközben a rend fenntartását is biztosítania kellett. „Van szabadság, de kell lennie rendnek is. A rendetlenség sírja a szabadságnak” – fogalmazta meg egyik rendeletében.¹⁷ Ezen felfogása okán állandó célpontja lett a kormány radikális ellenzékének, egyes vélekedések szerint, ha Batthyány nem váltja őt le, „a minisztérium még az országgyűlés előtt [1848. július] megbukik”. A miniszterelnöknek azonban éppen ilyen keménykezü, az alkotmányossághoz ragaszkodó belügyminiszterre volt szüksége, ezért a támadások ellenére végig kitartott mellette. Igaz, tapintható népszerűtlensége miatt bécsi és innsbrucki útjai idején egyszer sem bízta meg őt, hogy távollétében helyettesítse a miniszterelnöki teendőket ellátásában.

Szemere Batthyánnál hamarabb ismerte fel és fogalmazta meg, hogy az osztrák kormányzattal a konfliktus szinte elkerülhetetlen, elő kell tehát teremteni azokat az eszközöket, amelyekkel megvédehetjük az uralkodó által szentesített alkotmányunkat. Ezért kezdeményezte kormánybiztosok kinevezését, a nemzetőrség átszervezését tábori szolgálatra, az újoncköteles korosztályok katonai összeírását, a kormányzat számára megbízható alakulatok Pest környékére való csoportosítását.¹⁸ 1848 szeptemberének elején, amikor az udvar a legfontosabb miniszteri tárcák feladását követelte, válaszút elé került a kormányzat és az országgyűlés. Szemere – habár nem voltak illúziói – a Bécsben tárgyaló miniszterelnök távollétében az alkotmányos keretek fenntartását tartotta szem előtt, Kossuth egyre nyilvánvalóbban a forradalmi út, az önvédelem mel-

¹⁶ Széchenyi István: *Napló*. Válogatta, szerkesztette, a fordítást ellenőrizte, a jegyzeteket és a szerkesztői utószót írta Oltványi Ambrus. Budapest, 1982. 1214.

¹⁷ Szemere rendelete 1848. május 13-án Buda és Pest polgármestereihez.

¹⁸ Ld. Szócs Sebestyén: Szemere Bertalan szerepe a kormánybiztosi intézmény megteremtésében (1848. április – szeptember). In: Ruszoly (szerk.): *Szemere Bertalan és kora*. i. m. 223-265.

lett kardoskodott. Batthyány és a kormány szeptember 11-i lemondását követően – miután egyértelművé vált, hogy fegyveres önvédelemre kényszerült az ország –, azonban természetes módon vállalta fel ő is azt. Politikai hitvallását is a megváltozott körülményekhez igazította. 1848 novemberében az államforma kérdésében már így fogalmazott: ideálja a „tisza reszpublika”. „...köztünk és a fejedelmi ház közt fegyver ítéljen. Ki vesz, az bukik, ki győz, az uralkodni fog.”

Utalnunk kell itt azonban egy lényeges mozzanatra: a kormány lemondása után a végrehajtó hatalom szeptember végén a forradalmi kormány, az Országos Honvédelmi Bizottmány kezébe került, melynek elnöke – s nem csak formálisan – Kossuth Lajos lett. Szemerének, akit csak október 1-jén választottak be a testületbe, egyre többször kellett szembesülnie Kossuth példátlan népszerűségével és határtalan ügybuzgalmával. Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy Szemere volt a politikai porondon az egyetlen, aki felkészültsége, népszerűsége és határtalan ambíciója okán vetélytársa lehetett a lassan kultikus lényé – a magyarok Mózesévé – nemesedett Kossuthnak. Egy 1848. januári titkosrendőri jelentés már utalt arra, hogy Szemere Kossuth megtestesült ellenzéke, s nyíltan az ellenzék vezére szeretne lenni. Miniszterségük idején a Batthyány kormányban ez a feszültség nem volt érzékelhető közöttük, sőt szoros együttműködésüknek láthatjuk számtalan nyomát. (Mészáros Lázár hadügyminiszter szerint Szemere a kormányüléseken „mint praktikus életbölcész jobban szíttott Kossuthhoz, mert miniszter szeretett lenni”). 1848 szeptemberének elején azonban ismét érzékelhető a feszültség a két politikus között. A Batthyány-kormány lemondása előtti napokban Kossuth már egy forradalmi triumvirátus (forradalmi kormány) létrehozásán fáradozott, melyben nem számított Szemerére. Ennek hatalomátvételét talán pontosan az akadályozta meg, hogy Szemere szeptember 11-én nem mondott le minisztertársaival együtt, mondván: lennie kell egy jogfolytonos miniszternek, aki az új kormány kinevezését ellenjegyzi. S lennie kell azért is, hogy az uralkodói rendeletek törvényességét ellenőrizze, azokat ellenjegyezze, vagyis megakadályozza, hogy végrehajtó hatalom híján az uralkodó rendeleteivel felforgassa az alkotmányos rendet. Lépésével azonban nyilván keresztezte Kossuth eredeti elképzeléseit, s ez csak rontott kettejük kapcsolatán. A feszültség kitapintható november közepén is, amikor Kossuth az országgyűlés nyomására megkísérelte az OHB-t szabályszerű kormánnyá átalakítani. Az OHB elnöke olyan végrehajtó hatalmat kívánt felállítani, amelynek minden tárcáját saját elképzelése szerint töltheti be, s ez ellen Szemere határozottan felemelte szavát. Tekintélyét jól mutatja, hogy beleegyezése híján Kossuth nem erőltette a mindenáron való kormányalakítást.¹⁹ De Szemere is érezte, hogy a kialakult helyzetben csak Kossuth „árnyékában” cselekedhet, ezért új működési teret keresett magának.

Az OHB-tagság megtartása mellett december közepétől Felső-Magyarország teljhatalmú országos biztosaként is tevékenykedett. Borsod megye szülötteként ismerős te-

¹⁹ Kossuth és Szemere erre vonatkozó levélváltásait ld. *Kossuth Lajos Összes Munkái*. XIII. k. *Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. Első rész*. Sajtó alá rendezte Barta István. Budapest, 1952. 502–511.

repen mozgott, használni tudta régi kapcsolati rendszerét, s ennek is köszönhető, no meg erélyes, határozott fellépésének, hogy mozgósító felhívásai értő fülekre találtak. Jelentős érdemeket szerzett a felső-tiszai hadtest megszervezésében, majd 1849 első hónapjaiban a tavaszi hadjárat gazdasági alapjainak megerősítésében.²⁰

Politikai súlyát pontosan jelzi, hogy 1849. április közepén Kossuth őt kérte fel a belügyi tárca vitelére az új kormányban. A Habsburg-ház trónfosztása és a függetlenég kimondása után a kormányzóelnök egy olyan kormányzati rendszer kiépítésében gondolkodott, amelyben egy személyben ő lett volna a kormány- és az államfő. Mivel a felkért miniszterek közül ezzel senki nem értett egyet, Kossuth engedett, s Szemerét bízta meg a kormány vezetésével is. A jogkörök tekintetében azonban jó néhány elvarratlan szál maradt, hiszen Kossuth megkapta a volt nádor jogkörét, melyet kibővítettek a miniszterelnöki jogosítványok egy részével. Szemere ugyanakkor megkísérelt felállítani egy miniszterelnöki hivatalt, de valójában „csak” kibővített jogkörű belügyminiszterként működhetett. A súrlódások, összeütközések szinte bele lettek kódolva a rendszerbe, s ezek nagyon hamar be is következtek.²¹ A Szemere-kormány komoly lépéseket tett a polgári állam alapjainak megerősítésére. Elkészítették az első tervezeteket a törvényhozás rendszerének átalakításáról, a nem úrbéres szolgáltatások eltörléséről és állami megváltásáról, törvényt hoztak a nemzetiségek jogairól és a zsidóemancipációról (mindkettőt július 28-án fogadta el az országgyűlés már Szegeden). A cári intervenció megindulása után azonban ismét a hadseregszervezés, a katonai kérdések kerültek előtérbe, s a veszély nagyságának érzete és fenyegető súlya kikezdte a pattanásig feszült idegeket is. A nemzet bizalmát teljes mértékben élvező államfő egyre gyakrabban lépett át az alkotmányos kereteken: miniszteri ellenjegyzés nélkül adott ki rendeleteket, közvetlenül levelezett a hadsereg parancsnokaival, s több esetben a minisztertanács határozataival ellentétes intézkedéseket hozott. A miniszterelnök Szemere először figyelmeztette Kossuthot, hogy eljárása nem egyeztethető össze a felelős kormányzás eszméjével, majd július 21-én beadta lemondását, amelyet azonban az államfő nem fogadott el. Július utolsó előtti napján a minisztertanács azzal bízta meg Szemerét és Batthyány Kázmér gróf külügyminisztert, hogy tárgyaljanak az oroszokkal, s próbáljanak meg az 1848-as törvények talaján valamilyen kompromisszumos megoldást találni, küldetésük azonban sikertelen maradt. Az augusztus 9-i temesvári vereség után Kossuth nem tehetett mást, mint lemondott, s a politikai és katonai főhatalmat Görgei tábornokra ruházta.

A kormánytagok többsége egyetértett a lemondással, hiszen a kialakult katonai helyzet értelmetlenné tette a további ellenállást, a miniszterelnök Szemere – Batthyány Kázmérral együtt – mégsem írta alá a lemondó nyilatkozatot. Tettét azonban nem a

²⁰ Deák Gábor: Szemere Bertalan felső-magyarországi teljhatalmú kormánybiztosi működéséről. In: Ruzsoly (szerk.): *Szemere Bertalan és kora*. i. m. 267–274.; Hermann Róbert: Szemere Bertalan mint a honvédelem szervezője 1849-ben. In: Uo. 275–314.

²¹ Miniszterelnöki működésére ld. Takács Péter: Szemere Bertalan miniszterelnöksége. In: Ruzsoly (szerk.): *Szemere Bertalan és kora*. i. m. 315–337.

folytatásba vetett hit indokolta. Ekkor ő már előre, az emigrációba tekintett. A tragédia árnyékában számot vetett múltjával, s úgy érez(het)te, eljött az ő ideje. Ki lehet, ki tud lépni Kossuth árnyékából, be lehet, be tudja bizonyítani, hogy felkészült és méltó a nemzet bizalmára. S be lehet és be tudja bizonyítani azt is, hogy Kossuth méltatlan volt milderre. Mivel a kormányzóelnök beadta a lemondását, s mindezt egy, a nemzethez írt búcsúszózatában nyilvánvalóvá is tette, megszűnt politikai hatalom lenni. Ha ő (Szemere) nem mond le, ez azt jelenti, hogy az emigrációban olyan hatalmat gyakorol, amelyet még a nemzet bizalmából kapott, vagyis igényt formálhat az emigráció vezetésére, háttérbe szoríthatja Kossuthot. Kiléphet az örök második szerepkörből, tényleges hatalmat gyakorolhat. Mindezt megerősítette azzal is, hogy csak augusztus 24-én hagyta el az országot, s távozása előtt pár társával Orsova közelében elásta a koronát és a koronázási jelvényeket. Gondoskodott arról, hogy a törvényes hatalom szimbólumai ne kerülhessenek a szabadságharcot vérbe fojtó Habsburg hatalom kezébe.

Török földre lépve igyekezett megőrizni inkognitóját, hiszen hamar felismerte, hogy a török hatóságok hosszabb maradásra kényszerítik a menekülteket, összegyűjtik, táborba zárják őket, s nem biztosítják számukra a továbbutazás feltételeit.²² Ő viszont nem itt és nem így képzelte el az emigráns létet, s mihamarabb nyugatra szeretett volna távozni. Vidinben, az emigránsokat összegyűjtő nagy táborban ezért „a török »teszkerét« [útlevél] aláírtam nagy bajjal Silistriába,²³ és magamhoz vettem még Hajnikot, Filepet és Ivánka, Bittó, Imrédy képviselőket, és egy magyart, (...) s fogtam egy ladikot. Augusztus 28-án délelőtt 11-kor a szépen befedett ladikon csendeskén elmentünk, éppen az austriai consul laka alól, miután egy ór a teszkeréket meg is vizsgálta.”²⁴ Szeptember 1-jén érkeztek meg Szilisztrába, s innen másnap négy szekéren indultak tovább Várna felé, s harmadnap szerencsésen oda is értek.²⁵

Várna már elég messze volt a vidini tábortól, talán enyhülni kezdett az a félelem vagy veszélyérzet is, ami útjukat eddig kísérte, oldódott a haza kényszerű elhagyását kísérő mélységes trauma. Bizonyosság erre az is, hogy az emigráns, bizonytalan jövő elé néző Szemerében hirtelen felülkerekedett az érdeklődő, a múlt eseményei iránt fogékony turista. Várnában „szeptember 6-án kimentem a mezőre, hol a nyert magyarázat szerint a magyarok harcoltak, és vesztek. 13, sőt több testhalom emelkedik a silistria kapu előtt a holt tenger partján. Virágot, fegyvervasdarabot és csigákat szed-

²² „Én fél-incognitóban tartám magamat, részint mivel nem bízom e vad népben, részint mivel egy kétlovas szekerkén utazván veszett volna a török szemében azon rang, mit a török egy miniszterben képzel” – jegyezte fel *Naplójába* augusztus 24-én. *Naplóm*. Száműzetésében írta Szemere Bertalan. Első kötet. Pest, 1869. 2. (Újabb kiadása: Szemere Bertalan: *Napló (1849–1861)*. Sajtó alá rendezte, a bevezetőt írta és jegyzetekkel ellátta Albert Gábor. Miskolc, 2005.)

²³ A mai Bulgáriában, a Duna jobb partján található város Szilisztra.

²⁴ Szemere: *Naplóm*. i. m. 4.

²⁵ „Nem előzött meg senki, nincs rendelet elfogatásunkra. Nem közlém aggodalmamat a többivel, de aggódtam folyvást. Ha megtudták, ki ment el, alig nézhetik el, s gyáva, irigy ellenségem van elég az ott maradtak közt” – fogalmazta meg félelmeit. Uo. 5.

tem két halomrul. Akkor csak a sereg vesztett, a haza nem veszett el; most e pillanatban nem a múltnak emléke, a jelen fakaszt könnyet síró szemeimből”.²⁶

A felfokozott kíváncsiság és megismerési vágy a következő napokban, hetekben is jellemző volt Szemereére. Várnát egy osztrák gőzös fedélzetén hagyták el szeptember 10-én, s másnap már Konstantinápolyban kötöttek ki. Itt találkozott Andrássy Gyula gróffal, aki mielőbbi továbbutazásra biztatta, hiszen ezekben a napokban még nem dőlt el, hogy a Porta eleget tesz-e a bécsi kormányzat azon kérésének (felszólításának), miszerint az emigránsokat szolgálta ki számára. Andrássy „... unszolt, menjek francia vagy amerikai hajóra. (...) 15-e előtt nem megyek. Körül kell itt néznem”.²⁷ A város és környéke nevezetességeinek megtekintése után, 16-án este utaztak tovább a *Telemaque* francia gőzösről, s a Dardanellák elhagyása után szeptember 19-én kötöttek ki Athénban. „Egész varázs hódít el. Kéjben úszik lelkem. A gyermek és ifjú álmai valósulnak. A klasszikus világ körül járok. Homér hősei repdesnek lelkemben. Szemem fáj az odapillantásban, minden bokrot akarok ismerni; de még inkább fáj lelkemnek, hogy elmegyek anélkül, hogy a hősök sírjait megcsókolhatnám” – jegyezte be *Naplójá*-ba Tróját megpillantva.²⁸ Szeptember 28-a és október 17-e között Hajnik Pál volt képviselőtársával idegenvezetőt és máhás lovakat béreltek, s bejárták az ókori görög világ legnevezetesebb helyeit. Felkeresték Marathónt, Thébát, Spártát, Mükéné, a klasszikus kor legnevezetesebb helyeit. A felfedező turistaút élményei minden bizonnyal segítettek a múlt fájó emlékeinek feldolgozásában, habár pontosan nyomon követhetjük, hogy minden információt igyekezett begyűjteni Magyarországról, illetve emigránstársairól. 1849. október 19-én este 9 órakor indult el Athénból a *Cairo* gőzös fedélzetén Franciaország felé, s október 25-én Marseille-nél francia földre lépett. Október 30-án pedig megérkezett Párizsba.²⁹

Naplója tanúsága szerint már utazgatásai alatt tervezte, hogy megírja a szabadságharc történetét, mert csak így tudja felvilágosítani a nyugat-európai közvéleményt a magyar eseményekről. A szabadságharc kudarcának okairól pedig határozott véleményt formált: „Görgei elárulta a hazát, Kossuth elvesztette szökése, alattomos szökése által.”³⁰ Ugyancsak még görög földön egy francia lapban olvasta Kossuth augusztus 11-i lemondó nyilatkozatát, s legnagyobb megdöbbenésére az ő neve is ott szerepelt az aláírók között. Athénban szeptember 24-én tiltakozó levelet írt, melyet eljuttatott a *National* szerkesztőségéhez, s ebben leszögezte, hogy az iratot „a hét miniszter közül valósággal csak három írta alá, a többi meg sem volt kérdezve, én sem, azonban nevetem alájegyezve látom, mit ezennel hamisnak nyilvánítok”. Majd így folytatta: „Én

²⁶ Uo. 6. Az 1444. november 10-i csatára emlékezett Szemere, amelyben a magyar király, I. (Jagelló) Ulászló és Hunyady János által vezetett keresztény seregek komoly vereséget szenvedtek a török hadseregtől, s amelyben Ulászló is elesett.

²⁷ „Skutarit Ázsiában, Stambulban a bazárokat, a piacokat megjártuk. Voltunk a Seraskir toronyban, az oszlopos föld alatti teremben.” Uo. 8.

²⁸ Uo. 10.

²⁹ Görögországi útjáról, gondolatairól, kétélyeiről bőszégesen beszámol naplójában. Uo. 4–64.

³⁰ Uo. 76.

nem adhattam volna lélekismeretesen a diktatúrát Görgei kezébe akkor, midőn már meggyőződtem arról, hogy áruló. Ezt nem is tettem. Hogy Kossuth úr nem bírt inkább meghalni, semhogy azt tegye, arról számolni tartozik Istennek most, majd a nemzetnek is. Tudhatta jól, miképp Görgei az átadott hatalmat már csak arra fogja használni, hogy elárulja az országot.”³¹

Az írás – amelynek megjelenését Párizsban állítólag Teleki László gróf megakadályozta – szinte be- és felvezetése Szemere emigrációs tevékenységének, melynek lényege: elkeseredett küzdelem Kossuth lejáratására, egyben kiszorítása az emigrációs politizálásból. Ehhez kedvező körülményt teremtett az, hogy a volt kormányzót a török Porta a kisázsiai Kütahyába internálta, ahonnan csak 1851 szeptemberében szabadult. Törekvése viszont nem találkozott az emigránsok többségének akaratával, akik úgy vélték, Kossuth neve összeforrott a magyar ügygel, a nyugat-európai közvélemény és kormányzatok előtt ő képviseli leghitelesebben Magyarországot, ezért minden őt ért támadás árt az emigráns politizálásnak, és árt a magyar ügynek is. Szemere viszont sem kezdetben, sem később nem volt hajlandó elfogadni ezt az érvelést, s ennek törvényszerű következménye lett, hogy magára maradt. Emigránstársai közül többen is megpróbálták jobb belátásra bírni, már csak azért is, mert úgy gondolták, Szemere tehetsége szükségére van a hazájából kiszakadt magyar politikai elitnek. Ludvig János pl. így érvelt egy 1852 augusztusában hozzá írt levelében: „Kell, hogy arról gondolkozz, mi legyen a közeljövőben szereped. Magad mondod, hogy izoláltan állsz, de ha meg sem mondanád, tudom, hogy a dolog akként áll. Én hozzátehetem, hogy otthon egy hajszálnyiival sem vagy jobban, sőt számos, igen számos helyen a haza ellenségei közé számíttatol (...) Ennek következtése pedig – az én hitem szerint – az leend, hogy azon utat, mely hatásodat, befolyásodat megsemmisítette, elhagyod, s kettőztetett erővel s kitartással arra terelsz, hol hazádat kitűnően, hozzád illőleg szolgálhasd, talán megmenthesd, hiszen ha egy ember, egy név nem is minden, iránya lehet megváltó, ha azt szenvedély nélkül, s óvatosan tűzte ki, s rendíthetetlenül követi. Te, kedves Bertalanom, szerep nélkül nem maradhatsz, maradnod nem szabad. De szereped nem is lehet az, hogy a forradalom menetét paralizáld, nem az, hogy habozást idézz elő, s így az ügy kifejlését kétségessé tedd, vagy bárkit is habozóvá (...) Hagyjad ezt s amazt, s gondold meg, hogy jelen állásod meg nem tartható, ha bármi fordulat költi fel az elnyomottakat. Előre kell utat választanod. S mivel késni nemigen lehet, mert a késedelem halál, kell, hogy egyenesen megmondjam – miképp e pillanatban nem az ügy emberének, de ellenének tekint a magyar világ. Ezt hallani méltán fájhat, s lehet rajta keseregni, de van talán idő mindent jóvá tenni.”³²

De mit is kellett volna „jóvá tenni”-e Szemerének? Miért is nem tekintették őt „az ügy emberének”?

A londoni *Times*-ban 1851 decemberében és 1852 februárjában két Kossuthot kíméletlenül bíráló írás jelent meg. Mindkettő Batthyány Kázmér gróf neve alatt ugyan –

³¹ Uo. 69.

³² Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Litt. Orig. 582. 2–3.

aki egyedüli szövetségesként állt Szemere mellett –, de mindenki tudta, hogy az írók a volt miniszterelnök tolla alól kerültek ki. „Szemere tollából került ki az egész szép mű, ezt mi, párizsiak tisztán tudjuk” – írta Almásy Pál Vukovics Sebőnek. „Éppen ebbe áll Szemere fogása, hogy ő maga Kossuth ellen nem lép föl, nehogy a dolgok fordultával elvágta légyen minden közeledhetést, mit el nem mondhatna, mihelyt hírlapok útján személyes kitörésekre fakad (...) És ez az, miért én most már Szemerét egy nyomorult álorcás embernek tartom, ki mérgét más kehelybe önti – magát távol tartván szenvedélyétől, talán irigykedésétől a közönség előtt. Ördögös fickó ez, hidd el, de majd csak nála is be fog teljesedni egész mértékbe: mennél feljebb mászik a majom a fán, annál jobban látszik undok alfele.”³³

A közfelháborodást kiváltó cikkek után Szemere saját neve alatt is közzétett több írást az angol és amerikai lapokban, melyeknek nyomán a párizsi emigránsok nyilatkozatban tiltakoztak fellépése ellen, s kizárták az emigráció vezetésére létrehozott testületből is. A volt miniszterelnök nem értette elszigetelődésének okát, nem értette, hogy miért kerülik társaságát, hiszen, mint naplójában írta: „Én becsületesen jöttem ki a viharból. Minden utógondolat nélkül álltam bele és hagytam el. Mivel a dinasztia álnokul, jogtalanul, kegyetlenül cselekedett, a forradalomhoz csatlakoztam, és mert republikánus erkölcsi belsőm; nem számígtattam, győzünk-e, nem néztem, jut-e nekem is dicsőség? Mindig dolgoztam baromilag, mintha egy percem elmulasztásától függne a haza sorsa. És utolsó hagytam el a haza földét, fegyveres kézzel. (...) Mert nem emlékeztem ekkor, hogy a hazán kívül más kedvesem is van.”³⁴

A kritikák tehát nem helyzetének átgondolására serkentették, hanem újabb cselekvésre. Úgy vélte, ha valaki elmondja, nyíltan kimondja a valót, felvilágosítja a közvéleményt a tényleges eseményekről, kinyílik az emberek – és emigránstársai – szeme. Összefüggő, nagyobb lélegzetű munka megírásába kezdett, melynek célja 1848–1849 történetének összefoglalása, s ehhez sajátos „műfajt” választott: három ember – Batthyány Lajos gróf, Görgei Artúr és Kossuth Lajos – jellemrajzába sűrítette az eseményeket.³⁵ Nem csak eseménytörténetet írt azonban, sokkal fontosabb volt számára politikai és erkölcsi ítéleteinek összegzése és kinyilvánítása. Batthyány jellemrajza ennek következtében tisztelgés, főhajtás a mártír miniszterelnök emléke és annak özvegye előtt. A szépírói hajlamokkal is megáldott Szemere Batthyányt, mint a 19. századba csöppent ókori görög férfiideált jeleníti meg, aki „az alkotmányt védte, a szabadságnak híve volt”. Politikai meggyőződését soha, semmi áron nem adta fel, az emberek, a tö-

³³ A sajtópolemiaira és az emigránsok vélekedésére ld. Pelyach István: Egy elfeledtetett kézirat. Szemere *Politikai jellemrajzainak* történetéről. In: Ruzsoly (szerk.): *Szemere Bertalan és kora*. i. m. 339–354.

³⁴ Szemere: *Naplóm*. i. m. 92–93.

³⁵ A munka német nyelven jelent meg három kis kötetben 1852 végén. *Graf Ludwig Batthyány, Arthur Görgei, Ludwig Kossuth. Politische Charakterskizzen aus dem Ungarischen Freiheitskriege*. Hamburg, 1853. (Magyarul: Szemere Bertalan: *Politikai jellemrajzok a magyar szabadságharcból. Okmánytár*. Sajtó alá rendezte, a bevezetőt írta, az Okmánytárat, a jegyzeteket és a mutatókat összeállította Hermann Róbert és Pelyach István. Budapest, 1990.)

meg szimpátiáját nem ezzel akarta el- és megnyerni. Igen sajátos hangvételű Görgei jellemrajza. Az áruló-mítosz kialakulásának időszakában természetesen Szemere is beállt a sorba, s vádjaival tovább mélyítette a volt fővezérről kialakított elitélő képet, de miközben hosszan sorjázza a képtelen „tényeket”, sorai közt mégis ott cseng: ez a férfi igazi katonai tehetség volt, tudott hadsereget teremteni, a táborában fegyelmet tartani, a császári hadsereggel szemben komoly sikereket elérni. Nyugodtan mondhatjuk azonban, hogy erre a két jellemrajzra csak azért volt szüksége Szemerének, hogy előkészíthesse, felvezethesse a harmadikat, Kossuth Lajosét. Ez a legterjedelmesebb, s jól látható célja, hogy a közvélemény előtt megsemmisítse Kossuth politikai nimbuszát. Ennek érdekében sorra veszi a volt kormányzó életének minden szakaszát, s kíméletlen kritikában részesíti azokat. A becsületsértés határaival és az események meghamisításával mit sem foglalkozó Szemere tolla alól egy egoista, csak a hírnevet és dicsőséget kereső, a haza és a nép érdekeivel soha nem számoló politikai kufár képe bontakozik ki. Meggyőződése szerint Kossuth cselekedeteit mindig személyes érdeke vezérelte; Batthyány Lajos gróf miniszterelnök békepolitikáját „paralizálta”, s ezzel belekényszerítette az országot egy véres forradalomba anélkül, hogy arra felkészítette volna azt; a forradalomra csak szavakban készült, de tettekben nem; mihelyt az ország fővárosát az ellenség megközelítette, minden esetben gyáván elfutott; Görgeiben felismerte, hogy áruló, de egyszer sem merte lefogatni, helyette megbízta a fővezéri teendőik ellátásával; a *Függetlenségi Nyilatkozat* elfogadtatásával szakadást idézett elő a nemzetben; lemondott a kormányzóelnöki posztról, de török földre lépve törvénytelenül visszavette azt. Hosszan sorolhatnánk még Szemere vádjait, de az elmondottakból is látszik, hogy semmilyen eszköztől nem riadt vissza célja elérése érdekében. Ennek az elvakultságnak és elszigeteltségének lett a következménye az is, hogy olyan embereket fogadott bizalmába, akik az osztrák titkosrendőrség fizetett ügynökei voltak, vagyis Bécsben pontosan tudtak mindent róla és környezetének szándékairól. A volt honvédtiszt Bangya János fordította ráadásul a jellemrajzokat német nyelvre, így azokat jóval megjelenésük előtt olvashatta az ifjú császár, Ferenc József is.³⁶

Kétségtelen, Szemere emigráns éveit magánéleti bajok és tragédiák is nehezítették. Feleségét terhesen hagyta itthon 1849 augusztusában, aki 1850 tavaszán leánygyermeket hozott a világra. A kislány azonban alig kéthónapos korában meghalt, így édesapja nem is láthatta őt. Felesége és elsőszülött leánya 1850 őszén érkezett meg Párizsba, az asszony azonban rövidesen ágynak esett, s szinte folyamatosan férje ápolására szorult. 1852 nyarán újabb leánygyermekük született, de kétéves korában ő is elhalálozott. Gazdasági jellegű vállalkozásai ugyancsak sikertelenek maradtak. Megismerkedett egy kalandor vállalkozóval, Szabó Pállal, aki 1846-ban elsikkasztotta a Magyar Kereskedelmi Társaság kasszáját, majd külföldre szökött. Párizsban 1856-ban Szemere erre a Szabóra bízta a felesége által kimentett vagyonukat, aki természetesen hű maradt önmagához, s eltűnt a rábízott pénzzel. Ezután a magyar borok exportjával és népszerű-

³⁶ Ld. Frank Tibor: *Egy emigráns alakváltásai. Zerffi Gusztáv pályaképe 1820–1892*. Budapest, 1985. 83–93.

sítésével próbálkozott, a rosszul kezelt hegyaljai nedűk azonban nem bírták a szállítást és megsavanyodtak vagy megbuggyantak. (Pedig Szemere a magyar borok népszerűsítéséhez megnyerte Karl Marxot és Friedrich Engelst is!³⁷) Az anyagi gondok és a politikai elszigeteltség aláásták a volt miniszterelnök egészségét, aki megszállottan dolgozta végig az 1850-es éveket. A rengeteg Kossuth-ellenes iromány mellett elméleti összefoglaló dolgozatokat is letett az asztalra, melyek egy részének azonban nem ismerjük a szövegét, hiszen nem jelentek meg, s kéziratuk elkallódott.

Még 1849 decemberében kezdett hozzá Magyarország 1527–1849 közötti történetének feldolgozásához, mellyel állítólag 1850 nyarára el is készült kb. 38 ív terjedelemben. A két-három kötetesre tervezett munkát le is fordította németre, majd szóba került angol nyelvű kiadása is, de végül egy nyelven sem jelent meg. 1853 nyarán a magyarok és a magyarországi nemzetiségek kapcsolatának, a magyarországi nemzetiségi politikának a történeti áttekintéséhez fogott hozzá. Munkájával arról kívánta meggyőzni az európai közvéleményt, hogy 1848/49-ben a magyarok nem más nemzetek elnyomása árán akarták megteremteni a független Magyarországot, hanem céljuk éppen egy olyan ország megalkotása volt, amely lehetőséget teremt más nemzetiségek szabad kifejlődéséhez is.³⁸ 1854-ben jelentette meg Párizsban rövid verses jellemrajzait a forradalom és szabadságharc szereplőiről *Lombok és töviskék* címmel. 1856-ban *La Hongrie et les Hongrois* (Magyarország és a magyarok) címmel új munka megírásába kezdett. Elképzelése szerint meg akarta írni „Magyarország s a magyar nemzet életét végig a századokon, kimutatva, mi politikai hivatást tölte be, s törvényhozási, igazgatási, vallási és művelődési s irodalmi fejlődését híven előadva, s szakonként összehasonlítva az európai nemzetek illető korabeli állapotával”.³⁹ 1857-ben megkezdte keleti útinaplójának kidolgozását, munkája azonban mind stílusában, mind mondanivalójában messze elmaradt az *Utazás Keleten* színvonalától, s csak halála után jelent meg.⁴⁰ Legnagyobb (pozitív) visszhangot kiváltó írását az 1859-es francia-piemonti–osztrák háború lezárása után tette közzé *A magyar kérdés* címmel. A jó politikai tájékozottsággal bíró volt miniszterelnök pontosan felmérte, hogy az európai hatalmi viszonyok nem teszik lehetővé a független Magyarország helyreállítását, ezt a lefolyt háború és az azt követő békeszerződés is igazolta. Európa érdeke a stabil Habsburg Birodalom fenntartása. Ennek a stabilitását viszont csak az garantálná, ha e birodalmon belül Magyarország visszakapná alkotmányos jogait, önállóságát. Ehhez kérte az angol és a francia politikusok támogatását és közbenjárását.⁴¹

³⁷ N. Czaga Viktória: Politikus-értelmiségi pályaképek a 19. századi Magyarországon: Házmán Ferenc és Szemere Bertalan. In Ruszoly (szerk.): *Szemere Bertalan és kora*. i. m. 366–368.

³⁸ *Szemere Bertalan miniszterelnök emlékiratai az 1848/49-i magyar kormányzat nemzetiségi politikájáról*. Az előszót írta dr. Horváth Jenő. Sajtó alá rendezte Szűts István. h. n. 1941.

³⁹ *Naplóm*. Száműzetésében írta Szemere Bertalan. Második kötet. Pest, 1869. 29.

⁴⁰ Szemere Bertalan: *Utazás Keleten a világosi napok után*. I–II. k. Pest, 1870.

⁴¹ Barthélemy Szemere: *La question hongroise (1848-1860)*. Paris, 1860. A munka angol nyelven is megjelent *Hungary from 1848 to 1860* címmel.

Az 1850-es évek végére Szemerén elhatalmasodott általunk nem ismert természetű betegsége, naplójából tudjuk viszont, hogy emigránssá válásának szinte első pillanatától rendszeres fejfájások gyötörték. A családi gondok (felesége betegsége, kislánya halála), bizonytalan anyagi helyzete, a megfeszített munka, az emigráción belüli elszigeteltsége, a Kossuth ellen folytatott kilátástalan és reménytelen küzdelme, túlérzékeny lelki alkata lassan, de biztosan felőrölték erejét. 1864 végén amnesztiát kért, de a kegyelmi kérvényt már felesége írta meg. A sors azonban még utolsó pillanataiban sem volt kegyes hozzá. 1865. januári hazatérése után szállodában helyezték el, itt értesült arról, hogy Párizsban maradt felesége meghalt. Összeomlása elkerülhetetlen volt, s elmebajának súlyosbodása miatt a Schwartzter-féle elmeógyógyintézetbe vitték. Itt élt 1869. január 6-án bekövetkezett haláláig.

Tragikus volt ez a magánéleti és politikusi pálya? Ha összevetjük a reformkor és 1848/49 nagyjainak sorsával, bizonyos értelemben igen. De jórészt ő tehet arról, hogy ilyen lett. Kor- és sorstársai többségével ellentétben ugyanis képtelen volt elfogadni azt a mozgásteret, amely megadatott számára. Kor- és sorstársai többségével szemben képtelen volt elfogadni azt, hogy a reformkor és 1848/49 „kitermelt” egy olyan formátumú politikust, Kossuth Lajost, akire a nemzet a magyarok Mózeseként tekintett. S ez meghatározta „utóéletét” is.

A. Sajti Enikő

„...ezt a háborút elvesztettük.” Hatalomátvétel a Délvidéken 1918–1920

1917 júniusában a Szabadkán megjelenő színvonalas napilap, a *Bácsmegyei Napló* Magyarország jövője kapcsán még magabiztosan így írt: „*De azt is érzi mindenki, hogy ennek az országnak egységesnek és magyarnak kell maradni. Az ezeréves történelmi múlt olyan erő, amit nem lehet sutba dobni azok kedvéért, akik az ezer év utolsó századaiban letelepedtek Magyarországhatárain belül.*”¹

Közvetlenül az összeomlás előtt, 1918 szeptemberében a magyar kormány a magyar birodalmi gondolat jegyében még a Vaskapunál felépítendő hatalmas vízi erőmű építésén munkálkodott a megizmosodott magyar nagytőke segítségével (Bánki Donát tervei alapján, Lánczy Leó és Ullman Adolf 500 millió koronás befektetése), amely a legyőzött balkáni országok, Románia és Szerbia energiafüggését szolgálta volna Magyarországtól. Buzgón tervezték Bosznia-Hercegovina Magyarországhoz csatolását is, Tisza István miniszterelnök szeptember 2-án ellátogatott Sarajevóba. Szállásán a délszláv egységet és önrendelkezést követelő petícióval horvát–szerb–bosnyák küldöttség kereste fel. Tisza, egyesek szerint lovaglópalcájával az asztalt verve, azt vetette oda a küldöttségnek, hogy „*Magyarország elég erős, hogy ellenségeit szétszórja, mielőtt maga is elpusztulna*”. Erre a küldöttség „Hajdemo!” (Menjünk!) felkiáltással faképnél hagyta a magyar miniszterelnököt. Stjepan barun Sarkotić Lovčenski, Bosznia Bécs által kinevezett kormányzója a látogatás alkalmával e szavakkal mutatkozott be Tiszának: „*az utolsó császárbű horvátot látja...*”² 1918. október 16-án IV. Károly nyilvánosságra hozta a Monarchia osztrák felének föderalizálására vonatkozó proklamációját, amely a wilsoni önrendelkezés szellemében a birodalom osztrák részeit a szabad népek szövetségévé tette. A rendelet ugyan a magyar Szent Korona országaira nem terjedt ki, de ezután Magyarországot Ausztriával már csak perszonálunió kötötte össze. A magyar belpolitikát évtizedekig uraló 48-as, 67-es közjogi küzdelem értelmét veszítette, úgy tűnt, hosszútávon mégiscsak Kossuth győzött. A bomló birodalom ceremóniái azonban még ekkor is működtek: IV. Károly király egyik utolsó intézkedése az volt, hogy Horvai Jánosnak, az alföldi Kossuth-szobrok alkotójának mecsekaljai előnévvel magyar nemességet adományozott a karánsebesi Kossuth-szobráért. (2012 óta az ő Kossuth-emlékműve áll ismét a Parlament előtt.)³ Nem túlzás, ha a Monarchia osztrák felének föderalizálása

¹ *Bácsmegyei Napló*, 1917. június 24.

² Hatos Pál: *Hogyan lett vége? Az összeomlás és forradalom Magyarországon 1918 őszén. Kommentár*, 2017. 5–6. sz. 11–12.

³ Uo. 18.

kapcsán a régi orvosi vicc jut eszünkbe: a műtét sikerült, csak a beteg halt meg. 1918 őszére az egész magyar politika légüres térbe került – radikális változások, forradalmak következtek be.

A császári proklamáció másnapján, október 17-én elmondott beszédében Tisza István, aki ekkor már több mint egy éve (1917. május 23.) lemondott miniszterelnöki tisztségéről, a parlamentben beismerte, hogy „*ezt a háborút elvesztettük*”. Beismerése la-
vinát indított el nem csak a magyar közvéleményben, hanem a frontokon is. A katoná-
kat hiába tiltották el az újságolvasástól, a hír elterjedt – és számos forrás bizonyítja,
hogy a nyilatkozat demoralizáló hatást gyakorolt a frontokon harcoló, végsőkéig kime-
rült katonákra. Az olasz fronton harcoló hadseregek parancsnoka, Svetozar Borojević
tábornok például valóságos katasztrófának nevezte Tisza nyilatkozatát.⁴ Már nem csu-
pán az emberanyag hiányzott a frontokon, de 1918-ban már csak az előző évi termelés
felét adták a hadiüzemek, az élelmezési helyzet pedig már a frontokon is katasztrófális
volt. Az olasz fronton egyes hadosztályoknál a katonák átlagos testsúlya 50 kg alá
esett, és előfordult, hogy nadrág nélkül álltak őrt. A bakák már nem érezték a menekü-
lés és a vereség szégyenét – a katonák maguk üzentek hadat a háborúnak és mindená-
ron haza akartak jönni. Megkezdődött a történeti Magyarország agóniája.

A magyar politikai elit, élén Wekerle Sándor miniszterelnökkel, a még mindig ko-
moly hatalmi tényezőnek számító Tiszával, Andrássyval, Apponyival, és még sorolhat-
nám, továbbra is a magyar állameszmében és a nemzetiségi tömegek lojalitásában hitt.
Még az utókor által „*hazaárulónak*” bélyegzett Károlyi Mihály is a történelmi Magyaror-
szág híve volt. Egy korabeli Londonba küldött jelentés szerint ő is „*a magyar imperialista
állam talaján áll*”.⁵

Budapest tele volt szökött katonákkal és október 25-én katonatanács alakult szö-
kött tisztékből, korabeli kifejezéssel „*lógósokékal*”, de már a főváros háziezredei is meg-
bízhatatlanok voltak. Tisza nem ismerte fel a helyzet komolyságát, és azt írta haza
Gesztre, hogy ez csak „*forradalmi paródia*”. Eközben az Osztrák–Magyar Monarchia
utolsó külügyminisztere, ifjabb Andrássy Gyula október 27-én királya nevében fel-
mondta a német szövetséget. Október 30-án Bécsben a Reichsrat képviselői kikiáltot-
ták az Osztrák Köztársaságot. Október 29-én a zágrábi Nemzeti Tanács (Szlovének,
Horvátok és Szerbek Nemzeti Tanácsa), amely már korábban átvette a hatalmat a
sabortól (horvát parlament), kimondta elszakadását Ausztria-Magyarországtól és kikiál-
totta a Szlovén–Horvát–Szerb Államot. Ma nehéz elhinni, de a karzat lelkesen zúgta:
„*Le az elnyomókékal! Éljen Szerbia, éljenek a szerb hősök! Éljen a szerb hadsereg*.” A háborús
összeomlás káoszába süllyedő Horvátországot a szerb hadsereg tisztította meg a rab-
lóbándáktól, az ún. „*zöld káderektől*”. Csak zárójelben jegyzem meg, volt úgy, hogy a
Budapest–Fiume gyorsot egy nap alatt kétszer rabolták ki.⁶

⁴ Vermes Gábor: *Tisza István*. Osiris, Budapest, 2001. 468.

⁵ Hajdú Tibor: *Károlyi Mihály. Politikai életrajz*. Kossuth, Budapest, 1978. 267.

⁶ Hatos: *Hogyan lett vége?* i. m. 28–29.

Miután az 1918. november 3-án aláírt padovai fegyverszünet a felbomló Osztrák–Magyar Monarchia magyar felével kapcsolatban – Horvátország elszakadásán túl – semmilyen konkrétumot nem tartalmazott, az október 31-én hatalomra jutott Károlyi-kormány legfőbb feladata az önálló egyezmény megkötése lett. Az idő sürgetett: a szerb hadsereg vezérkari főnöke, Živojin Mišić vajda október 30-a óta ugrásra készen várta a parancsot, hogy csapatait átdobja Ausztria-Magyarország déli területeire.

A későbbi Károlyi-ellenes propaganda azzal vádolta a Károlyi-kormány Belgrádban tárgyaló politikusait (november 11.), hogy ellenvetés nélkül fogadták el a konvenció feltételeit. Ez az állítás azonban nem felel meg a valóságnak. Mint Károlyi a francia miniszterelnökhöz intézett levelében jelezte, csak abban az esetben hajlandók elfogadni a felajánlott feltételeket, ha a békeszerződés aláírásáig a szövetségesek garantálják Magyarország történelmi határait (Horvátország és Szlavónia függetlenségét elismerték), és biztosítják a megszállt területeken a magyar közigazgatás működését. Ez utóbbi pont bele is került a belgrádi megállapodásba, amelyet pár nappal később a Nemzeti Tanács felhatalmazásával Linder Béla tárca nélküli miniszter írt alá. A belgrádi konvenciót azonban, amely Magyarország függetlenségének elismerését jelentette, csak Magyarország tekintette érvényes dokumentumnak – sem az antant nagyhatalmak, sem az érintett országok nem ismerték el. Magyarország jogalanyisága tehát továbbra is kétséges maradt.

Az egyezmény pontos szövege így hangzik: „*A magyar kormány csapatait a Nagy-Szamos felső folyása – Beszterce – Maros(falu) – a Maros vonala a Tiszával való összefolyásáig – Szabadka – Baja – Pécs (e városokban nem tartózkodnak magyar egységek) – a Dráva folyása Szlavónia-Horvátország határáig vonaltól északra vonja vissza. A kiűrités nyolc napon belül hajtandó végre. (...) A polgári közigazgatás e területen a jelenlegi kormány kezében marad.*”⁷

A belgrádi katonai konvenció nem vonatkozott a Muravidékre, illetve a Muraközre. A bánáti helyzetet pedig bonyolította, hogy szerb és román igények csaptak össze.

Novemberben megkezdődött a Bácska megszállása. 9-én Újvidékre vonultak be az 1. szerb hadsereg egységei, november 13-án már Szabadka és Baja is szerb megszállás alatt volt. A szerb hadsereg ezzel olyan magyar területeket vett birtokba, amelyek 1914 szeptembere óta szerepeltek Szerbia háborús céljai között.

Magyarország déli területeinek megszállása elsősorban a háborús összeomlás következménye volt, de a hadászati-katonai tényezők mellett fontos szerepet játszottak az események alakításában a délvidéki szerb politikai erők is, elsősorban a Radikális Párt, illetve személy szerint annak internálásból frissen hazatérő nagytekintélyű vezető-

⁷ A belgrádi konvenció szövegét közli: Ádám Magda – Ormos Mária (szerk.): *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről 1918–1919*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1999. 16–18. A kérdést részletesen tárgyalja Ormos Mária: *A belgrádi katonai konvencióról. Történelmi Szemle*, 1979. 1. sz. 12–38.; Uő.: *Padovától Trianonig 1918–1920*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983. 60–74. Legújabbán pedig Hornyák Árpád: *Magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok 1918–1927*. Forum, Újvidék, 2004. 15–24. A muravidéki eseményekre ld. Göncz László: *A muravidéki magyarság 1918–1941*. Lendva, 2001. 36–43.

je, Jaša Tomić.⁸ Ő volt a kezdeményezője és fő szónoka az 1918. november 3-ra összehívott újvidéki szláv tömeggyűlésnek, ahol a Károlyi-kormány megalakulása után, de még a szerb csapatok bevonulása előtt elsősorban a rend és vagyonbiztonság megőrzésére buzdította népét. Beszédében „emberiességi okokból” számolt azoknak a „nem szerb polgártársaknak” a segítségére is, akik a háború alatt megakadályozták a szerbek elleni atrocitásokat. Népőrséget szerveztek, és Tomić vezetésével megalakították a Szerb Nemzeti Tanácsot (Srpski narodni odbor), amely a gyűlés határozata értelmében „átmenetileg” irányítani fogja a „nép ügyeit”.⁹ Már ez a szervezet is a fennálló és ekkor még funkcionáló magyar közigazgatási apparátus szláv ellensúlya kívánt lenni. Amikor a megalakuló Károlyi-kormány felkérte a közigazgatási apparátust, hogy lojálisan kövesse utasításait, az Újvidéki Szerb Nemzeti Tanács nyilatkozatban szólította fel a délvidéki községeket, városokat, hogy csak az ő utasításainak engedelmeskedjenek.¹⁰

Egy másik példa: a döntően magyar–bunjevác összetételű Szabadkán a Károlyi-kormányhoz hű Magyar Nemzeti Tanács vette kézbe az ügyek irányítását, amely október 31-én alakult meg, s amelynek elnöke dr. Mukics Simon ellenzéki parlamenti képviselő¹¹ lett. Szabadka maradt egy ideig a magyar kormány utolsó délvidéki bástyája. A Károlyi-kormány a „magyarórnak”, azaz magyarbarátnak számító nagytekintélyű helyi ügyvédet, a nagy múltú Szabadkai Népkör elnökét, egykori függetlenségi párti politikus, dr. Pleszkovics Lukácsot¹² nevezte ki a város főispánjává és kormánybiztossá, akit a képviselőtestület két nappal a szerb csapatok bevonulása előtt, november 11-én iktatott be hivatalába. A két nemzeti tanács együttműködése azonban igen rövid életű volt, a városháza tornyán csak november 13-ig, a szerb és francia csapatok bevonulásaig lengett együtt a magyar, a horvát és a szerb zászló.¹³

A szabadkai szerbek és bunjevácok november 10-én megtartott első nagygyűlésén az egyesülést szorgalmazó beszédet a később komoly politikai karriert befutó Blaško Raić (Ráics Balázs) szabadkai katolikus plébános mondta. Raić később elhíresült szerepet játszott a magyarországi délszlávok Párizsban járt delegációjában, amelynek bu-

⁸ Jaša Tomić (1856–1922) szerb politikus, publicista, a magyarországi szerb Radikális Párt vezetője. 1890-ben megölte politikai ellenfelét, Mita Dimitrijevićet, hat év börtönre ítélték. Az újvidéki Nagy Nemzetgyűlés egyik legbefolyásosabb politikusa, javaslatára a gyűlés a Vajdaság Szerbiával történő egyesülés mellett szavazott.

⁹ Lazar Rakić: *Jaša Tomić (1856–1922)*. Novi Sad, 1986. 288.

¹⁰ Uo. 291.

¹¹ Mukics Simon (1850–1924) ügyvéd, ellenzéki parlamenti képviselő (Függetlenségi és 48-as Párt), a szabadkai Magyar Nemzeti Tanács elnöke.

¹² Pleszkovics Lukács (1872–1927) ügyvéd, újságíró, a szabadkai Népkör Magyar Művelődési Egyesület egyik alapítója, majd elnöke. 1918-ban az utolsó magyar főispán-kormánybiztos. Nem vett részt a Magyar Párt munkájában, a Vajdaság autonómiájának híve. Autonomista programmal 1925-ben a Demokrata Párt színeiben szkupstinai képviselőnek választották.

¹³ A szabadkai eseményeket részletesen tárgyalja Mészáros Zoltán: Szabadka és környéke 1918-as megszállása. *Híd*, 2012. 3. sz. 102–110., valamint Miskolczi Miklós: Szabadka elvesztése. 90 éve történt: 1918. november 13., este 7 óra. *Forrás*, 40. évf., 11. sz. (2008. november) 41–49.

nyevác tagjai egy sajátos „*nyelvvizsgáló*” a bácskai területek Jugoszláviához történő csatlakozását voltak hivatva nyomatékosítani.¹⁴

Két nappal a szerb hadsereg újvidéki bevonulása után, november 11-én néhány tekintélyes vajdasági és zágrábi politikus titkos megbeszélést folytatott Belgrádban a szerb kormány megbízottaival. A szerb kormány, különösen Nikola Pašić miniszterelnök támogatta Jaša Tomić javaslatát, hogy hívják össze a nemzetgyűlést (narodna skupšina), amely kimondja majd a Vajdaság Szerb Királysághoz történő csatlakozását. Az újvidéki Szerb Nemzeti Tanács tehát az egyesülés módja körül Zágrábbal kialakuló vita miatt önállóan, a horvátoktól függetlenül cselekedett. Így, annak ellenére, hogy a zágrábi Nemzeti Tanács 1918. november 24-én kimondta a Vajdaság nevében is a délszláv földek egyesülését, másnap, november 25-én az újvidéki Nagy Nemzetgyűlés elfogadta Jaša Tomić javaslatát és kimondta a Bánát, Bácska és Baranya Magyarországtól történő elszakadását és a Szerb Királysághoz történő csatlakozását. Egyúttal felkérték a szerb kormányt, hogy képviselje érdekeiket a párizsi béketárgyalásokon. Tomić javaslatára a nemzetgyűlés külön határozatot hozott, hogy a „*határaink között megmaradó nem szerb és nem szláv népeknek biztosítottak mindazon jogok, amely jogok által mint kisebbség nemzeti létüket megőrizni és fejleszteni óhajtják*”.¹⁵ Ezt az ígéretet azonban, mint ismeretes, a történelmi események viharos gyorsasággal elsodorták.

A Nagy Nemzeti Tanács december 4-i határozata értelmében egy regionális kormány, a Nemzeti Igazgatóság (Narodna uprava za Banat, Bačku i Baranju) vette át a közigazgatási feladatokat, új főispánokat nevezett ki, elfogadták az új hatalom által megkövetelt hűségeskü szövegét is. A regionális kormány 1919. március 11-ig folytatta munkáját, majd ez is áldozatul esett Belgrád centralizáló törekvéseinek. Megkezdődött a megszállt területek szerb nacionalizálása. A közigazgatásban, a gazdaságban, az oktatásban, de az élet egyéb területein is radikális őrsváltásra került sor.

A húszas évek elejéről származó iratok tanúsága szerint a délvidéki magyarság története egyrészt a hatalmi önkénnyel történő szembesülés története, mondhatni hanyat-

¹⁴ Később, 1941-ben, a Délvidék visszacsatolása után Raić így emlékezett párizsi szereplésükre: „Magammal vittem Szabadka közgyűlési jegyzőkönyvét az 1850-es évekből, amely horvát nyelven íródott, a szerb Vajdaság korában. Magammal vittem néhány sírfelirat fényképét is napjainkról, hogy bebizonyítsam, hogy a bunyevácokat nem magyar, hanem horvát feliratú sírkövek alá temették. (...) Egy nagy terembe vezettek bennünket. Itt a sarokban újságjába temetkezve egy csibukozó úr ült. Mi több mint két óra hosszat vártunk (...) egymás közt persze régi jó bunyevác nyelvünkön beszélgettünk. Egyszer csak a csibukozó úr felkelt, odalépett hozzánk és azt mondta tökéletes dalmát nyelvjárási nyelven: »Uraim, én brit diplomata vagyok, Szusákon szolgáltam évtizedekig és tökéletesen bírom a horvát nyelvet. Kijelenthetem, hogy az Önök bunyevác nyelve szebb és dallamosabb, mint a dalmát-horvát nyelv.«” Idézi Csuka János: *A délvidéki magyarság története 1918–1941*. Püski, Budapest, 1995. 21.

¹⁵ Arhiv Vojvodine. Narodna uprava za Banat, Bačku u Baranju. F. 76. 22/1918. A kérdésről részletesen ír Ljubomirka Judin: O radu Narodne uprane za Banat, Bačku i Baranju 1918-1919. *Zbornik za društvene nauke Matice srpske*. br. 51. 1968. 14–25. A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest, 2004. 18–20.

lás- és sérelemtörténet, másrészt e közösség kiütkereséséről, a magyar párt megszervezéséről, programjának kialakításáról, egy új önszemlélet formálódásáról szól.

A hatalmi önkény korai példái közül most csak kettőt említek: 1918. november végén Várady Imre, a becskerekai Magyar Nemzeti Tanács elnöke¹⁶ a várost megszálló szerb hadsereg parancsnokánál, Dragutin Ristić ezredesnél tiltakozott a hatalom Szerb Nemzeti Tanácsra történő átruházása, a magyar közigazgatási szervek erőszakos eltávolítása, a magyar nemzeti zászló városházáról történő eltávolítása, a bevezetett hírlapi cenzúra, valamint a szerb nemzetőrség garázdálkodása miatt. Mint ezzel kapcsolatos levelében írta: a hadsereg parancsnoka „*a szerb fegyveres nemzetőrrel erőszakosan az összes közigazgatási közegeket hivatalukból eltávolította és így a közhatalóságok működését erőszakosan megbénította*”.¹⁷

Ugyancsak ő fogalmazta meg a város magyar lakossága által december 10-én megtartott népgyűlés határozatát is (más, ehhez hasonló délvidéki magyar népgyűlésről nincs tudomásom), amelyben kimondták, nem fogadják el „*az ún. Újvidéki Szerb Kormány*” (hivatalos nevén Bácska, Bánát, Baranya Nemzeti Igazgatóság) joghatóságát és dr. Slavko Županski helybéli szerb ügyvéd¹⁸ Torontál megyei főispánná történő kinevezését (akit mint ügyvéd kollégáját Várady egyébként nagyra becsült és 1916-ban közbenjárt internálásból történő szabadon bocsátása érdekében). Mint az ezzel kapcsolatos dokumentumban olvashatjuk, az új főispán rendelkezéseivel szemben a város magyarsága „*a passzív resistencia álláspontjára helyezkedik*”. Županski főispáni kinevezését pedig azért tartják törvénytelennek, érveltek, mivel a szerb regionális kormány „*a népek önrendelkezési jogelvének téves és egyoldalú alkalmazásával rendezkedett be (...), felállítására és megalakítására a magyarság minden megkérdése, beleegyezése és hozzájárulása nélkül*” történt.

Megkezdődött a polgármesterek, jegyzők tömeges elbocsátása is, amit hivatalosan a hűségeskü megtagadásával indokoltak.

Steuer György, a nemzeti kisebbségek minisztériumának államtitkára¹⁹ egy Teleki Pál miniszterelnökhöz 1919 kora őszen írott jelentésében az új állam tisztviselői karát így jellemezte: „*A közigazgatás (...) a lehető legkorruptabb, vesztegetés nélkül semmit, de viszont vesztegetéssel mindent el lehet érni. Tisztviselőik minden kvalifikáció nélküli emberek, (...) ajánló*

¹⁶ Várady Imre (1867–1959) ügyvéd, bánáti magyar kisebbségpolitikus, magyar ellenzéki parlamenti képviselő, majd a Jugoszláviai Magyar Párt parlamenti képviselője, szenátor.

¹⁷ A. Sajti Enikő: *Kisebbség és társadalomszervezés. Várady Imre (1967–1959) magyar politikus iratai*. Újvidék, 2016. 114.

¹⁸ Slavko Županski (1880–1959) ügyvéd, az SZHSZ Királyság első Torontál megyei főispánja, a nagybecskerekai Szerb Nemzeti Tanács tagja. 1947 és 1949 között a Vajdasági Ügyvédi Kamara elnöke.

¹⁹ Steuer György (1875–1943) Torontál vármegye utolsó magyar főispánja. 1919 és 1922 között kisebbségi államtitkár, majd a német nemzetiség kormánybiztosa, országgyűlési képviselő, szociálpolitikus. A Délvidéki Földművelők Gazdasági Egyesületének elnöke, a földmunkások munkavállalói szövetkezeteinek szervezője és vezetője.

levelük a kvalifikáció helyett a hivatalnoki állásra az, hogy a magyar aera alatt szerbségüknek mártírjai voltak.”²⁰

A Bácsmezei Napló kifejezésével élve „hadijelentéseket” lehetett írni a délvidéki iskolaügyről is. A „frontális támadás” célja bevallottan a magyar szellemiség és szupremácia letörése volt. Ezt egyrészt az iskolahálózat államosításával, másrészt az új állam „nemzeti szellemével” ellenkező tanári, tanítói kar elbocsátásával vélték elérhetőnek.²¹

Megkezdődött a magyarok démonizálása, akik „az ifjú, hősiességű harcából született szabad és demokratikus államból”, azaz az SzHSz Királyságból kiűzendő ellenségévé váltak. A sajtó által sugallt magyarságkép azonosult az államellenes, kémkedő, kifelé gravitáló, társadalmi felfordulást okozó nacionalista és kommunista magyar képével, aki vissza akarja forgatni a történelem kerekét, és „az egész demokratikus Európa” által támogatott Szerb–Horvát–Szlovén Királyság létére tör. A délvidéki magyar kisebbségnek tehát egy drámaian leszűkült belső térben kellett hozzáfognia önmaga újraépítéséhez.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy az „elcsatoltak első nemzedékének” alapélménye a hódítók göggyével való mindennapos szembesülés volt. Ez a háborúkkal vagy egyéb módon megszerzett területek birtokba vételének korántsem új, mondhatni ősi módszer volt, amit a szerb nép is történelme során oly sokszor és fájdalmasan megtapasztalt. Lényege az „ellenség” közösségi tudatának, etnikai értékrendjének, politikai hadállásainak, jogi rendjének, tárgyi és szellemi kultúrájának lerombolása volt, amelynek világosan felismerhető célja a meghódítottak alávetettségének, megalázottságának elmélyítése, etnikai emlékezetének megtörése, sőt eltörlése, és a hódítók, új birtoklók uralmának látványos demonstrálása – azaz egyfajta modern képprombolás volt.

²⁰A teljes dokumentum megtalálható: A. Sajti Enikő: „Tapasztalatok a megszállott déli területeken.” Steuer György államtitkár jelentése a Délvidék szerb megszállásáról, 1919. szeptember 23. *Limes*, 2012. 4. sz. I. 43–56.

²¹A kérdésre bővebben ld. A. Sajti: *Impériumváltások, revízió, kisebbség...* i. m. 120–135.

Vukman Péter

*Tijaricától Párizsig.
Egy jugoszláv fiatalember „kalandjai” Európában*

„A Jozó élete magától fogva egy csoda érdekes, szenvedően demokratikus, valóságos regény, amelyet a saját fantáziájából egy mai író sem tudna kihúzni. Én többször kértem tőle az engedélyt, hogy az életútját vegyem egy regény vázlatának, de ő mindig barátságosan elutasította kérésemet” – írta az 1960-as évek elején Mirko Bilinc, a Német Szövetségi Köztársaságban élő jugoszláv emigráns költő, színész Josip Sučićről, jelen tanulmány főszereplőjéről.¹ A dalmát hegyek között 1925-ben született Sučić élete még a korabeli turbulens viszonyok között sem volt szokványosnak mondható. Fiatalon megjárta a német koncentrációs táborokat, harcolt a titói partizánok között, 1949 tavaszán pedig politikai menedékjogért folyamodott Magyarországon. Menedékjog helyett az ÁVH „vendégszeretetét” volt kénytelen megtapasztalni, és megélni a kistarcsai internáltak mindennapjait. Egy rövid, hétéves periódus alatt megfordult Csehszlovákiában, Ausztriában, dolgozott Németországban és Franciaországban. Élete mégis úgy alakult, hogy 1962-ben visszatért Magyarországra.

E nem mindennapi életút regényének megírására magam sem vállalkoznék, ezt sem az irodalmi vénám hiánya, sem a terjedelmi korlátok nem teszik lehetővé számomra. Mindössze arra vállalkozhatom, hogy az elérhető levéltári források segítségével felvázoljam egy talán nem minden szempontból hétköznapi ember történetének legfontosabb állomásait, és jelezzem azokat a folyamatokat, amelyek révén a nagybetűs Történelem behatolt egy délszláv fiatalember mindennapjaiba, és hatást gyakorolt életének alakulására. Tanulmányom alapjául az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában Josip Sučićről őrzött két dosszié szolgál. Az első, ún. kutatódosszié 1949-ben, emigrálását követően keletkezett, az időben későbbi vizsgálati dossziét pedig 1962-ben nyitották. A források mérlegre tételénél azonban kellő körültekintéssel kellett eljárnom, hiszen Sučić vallomásai, az azokból készült kivonatok a valóság helyett sokkal inkább azt tükrözik, miként élte meg, miként emlékezett élete korábbi eseményeire, azok közül mit, miért és hogyan tartott fontosnak közölni – az állambiztonság embere pedig lejegyezni. Talán helyesebb is lenne Sučić életének egyfajta olvasatáról beszél-nünk.

¹ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL), 3.1.9. V-147762. 71.

Dalmáciától Budapestig

Történetem főhőse, Josip Sučić 1925. szeptember 10-én a dalmáciai Tijarica községben született szegényparaszti család gyermekeként.² Tijarica a Horvátországot és Bosznia-Hercegovinát elválasztó határ közvetlen közelében, 660 méteres tengerszint feletti magasságon fekszik, a régió központjának számító Splittől közúton 60 km-re keleti irányban található. A községben a 2001-es népszámláláskor 750 lakost számláltak össze, de Sučić születése előtt négy évvel, az 1921-es statisztikai adatok szerint még közel dupla annyian, 1469 fő lakta a települést. A népességszám a második világháború viharos évei ellenére egészen az 1970-es évekig 1400-1500 fő körül mozgott.³ A család anyagi helyzetéről, a helyi közösségben betöltött esetleges szerepéről mindössze házagszerű információval rendelkezem. Annyit a levéltári források alapján biztosan elmondhatunk, hogy a család 5 hold földön gazdálkodott és a bördízműves édesapa – a korszakban korántsem kirívó módon – fia születésének évében kivándorolt Csehszlovákiába, és Olomouc városában talált új munkalehetőséget.⁴

Dalmácia ugyanis még a korabeli jugoszláv viszonyok között is az átlagosnál fejletlenebb, egyes mutatók szerint egyenesen meglehetősen elmaradott térségnek számított. A karsztos hegyvidéki talaj a földművelésre kevésbé volt alkalmas, az iparosítás pedig gyerekcipőben járt. Idénymunka vállalása céljából többen Jugoszlávia más, fejlettebb régióban is megfordultak, de a 19. század második felében – a balkáni viszonyokhoz mérve – jelentős volt a tengerentúli kivándorlás is. A két világháború között Jugoszlávia összességében még sokkal inkább agrár-, egyes mutatói alapján agrár-ipari ország benyomását keltette, az iparosodás felgyorsulása és a városiasodás már a titói Jugoszlávia évtizedeinek vívmánya volt.⁵ Égető gazdasági-társadalmi problémát jelentett az agrárkérdés megoldása és a parasztság földhöz juttatása; Dalmácia ebből a szempontból is a súlyosan érintett régiók közé tartozott. Sőt, a 20. század első évtizedeiben a földtulajdonviszonyok még tovább romlottak, az 1931-es birtokszerkezeti felmérések alapján a dalmáciai birtokok közel kétharmadát a 2 hektár alatti törpebirtokok tették ki (64,2%), további egynegyedét (25,4%) a 2-5 hektár közti törpebirtokok alkották.⁶ Ekkora birtoknagyság egy többgyermekes család eltartására vajmi kevésé

² ÁBTL 3.1.9. V-147762. 10. és 26.

³ *Republika Hrvatska, Državni zavod za statistiku: Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857–2001.* https://www.dzs.hr/App/PXWeb/PXWebHrv/Table.aspx?layout=tableViewLayout1&px_tableid=Tabela4_17.px&px_path=Naselja%20i%20stanovni%20c5%a1tvo%20Republike%20Hrvatske__Stanovni%20c5%a1tvo__Naselja&px_language=hr&px_db=Naselja%20i%20stanovni%20c5%a1tvo%20Republike%20Hrvatske&rxid=fc9d580f-2229-4982-a72c-cdd3e96307d3 (letöltés: 2019. június 12.

⁴ ÁBTL K-138. 7.

⁵ A két világháború közti Jugoszlávia gazdasági fejlettségére és a modernizáció buktatóira magyarul legteljesebben ld. Bíró László: *A jugoszláv állam 1918–1939.* História–MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2010. 141–252.

⁶ Uo. 247. 17. táblázat. A századfordulón még 59,1%, illetve 27% volt ez az arány. Uo. 206.

volt alkalmas, érhető tehát, hogy az iparos mesterséggel is bíró családfő a Sučić család esetében is a külföldi munkavállalás mellett döntött, ennek hátulütőjeként családját csak két-háromévente, néhány hónapra láthatta.

Másrészt talán az így megszerzett mellékes jövedelem is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a fiatal Josip az elemi iskola elvégzését követően, 1939-ben a közeli Sinj gimnáziumában folytathatta tanulmányait, bár érettségét majd csak a világháborút követően, levelező tagozaton 1947-ben szerzett.⁷ A gimnáziumi évek ideológiai szempontból minden bizonnyal meghatározóvá váltak számára, hiszen legkésőbb ekkor a baloldali és munkásmozgalmi eszmékkel is találkozott. Ebben elvülhetetlen érdeme lehetett – az évekkel később, a magyar államvédelmi szervek előtt tett vallomásaiban név szerint is megemlítette – osztálytársának, Miko Tripalónak, aki az 1960-as években a Jugoszláv Kommunista Szövetségén belül kibontakozó centralizmus–föderalizmus vitában a „liberális” reformerek egyik legfontosabb politikusa volt, neve az 1960–1970-es évek fordulójának reformmozgalmával, az ún. „horvát tavasszal” is összefonódott. Tripalo hatására – saját bevallása szerint „öntudatlanul” – éjszakánként munkásmozgalmi jelképeket (sarlót, kalapácsot és ötágú vörös csillagot) rajzolt a sinji utcák kövezetére. Emiatt a hatóságok többször megverték és le is tartóztatták.⁸

A korabeli Jugoszláviában egyáltalán nem volt szokatlan jelenség, hogy fiatal diákok a baloldali eszmékkel azonosuljanak. A kommunista eszme ugyanis az 1920-as években kellő népszerűségnek örvendett Jugoszláviában. A radikális baloldali szervezetek egyesülésével 1919 áprilisában létrejött, kezdetben legálisan működő Jugoszláv Kommunista Párt az alkotmányozó nemzetgyűlési választásokon (1920. november 28-án) a leadott voksok 12,4%-ával (198 736 szavazat) 58 mandátumot nyert, egyedüli nemzetek feletti ideológiát képviselő pártként a parlament harmadik legjelentősebb erejét alkotta.⁹ Államellenes és erőszakos tevékenysége miatt működését ugyan már 1920-ban korlátozták (*obzjana*-rendelet), majd az állambiztonságról és az államrend védelméről szóló 1921. augusztus 2-i törvénnyel végleg betiltották.¹⁰ Habár az illegalitás éveit és a frakcióharcok jelentősen megviselték a tagságot, a radikális baloldali eszmék az ifjúság és az egyetemisták körében továbbra is népszerűségnek örvendtek.¹¹

⁷ ÁBTL 3.1.9. V-147762. 20. és K-138. 7.

⁸ ÁBTL K-138. 7.

⁹ Az 1919-ben létrejött párt hivatalos elnevezése a Jugoszlávia Szocialista Munkáspártja (Kommunista) (Socijalistička radnicka partija Jugoslavije [komunista], SRPJ) volt. Az alkotmányozó nemzetgyűlési választások eredményeire ld. Juhász József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia. A délszláv állam története*. Aula, Budapest, 1999. 328. táblázata és Sajti Enikő (vál.): *Jugoszlávia 1918–1941. Dokumentumok*. Társadalomtudományi Kör, Szeged, 1989. 137. táblázata.

¹⁰ A JKP ideológiájára és az 1920-as évek elején kifejtett tevékenységére ld. Ivo Banac: *The National Question in Yugoslavia. Origins, History, Politics*. Cornell University Press, Ithaca – London, 1984. 328–339.

¹¹ Az illegalitás éveire és a párton belüli frakcióharcokra ld. Ivo Banac: *With Stalin against Tito. Cominformist Splits in Yugoslav Communism*. Cornell University Press, Ithaca – London, 1988. 45–116.

Bizonyos értelemben adott volt tehát az is, hogy Sučić a világháborús küzdelmekbe a titói partizánok oldalán kapcsolódjon be; a második világháború életrajza következő meghatározó élményét jelentette. Mint ismeretes, Jugoszlávia 1941. április 6-át követő megszállását és feldarabolását követően a megszállók és kollaboránsaik elleni küzdelem mellett gyakorlatilag polgárháborús helyzet alakult ki a Josip Broz Tito vezette partizánegységek és a névleg a Draža Mihailović (egyben a londoni emigráns kormány hadügyminisztere) vezetése alatt álló csetnik alakulatok között. Olaszország 1943-as kiugrását követően az erőviszonyok egyértelműen a partizánok felé tolódtak el, a teheráni konferencia idejére (1943. november 28. és december 1. között) a szövetséges hatalmak mindegyike Tito támogatása mellett kötelezte el magát.¹²

A világháború kitörése Sučić számára személyes tragédiát is jelentett. A bevonuló megszálló csapatok édesanyját és hűgát meggyilkolták, és csak a csodával volt határos, hogy Josip túlélte a sortűzt. Ezzel állhat összefüggésben, hogy Sučić a Vukovartól délkeletre, a mai horvát–szerb–bosznia-hercegovinai hármashatár közvetlen közelében található horvátországi Vrbanja községben lakó nagyanyjához került, a gimnázium harmadik osztályát már itt (vagy a közeli nagyvárosban) kezdte el. Iskolába azonban nem sokáig járt: az ellenállásba bekapcsolódva illegális röpiratokat kapott terjesztésre. Pechjére már az első adandó alkalommal lebukott és az usztrasák őrizetébe került, majd 1941. szeptember 12-én Eszékéről Buchenwaldba deportálták.¹³

Életrajza szerint a koncentrációs táborban a politikailag megbízhatatlan egyének közé került, gyakran a közeli Weimarba vitték, ahol csatornatisztítóként dolgozott. Közben bekapcsolódott a táborban működő illegális kommunista sejt tevékenységébe, és bevásztották a szökéseket előkészítő bizottság tagjai közé. Maga Sučić összesen háromszor kísérelt meg szökést. Az első sikertelen kísérlet után a dachau koncentrációs táborba szállították, de Sučićnak innen is sikerült megszöknie, és feltehetően kalandos úton édesapjához jutnia. Önéletrajzából az nem derül ki, hol is élt ekkor az idősebb Sučić, az azonban igen, hogy azonosult a náci eszmékkel, és nem habozott a hozzá menekülő fiát feljelenteni a hatóságok előtt. A fiatalabb Sučićot így újból elfogták és ezúttal a braunschweigi táborba zárták. Szinte a csodával határos, hogy valamilyen úton-módon innen is sikerült megszöknie, és Lipcse, München, Bécs, Graz és Maribor érintésével 1944. december 20-án Zágrábba érkezett. Az ekkor még az usztrasák és a németek fennhatósága alatt álló városban egy igazoltatás során azonban már megérkezése napján lebukott, de három nap múlva elengedték, pontosabban a helyi usztrasa katonai körzet kiképző és pótdandárjához osztották be szolgálatra.¹⁴

¹² A második világháború jugoszláviai eseményeire magyarul ld. Barbara Jelavich: *A Balkán története*. Osiris–2000, Budapest, 1996. II. k. 219–264.; Palotás Emil: *Kelet-Európa története a 20. század első felében*. Osiris, Budapest, 2003. 469–497. (vonatkozó részek); Juhász: *Volt egyszer egy Jugoszlávia...* i. m. 73–111.; Major Nándor: Jugoszlávia a II. világháborúban. *Múltunk*, 2005. 1. sz. 33–88. és A. Sajti Enikő: Tito. In: Polonyi Péter–A. Sajti Enikő: *Mao/Tito*. Pannonica, Budapest, 2000. 224–269.

¹³ ÁBTL K-138. 7.

¹⁴ ÁBTL K-138. 8.

Mindez nem gátolta meg abban, hogy csatlakozzon a partizán ellenállókhoz. 1945. április 1-jén, tehát már a háború utolsó hónapjaiban belépett a Kommunista Ifjúsági Szövetségbe (Savez komunističke omladine Jugoslavije, SKOJ), rajparancsnokká és politikai megbízottá nevezték ki. A felszabadulást követően a jugoszláv hadsereg 43. hadosztályának zászlósa és politikai megbízottja lett. Katonai előmenetelében azonban csapást jelentett számára az a rendelet, miszerint a tiszt rendfokozathoz legalább két év katonai szolgálathoz volt szükség. Mivel ezzel nem rendelkezett, tiszt rendfokozatától megfosztották, és őrmesterré minősítették vissza. A lefokozás áthelyezéssel is együtt járt, és 1946. november 1-jén a 4. hadsereg büntető zászlóaljához került szakasparancsnokként. Sajat kérésére 1947. október 5-én szerelt le.¹⁵

Pár hetes tijaricai kitérőt követően a még mindig csak 22 éves fiatalembert ismét Zágrábban találjuk, ahol különböző beosztásokban a főpályaudvaron helyezkedett el. Előbb üzemi rendőr, majd az üzemi konyhán beszerző és konyhafőnök, végül a munkaerőhivatalban nyilvántartó tisztviselő beosztásban dolgozott. 1947. június 30-án (tehát még katonaként) felvételt nyert a Jugoszláv Kommunista Pártba, majd rövid időn belül különböző, a párhierarchia alsó fokán álló funkciókba helyezték el: kinevezték a pártszervezet VII. körzetének vezetőségi tagjává és a Zágrábi Városi Ifjúsági Szövetség oktatási osztályának instruktórává. 1949 januárjában a horvát kereskedelmi minisztériumba került, ahol a vadbaromfi- és tojásbeszerző alosztályt vezette, magyarán a beszolgáltatások lebonyolításával és ellenőrzésével foglalkozott.¹⁶

Előléptetését abból a szempontból mindenképp érdekesnek találom, hogy az egyre éleződő szovjet–jugoszláv szembenállásban – legalábbis a magyar nyomozóknak adott vallomása szerint – Sučić ekkor már Tito-ellenes nézeteket hangoztatott. A Horvát Kommunista Párt szervezte egyik küldöttgyűlésen 1948 júliusában például kijelentette: „habár magát a nyilatkozatot nem ismeri, de az arra adott válaszokból következtetni tud rá, úgy látja, hogy Tito és társai helytelen utakon járnak, mert ő nem tételezi fel Sztálinról – aki Lenin sírjánál megesküdött arra, hogy a marxizmus, leninizmus eszméihez hű marad –, hogy tévedett volna.”¹⁷ Kiállásának hamarosan meg is tapasztalhatta negatív következményeit. Szinte azonnal megfosztották minden pártfunkciójától, majd 1949. április 3-án Trockizmus és opportunizmus vádjával kizárták a JKP tagjai közül.

A színpalak mögött már 1948 februárjától éleződő szovjet–jugoszláv ellentétek a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának 1948. június 28-ra, az 1389-es rigómezei csata évfordulójára (a „szerbek Mohácsa”) időzített határozatával kapott szélesebb, nemzetközi és nyilvános dimenziót. A szovjet, hat kelet-európai, továbbá a francia és az olasz kommunista pártot tömörítő szervezet a JKP-t nem csak, hogy kizárta a szervezet tagjai sorából, hanem a párt „egészséges elemeit” egyenesen a titói rendszer megdöntésére szólította fel. Mint ismeretes, a Marshall-segély meghirdetését (1947) követően egyre feszültebbé váló nemzetközi légkörben, az eszkalálódó hideg-

¹⁵ Uo.

¹⁶ Uo. 8–9.

¹⁷ Uo. 9.

háborús konfliktus hatására Sztálin rendet és csendet követelt az érdekszférájába tartozó kelet-európai államokban. Jugoszlávia regionális hatalmi lépései, önálló balkáni külpolitikai törekvései a továbbiakban már nem voltak összeegyeztethetők a szovjet hegemon törekvésekkel. Jugoszlávia esetében azonban Sztálin elszámította magát. A világháború, az azzal egyidejűleg zajló véres polgárháború és a partizánharcok küzdelmei során megedződött, a hatalmat alulról megszerző jugoszláv vezetés kevés kivételtől eltekintve összefűzött, és a lakosság nagy többsége felsorakozott az ország vezetői mögött. Mindez a világháborús partizánküzdelmek összekovácsoló ereje ellenére sem jelentette, hogy mind a párt, mind a lakosság körében ne kellett volna – Moszkvához húzó – fenntartással, vagy akár ellenállással számolni. Habár a JKP taglétszáma a konfliktus ideje alatt meredeken emelkedett, különböző vádpontok alapján a konfliktus ki-robbanásától 1951 végéig több mint százezer személy párttagságát szüntették meg; az esetek több mint felében a Tájékoztató Irodával való szimpátia képezte a vádak alapját. Legkevesebb 30 ezren az Adria-tenger északi partszakaszánál található *Goli otok* (Kopár-sziget) munkatáborában is megfordultak. Többekben valóban felmerült a gondolat, nincs-e igaza Sztálinnak, nem helytálló-e a JKP vezetése ellen megfogalmazott vádak. A megtorlástól, a megfélemlítéstől és az egzisztenciális ellehetetlenítéstől tartva politikai okokból többen elmenekültek Jugoszláviából, soraikból ún. jugoszláv forradalmi politikai emigráns közösségek szerveződtek a Szovjetunióban és a kelet-európai szovjet szatellit-államokban.¹⁸

Ma már nehéz megértenünk, de a meggyőződéses kommunisták számára komoly dilemmát, akár erkölcsi meghasonlást is okozhatott Sztálin és Tito ellentéte. Számukra a kommunizmus – esetenként – valláshoz hasonló hit kérdése is volt, így fel sem merült, hogy nem a sztálini út az egyedüli helyes, „üdvözítő út”. A Tájékoztató Iroda határozata érthetően aggodalommal töltötte el őket – minden bizonnyal Sučićot is. A világháborús személyes tapasztalat után érthető, hogy komolyan tartott a letartóztatástól és a deportálástól; aggodalmait a moszkvai rádió adásai és a szóbeszéd („suttogó propaganda”) csak tovább fokozta. Úgy érezte, nincs értelme tovább maradnia Jugoszláviában, így kihasználva az alsólendvai határszakaszon még katonaként szerzett helyismeretét, 1949. május 19-re virradóan átszökött a jugoszláv–magyar zöldhatáron. Rédcisen már a reggeli órákban jelentkezett a határőrs-parancsnokságon és politikai menedékjogért folyamodott. Végcélként a Szovjetunióba szeretett volna kerülni, de Csehszlovákiában vagy Magyarországon is hajlandó volt munkát vállalni.¹⁹

¹⁸ A kominformista emigránsok történetére ld. Petar Dragišić: Napred – List jugoslovenskih emigranata (pristalica Kominforma) u Bugarskoj. *Tokovi istorije*, 2005. 3–4. sz. 125–142.; Momčilo Mitrović – Slobodan Selinić: Jugoslovenska informbirovska emigracija u istočno-evropskim zemljama, 1948–1964. *Tokovi istorije*, 2009. 1–2. sz. 31–54.; Ondřej Vojtěhovský: *Iz Praga protiv Tita. Jugoslavenska informbirovska emigracija u Čehoslovačkoj*. Srednja Evropa, Zagreb, 2016. és Vukman Péter: „Harcban Tito és Ranković klikkje ellen.” *Jugoszláv politikai emigránsok Magyarországon (1948–1980)*. ÁBTL – Kronosz, Budapest – Pécs, 2017.

¹⁹ ÁBTL K-138. 7. és 9.

Budapest, Párizs, Budapest

Josip Sučić nevét azonban hiába keressük a Magyarországon politikai menedékjogot kapott, a kominformista emigrációhoz tartozó jugoszlávok listáján. A határt illegálisan átlépőket – ideértve a politikai menedékjogért folyamodókat is – minden esetben alapos kihallgatásnak vetették alá. A kihallgatási procedúra a politikai menedékjogért folyamodók esetében akár több hónapig is elhúzódhatott, és csak ezt követően nyertek felvételt a politikai emigráns közösségbe. A vallatótiszteket ilyenkor nem csak általában a jugoszláviai közhangulat alakulása, a mindennapok nehézségei érdekelték, hanem az UDB és a KOS állományára, szervezeti felépítésére és munkamódszereire, az egyes helyi pártszervezetekben, a különböző üzemekben meglévő Tito-ellenes disszonáns hangokra, a gyűlések nyilvánossága előtt elhangzó rendszerkritikus észrevételekre, esetleges vitákra is rákérdeztek. Feltételezem, hogy Sučić esetében sem jártak el másként. Először a Honvédelmi Minisztérium Katonai Elhárító Főcsoportfőnökségére került, és két hétig a budapesti Zrínyi laktanyában tartották fogságban, miközben többször ki is hallgatták. Innen az emigránsok fennhatósága alá került, mintegy másfél hónapig a „Keleti szállodában” tartották állandó felügyelet alatt.²⁰

Habár a kihallgatási jegyzőkönyvek nem maradtak fenn, az ekkor nyitott kutatódosszié alapján úgy vélem, hogy a „közepesnél jobb marxista képzettséggel rendelkező kommunista”-ként jellemzett, értelmes, határozott, erkölcsi és anyagi szempontból is megbízhatónak látszó Sučić is szolgálhatott hasznos információval. Sőt, a D-SZ/4 fedőnévre nyitott kutatói dosszié önmagában is arra utal, hogy a hatóságokat Sučić beszerzése komolyabban foglalkoztatta – zágrábi minisztériumi évei és Miko Tripalóval való ismertsége erre a hatóságok szemében alkalmassá is tette. (Az egykori iskolatárs ekkor már a Horvát és a Jugoszláv Ifjúsági Szövetség Központi Bizottságának elnöke volt). Levéltári kutatásaim során több esetben találkoztam olyan politikai menedékjogért folyamodó jugoszláv emigránsok, politikai menekültek anyagaival, akiket a hatóságok emigrálásuk valódiságát demonstrálandó a politikai emigránsok közösségébe történő felvételüket megelőzően feladattal bízták meg és küldték vissza Jugoszláviába. Legyünk őszinték, a politikai menedékjogért folyamodók ilyenkor meglehetősen paradox helyzetbe kerültek. Ha félelmükben nem vállalták a visszatérést Jugoszláviába, könnyen az UDB ügynökének kiálthatták ki őket. Ha viszont elvállalták a feladatot, de a határon átkelve lebuktak, sokéves börtönbüntetésre számíthattak. Előfordult az is, hogy a határon egyszerűen lelőtték a Jugoszláviába befelé tartó, immár valóban ügynöki feladatokat végző egyéneket.

Josip Sučić életrajza tehát felkeltette a hatóságok érdeklődését, és azért, hogy „bebizonyítsa, jó kommunista”, már május legvégén futárszolgálatra vállalkozott. Feladatuként felvetődött, hogy Đurđevaon nyerje meg az „UDB külföldi vonalát vezető tisztjét”, míg más elképzelések szerint a belgrádi belügyminisztériumban dolgozó, beszerzés alatt álló, név szerint meg nem nevezett őrnaggyal kellett volna futárként

²⁰ ÁBTL 3.1.9. V-147762. 20.

felvennie a kapcsolatot. Kiképzését június 4-én kezdték meg, de azt július 13-án váratlanul leállították, majd augusztus 5-én Sučićot őrizetbe vették.²¹

Őrizetbe vételének konkrét okát nem csak én, hanem az anyagába két évvel később betekintő ávós sem tudta megállapítani.²² Bő egy évtizeddel később született újabb változásában (ennek keletkezésének körülményére tanulmányomban még visszatérek) maga Sučić is ellentmondásosan nyilatkozott. Egyszer azt vallotta, hogy a magyar hatóságok kérésének (valójában talán inkább utasításának) megfelelően hazatérési szándékkal kereste fel a budapesti jugoszláv nagykövetséget, majd a követség épületéből kilépve azonnal letartóztatták és az ÁVH központjába, az Andrássy út 60-ba került, ahol kínzásoknak vetették alá és a kémkedés beismerésére akarták rávenni.²³ Később már arról vallott, hogy a politikai emigránsok kollektívájában az emigránsok arra akarták rávenni, hogy írjon egy cikket arról, hogy valójában a jugoszláv hatóságok kémként küldték Magyarországra. Sučić erre nem volt hajlandó, végül a párt érdekeire történő hivatkozással sikerült meggyőzni arról, hogy az emigráns sajtóba szánt kész cikk alá legalább a nevét írja oda. Tettét pár órán belül természetesen a letartóztatás követte.²⁴ A szűkszavú levéltári források alapján az a kérdés is megválaszolatlan marad, hogy Sučić naivan nem mérte fel, hogy a hatalom szempontjából mindössze egy könnyen beáldozható gyalogot jelent-e vagy sok más kortársához hasonlóan valóban hitt a párt magasabb érdekeiben, és ezért áldozatok meghozására is kész lett volna.

Bárhogyan is gondolkodott 1949 kora nyarán, négy évre a kistarcsai internálótáborba került, ahol három évet magánzárkában húzott le.²⁵ Ügyében ítéletet majd csak Sztálin halálát követően, az internálások jogi „kifehérítése” során hoztak. A Budapest megyei Bíróság Kistarcsán 1953. szeptember 7-én zárt ajtók mögött megtartott tárgyalásán kémkedésért és tiltott határátlépésért nyolc év börtönbüntetésre ítélte. Az ítéletet a Legfelsőbb Bíróság november 25-én hat év börtönbüntetésre mérsékelte, és abba a Kistarcsán eltöltött éveket is beszámította.²⁶ Sučić Josip a budapesti Gyűjtőfogházból 1955. augusztus 4-én szabadult.²⁷

Szabadulásával Sučić életében is új korszak kezdődött, bár a következő hat-hét év hasonlóan eseménydúsnak bizonyult. Először Magyarországon próbált boldogulni, közel egy évig egy budapesti építőipari vállalatnál helyezkedett el. Jugoszláviába viszont nem kívánt visszatérni. Mint ismeretes, Sztálin halálát követően a szovjet–jugoszláv kapcsolatokban lassú, fokozatos, elhúzódó és meg-megtorpanó normalizációs folyamat vette kezdetét, ennek leképeződéseként a magyar–jugoszláv kapcsola-

²¹ ÁBTL K-138. 3–4., 6.

²² Uo. 16.

²³ ÁBTL 3.1.9. V-147762. 20–21.

²⁴ Uo. 33.

²⁵ Uo. 21.

²⁶ Uo. 79–83. és 85–86.

²⁷ Uo. 21.

tokban is az enyhülés jelei voltak megfigyelhetők.²⁸ Mindez a kominformista szimpátiával emigráló jugoszlávokat és a jugoszláv politikai emigránsokat is új kihívások elé állította. Habár Jugoszlávia már az 50-es évek közepén szorgalmazta az emigránsok hazatértét, többen a budapesti jugoszláv nagykövetség épületét is felkeresték, de komolyabban csak néhányan gondolkodtak el a visszatérés lehetőségén. Érthetően, és természetesen hozzá, joggal, tartottak a felelősségre vonástól és nem egy esetben hosszú börtönbüntetésre is számíthattak. Azt viszont Sučić is szeretne volna elérni, hogy ügyében érdemi felülvizsgálat kezdődjön, és tisztázzák az erőszakkal kicsikart vádak alól. Naivan abban is hitt, hogy a személy szerint Rákosi Mátyásnak írt beadványai segíteni fogják célja elérésében. Korántsem meglepő, hogy leveleire, beadványaira nem kapott választ. További magyarországi helyzetét reménytelennek látva, 1956. július 20-án Szobnál illegálisan átlépte a magyar–csehszlovák határt.²⁹

Hasonlóan 1949-es magyarországi emigrálásához, azonnal jelentkezett a csehszlovák hatóságoknál. Előzetes letartóztatásban két-három hetet töltött, majd Pozsonyban kapott munkát és szállást. Az országban azonban csak addig maradhatott, amíg engedélyt nem kapott a Jugoszláviába történő hazatérésre. Az engedély megérkezését követően, 1956 decemberében rendes, Ausztrián át Jugoszláviába szóló útiokmányokkal el kellett hagynia Csehszlovákiát.³⁰

A már említett okokból kifolyólag Sučić továbbra sem Jugoszláviában képzelte el a jövőjét. Szinte már rutinszerűnek tekinthetjük, hogy Bécsbe érkezve az osztrák hatóságoktól kért menedékjogot, és került három hónapra az eredetileg a második világháború után, a nemzetiszocialisták és a háborús bűnökkel vádoltak számára internálótáborként létesített salzburg-glasenbachi gyűjtőtáborba.³¹ Életében először innen legális úton, érvényes munkaszerződéssel a kezében 1957 tavaszán a Német Szövetségi Köztársaságba távozott.³² Életére tehát Nyugat-Németország háborút követő újjáépítése és az ország gazdasági fellendülése (a „német gazdasági csoda”) gyakorolt hatást. Nyugateurópai munkavállalását – ahogyan azt későbbi vallomásaiban többször maga is megemlítette – a formálódó európai gazdasági együttműködés is elősegítette: Franciaország, az NSZK, Olaszország és a hat Benelux-állam 1957. március 25-én Rómában aláírta az Európai Gazdasági Közösséget létrehozó EGK-szerződést.

Az NSZK területére érkezve a Ruhr-vidék egyik központjába, Essenbe került. A város mind a mai napig olyan német ipari óriások központja, mint a ThyssenKrupp, az RWE, a Schenker AG vagy éppen a Hochtief építőipari vállalat. Későbbi vallomásai-

²⁸ Jugoszlávia 1953 utáni külpolitikájára, a szovjet táborral való viszonyára ld. Vladimir Lj. Cvetković: *Pogled iz gvozdene zavese. Jugoslovenska politika prema zemljama narodne demokratije u susjedstvu 1953–1958*. INIS, Beograd, 2013. és Djoko Tripković: *Yugoslav Foreign Policy 1953–1956*. In: Jasna Fischer (szerk.): *Jugoslavija v hladni vojni*. Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, 2004. 89–106.

²⁹ ÁBTL 3.1.9. V-147762. 16. és 21.

³⁰ Uo. 21.

³¹ Uo. 26–27.

³² Uo. 35.

ban Sučić nem tett említést arról, melyik vállalat alkalmazásában állt, mindössze annyit tudunk, hogy hat hónapig egy bányában dolgozott.³³ Ekkor azonban nevét Baltára magyarosítva Franciaországba távozott és a Vöröskereszt párizsi kirendeltségének segítségével egy autógyárban helyezkedett el. Hiányos nyelvismerete miatt azonban innen pár hónap után távoznia kellett, és fél évig egy fakitermelésben végzett fizikai munkát. Innen Lille-be, egy műkögyárba állt tovább, ahonnan az Ardenneknben, a francia–belga határ közelében található Charleville-be került, és ismét egy fakitermelő cégnél talált rövid időre állást.³⁴

Közel hároméves franciaországi bolyongásainak 1960 decemberében vetett véget, és visszatért a Német Szövetségi Köztársaságba, ezúttal a nemzetközi vásáraitól is híres iparvárosba, Hannoverbe. Itt másfél éven keresztül különböző munkakörökben állt alkalmazásban, dolgozott pincérként, raktárosként, üzleti eladóként is.³⁵ Ki tudja, talán az ekkor divatossá váló valamelyik önkiszolgáló ábécében is alkalmazásban állt. Sučić azonban nem hagyta, hogy a világháborút követő újjáépítés eredményei, a fogyasztói és a jóléti társadalom vívmányai elszedítsék, ideológiai meggyőződésében továbbra is kitartott keményen balos politikai nézetei mellett. Leveleiben németországi főnökét nemes egyszerűséggel „disznó”-nak nevezte, aki „kihorszolja minden percem”. Véleményének több esetben kommunista rendezvényeken is hangot adott: „Mondtam neki, hogy nekik soha sem elég és ilyenek az összes kapitalisták, hogyha le tudnák a bőrt húzni a munkásról, megtennék, mintha a munkások nem is emberek lennének. Hát akkor a munkás muszáj, hogy a kapitalista ellen legyen. Mert ez a propaganda, amit az ember a saját testén, saját bőrén érez.”³⁶

Az NSZK-ból mégsem emiatt állt tovább 1962. augusztus 2-án, és lépte át – hasonlóan kalandos úton – „nem megengedett módon” október 9-én az osztrák–magyar államhatárt. Még 1957-ben, Párizsban ismerkedett meg az ekkor 18 éves Holti Máriával, akibe a 32 éves fiatalember hamar beleszeretett. Párizsból Lille-be már őt követve ment munkát keresni, és bár levelezésük 1959 nyarán, Holti Mária engedéllyel történő hazatérése miatt egy rövid időre megszakadt, azt a későbbiekben is folytatták.³⁷ Kezdeti vallomásaiban Sučić még azzal érvelt, hogy 1956, tehát szinte már az országból történt kiszökése óta foglalkoztatta a visszatérés gondolata, a Magyar Rádió adásait hallgatva értesült a megváltozott politikai helyzetről, és arról, hogy a korábbi évekhez képest sokkal jobb körülmények között élnek az emberek.³⁸ Megválaszolando kérdésként merül fel, hogy mennyire volt Franciaországban vagy az NSZK területén ekkor fogható a budapesti rádió adása? Vallomása arra is utalni látszik, hogy Sučić az államvédelem és az emigránsok megtévesztő játszmái, a vizsgálati fogság, az internálás és a börtönbüntetés ellenére, a magánéleti boldogság eléréséért kész volt választott hazájának el-

³³ Uo. 22.

³⁴ Uo. 22., 29–30.

³⁵ Uo. 22.

³⁶ Uo. 69.

³⁷ Uo. 29., 30. és 41–42.

³⁸ Uo. 16. és 30.

fogadni Magyarországot. Lehetségesnek vélem ugyanakkor, hogy az első kihallgatások során Sučić sokkal inkább csak „takarózott” a korai kádári konszolidáció vívmányaival, bár az is elképzelhető, hogy sem ő, sem az elfogása után arról jelentést készítő csornai határőrök nem tarthatták elégségesnek – netalántán hihetőnek – a valós indok jegyzőkönyvezését. Későbbi vallomásaiban Sučić már egyértelműen a Holti Mária iránt táplált érzelmekkel indokolta visszatérését Magyarországra.³⁹

Sučićot a belügyesek természetesen ezúttal is hosszas kihallgatásoknak vetették alá. Többször, a részletekbe menően elmondatták vele emigrálásának és visszatérésének lépéseit, így szinte percnyi pontossággal rekonstruálhatjuk, mikor lépett be vízumot kérni az IBUSZ bécsi kirendeltségének ajtaján, mit tartalmazott a Westbahnhof csomagmegőrzőjében hagyott bőröndje, hol és milyen körülmények között lépte át az államhatárt. Sokkal fontosabbnak érzem azonban azt, hogy kihallgatóit szinte egyáltalán nem érdekelte a Nyugaton eltöltött időszak, az ottani közhangulat, belpolitikai helyzet, sem a munkásosztály életkörülményei. Sokkal inkább foglalkoztatta őket a salzburgi táborban eltöltött rövid időszak, különösen az, hogy ott vagy későbbi bolyongása során kapcsolatba került-e a horvát usztasa emigrációval.⁴⁰ Horvát származásán túl a jegyzőkönyvek is arra látszanak utalni, hogy az egyébként meglehetősen zárkózott Sučić inkább a délszlávok körében mozgott, a magyar emigráció tagjaival érdemi kapcsolatba viszont nem került. Az így megszerzett információkat talán az ekkor ismét normalizálódásnak induló magyar–jugoszláv kapcsolatok részeként, a jugoszláv hírszerzés felé is továbbítani kívánták.⁴¹ Erthetően az usztasa emigráció tevékenysége sokkal inkább a jugoszlávokat foglalkoztatta, hiszen 1958–1962 között nem csak a moszkvai kominformista emigránsok, hanem az usztasák is reaktivizálták tevékenységüket: 1961-ben Bad Godesbergben kíséreltek meg bombamerényletet, de az 1980-as évek elejéig több mint ötven terrortámadást hajtottak végre vagy terveztek végrehajtani.⁴²

³⁹ Uo. 23. és 37–39. Holti Mária párizsi tartózkodására vonatkozóan levéltári kutatásaim során nem találtam más forrást. Így azt sem tudom megválaszolni, milyen körülmények között, egyénileg vagy családtagjaival együtt került a francia fővárosba, ahogyan azt sem, hogy milyen okokból kifolyólag engedélyezték visszatérését az országba.

⁴⁰ Uo. 27–29. és 32–37.

⁴¹ A két ország hírszerzése közti normalizálódásra utal, hogy a magyar állambiztonsági szervek 1963–1968 között egyoldalúan szüneteltették a jugoszláv hírszerzés elleni elhárítást. ÁBTL 3.1.5. O-6021/21. 311.

⁴² Dr Branko Pavlica: *Spoljnopolitičke studije V. Jugoslovensko–nemački odnosi povodom antijugoslovenske aktivnosti neprijateljske emigracije u SR Nemačkoj 1951–1984*. Želnid, Beograd, 2011. különösen 102–106. Az első jelentősebb akcióként 1962. november 29-én a bonni jugoszláv kereskedelmi misszió épülete ellen hajtottak végre fegyveres támadást, 1965–1971 között sikeres merényletet követtek el Jugoszlávia stockholmi nagykövete és a stuttgarti jugoszláv konzulhelyettes ellen. 1968-ban pedig a belgrádi vasútállomáson robbantottak. Mate Nikola Tokić: *The End of „Historical-Ideological Bedazzlement”*. *Cold War Politics and Émigré Croatian Separatist Violence, 1950–1980*. *Social Science History*, 2012. ősz. 422. és 436–437.

Habár valóban ismert az usztasákkal szimpatizáló egyéneket, Sučić politikai célzattal szinte biztosan nem kereste társaságukat, terveikről, működésükről, szervezeti felépítésükről érdemi információval nem szolgált. Úgy vélem, részben jelentéktelenségének is köszönhető, hogy a Belügyminisztérium III/II. Csoportfőnökségén Katona László rendőrőrnagy, osztályvezető és Lukács István rendőrfőhadnagy 1962. december 30-án javasolta, engedélyezzék letelepedését az országban.⁴³ A hatóságok kedvező döntésébe belejátszott az is, hogy 1953-ban koncepcióos vádakkal ítélték el, házassági szándékát pedig Holti Mária családja is támogatta, a fiatal pár számára rendezett lakhatási és megélhetési körülményeket tudtak biztosítani – nem függetlenül attól, hogy a hatalommal kiegyező, verseit ekkor már újra publikálható Illyés Gyula műfordítójaként az író lakásában egy összkomfortos szoba állt rendelkezésére, a Szépirodalmi Könyvkiadó munkatársaként pedig havi 2500 forintot keresett.⁴⁴

Josip Sučić ellen az előzetes letartóztatást 1963. január 11-én szüntették meg, másnap pedig szabadlábra helyezték.⁴⁵ Életének további alakulásáról a levéltári források nem beszélnek. Holti Mária viszont 1967-ben áttelepült Jugoszláviába, és az Újvidéken megjelenő *Képes Újság* újságírójaként publikált. Kétszer tüntették ki a Szenteleky Kornél Irodalmi Díjjal. Később Dalmáciába költözött, élete utolsó éveit a festői makarskai riviéra egyik kistelepülésén, Brelán töltötte.⁴⁶ Brela légvonalban 40 km-re található Tjjaricától. Talán Sučić életének további alakulását is erre kereshetjük.

⁴³ ÁBTL 3.1.9. V-147762. 92.

⁴⁴ Uo. 49. és 92.

⁴⁵ Uo. 93–94.

⁴⁶ Gerold László: *Jugoszláviai magyar irodalmi lexikon (1918–2000)*. Forum, Újvidék, 2001. és Művelődési Körkép. *Hétnap*, LXV. évf., 36. sz. 2010. szeptember 8. <https://hetnap.rs/cikk/Holti-Maria-8858.htm> (letöltés: 2019. június 12.)

J. Nagy László

***A „szocializmus” kiigazítása Algériában
(az 1965. június 19-i puccs)***

Algériát 1962 őszétől a magát karizmatikus vezetővé gyorsan kinövő Ben Bella vezetésével rendkívüli, „a földet sarkából kifordító” lelkesedés ragadta magával. Az országba nagyszámú baloldali – vagy inkább szélsőségesen balos – értelmiségi érkezett Európából és a világ más térségeiből. Algéria a balos tiersmondista forradalmi eszmék kísérleti terepévé vált: „Algériában a jelzőlámpa a függetlenség másnapján vörösre váltott” – jellemezte találóan a helyzetet az egyik résztvevő.¹ A magyar külügyminisztérium is a kezdeti aggodalmak után nagyon pozitívnak ítélte az észak-afrikai ország politikai fejlődését. A kormány számára 1964 végén az arab országokhoz fűződő kapcsolatainkról készített jelentésben a következőket olvashatjuk: „Politikai kapcsolataink az arab országok között a legjobbak Algériával, jobbak, mint az Egyesült Arab Köztársasággal, viszont gazdasági kapcsolataink gyengébbek és nehezen fejlődnek.”²

A politikai kapcsolatok fejlődése a Ben Bella-kormány egyre radikálisabb intézkedéseinek köszönhető. Kiemelendők az 1963 márciusában hozott ún. öngazgatási rendeletek, amelyek legalizálták a paraszti tömegek spontán földfoglalását, a francia telepések elhagyott földjeinek birtokbavételét. Az Algériai Kommunista Párt (AKP), amelyet betiltottak, de működését nem akadályozták, támogatta Ben Bellát. A párt véleménye szerint lehetséges a szocialista társadalom felépítése egyik kézben a *Korámmal*, a másikban pedig a *Tőkével*. Úgy ítélte meg, hogy „az 1963. márciusi rendeletek gyakorlatilag megnyitották az utat a szocialista forradalom felé”.³ A külsőségek valóban erre utaltak.

Valójában 1965-re Algéria a csőd szélére került. Mind az állami, mind a gazdasági életben kaotikus viszonyok alakultak ki, a termelés csökkent, az öngazgatási szektor elbürokratizálódott. Ben Bella egyre inkább autoriter módon, az eltérő vélemények elhallgattatásával vagy jobb esetben figyelmen kívül hagyásával döntött.

Az ország politikáját meghatározó hadsereg felső vezetésében nőtt az elégedetlenség a politikájával szemben, főként a vezetési módszereit illetően. Külföldi vezető politikai körökben már a katonai puccsot sem zárták ki. Ez nem volt ritka jelenség az arab országokban sem, hiszen az államalkotás kezdetén lévén, politikai berendezkedésük, orientációjuk még nagyon labilis, kiforratlan volt.

¹ Didor Fawzy-Rossano: *Mémoires d'une militante communiste (1942-1990). Du Caire à Alger, Paris et Genève*. L'Harmattan, Paris, 1997.166.

² MNL OL XIX-J-1-j, Arab országok 1965. 111.d. IV-14. 003.

³ Basir Hadzs Ali: *Az algériai forradalom és az algériai forradalmár 1964-ben. Béke és Szocializmus*, 1964. 8. sz. 177.

Az arab világban az első katonai hatalomátvétel 1936-ban történt Irakban. A hadsereg egy kemalista típusú modernizációs program megvalósítását tűzte ki célul. Viszonylag gyakorivá, bár messze nem megközelítve a latin-amerikai földrészt, az 1952-es egyiptomi, Szabad Tisztek csoportja által szervezett puccs után válik. Technikai kivitelezésükben nem különböznek, politikai orientációjukat tekintve azonban igen, lehetnek jobb- vagy baloldaliak. Amikor a politikai feszültség nagy, az ellentétes politikai-ideológiai töltésű puccsok egymást követik.

A puccsok olykor várhatók, „benne voltak a levegőben”, máskor viszont még az országot jól ismerők számára is meglepetést okoztak.

Az előbbire példa az 1963. február 8-án Irakban történt államcsíny, amely – amint azt a puccs másnapján írott nagyköveti jelentésben olvashatjuk – „senkit sem lepett meg. Több mint egy éve a magunk részéről is állandóan jeleztük, hogy egy ilyen esemény bekövetkezése a mindennapi lehetőségek közé tartozik, és előbb-utóbb törvényszerűen meg is kell történnie.”⁴ Legfeljebb a puccsot követő leszámolás brutalitása volt megdöbbenítő.

Az algériai hatalomátvétel (1965. június 19.) viszont az egész világot meglepte, beleértve az arab országokat is. Hiszen rövidesen, még az év folyamán, Algírban rendezték volna a Világifjúsági Találkozót és az afroázsiai országok értekezletét. A megdöbbenés azért volt nagy, mert egy nemzetközileg nagytekintélyű politikust, az arab világban pedig rendkívüli tiszteletnek örvendő Ben Bellát távolították el a hatalomból (és tartották házi őrizetben 1980-ig). Amer marsall, az EAK alelnöke az államcsíny másnapján villámlátogatást tett Algírban és közbenjárt Ben Bella szabadon bocsátása érdekében, menedékjogot kínálva fel a hatalmától megfosztott politikusnak. Ám az új hatalom még azt sem tette lehetővé a számára, hogy találkozzon vele.⁵

A Ben Bella és Bumedien hadügyminiszter közötti súrlódások, majd ellentétek közismertek voltak. Erről a magyar nagykövetség is többször beszámolt. Az 1964. júliusi jelentésben – szemben a korábbiakkal, amikor még nem voltak világosak az ellentétek okai – a következőket olvashatjuk: „Ma már meg lehet állapítani, hogy ezek az ellentétek, amellett, hogy jelentős mértékben személyi, hatalmi rivalizáló okai vannak, alapvetően azonban ideológiai-politikai nézeteltérésekre vezethetők vissza.”⁶ A két személy – folytatódik a jelentés – két eltérő irányzatot testesít meg: „Bumedien és a köré tartozó csoport a kispolgári-nacionalista irányzat, míg Ben Bella a következetesebb forradalmi vonal képviselője.”

A nagykövet azt is felveti a jelentésében, hogy van-e realitása egy államcsínynek. A véleménye az, hogy „ez idő szerint ilyen veszélynek nagyon kicsi a valószínűsége”. Fő érve az, hogy a hadsereg szervezetlen, és Ben Bella hallatlan népszerűségnek örvend. Ez utóbbi megállapítás még elfogadható, a hadseregére vonatkozó azonban már kevés-

⁴ MNL OL XIX-J-1-j, Irak 1945–1964. 6. d. 11/f – 001624/9.

⁵ MNL OL M-KS 288.f. 32/1965 14. ő.e. Az algériai államcsíny és az EAK. A kairói követség jelentése, 1965. július 14.

⁶ MNL OL XIX-J-1-j, Algéria 1945–1964. 3. d. 49-001354/5.

bé. Bumédien ugyanis nagyon tudatosan egy politikailag és professzionálisan igen jól szervezett hadsereget hozott létre az ún. határ menti alakulatokból. Ezeket azok az egységek alkották, amelyek a tunéziai–algériai és a marokkói–algériai határon felállított – nagyon hatékonynak bizonyult – elektromos határzár miatt a szomszédos országokban rekedtek s a felszabadító háború utolsó éveiben nem vettek részt a harcokban. Tulajdonképpen ez a hadsereg állt ki Ben Bella mellett és szilárdította meg hatalmát 1962-ben. A meglepetés azért is volt nagy, mert az a személy távolította el Ben Bellát a hatalomból, aki korábban mindig is kiállt mellette.

A katonai hatalomátvétel vértelen és jól szervezett volt, mintegy cáfolva a hadsereg szervezetlenségéről imént idézett véleményt. Ezt már a hatalomátvétel után néhány héttel készült nagyköveti jelentés is elismeri:

„Az államcsíny, mint ismeretes, rendkívül jól szervezett volt. A hatalmat a Forradalmi Tanács 20-30 perc leforgása alatt kezébe tudta ragadni. Diplomáciai körökben elterjedt hírek szerint Bumédien kb. két héttel az államcsíny előtt kezdte különböző indokokkal a főváros és a nagyobb városok köré csoportosítani a katonai erőket... Az államcsíny éjjel 2.30-kor zajlott le. A Forradalmi Tanács megalakulásáról és a hatalom átvételéről azonban csak 12 órakor olvasta be a rádió a kiáltványt, egy időben Buteflika külügyminiszter nyilatkozatával... Eddig az időpontig teljes nyugalom volt a városban és valószínűleg az egész országban, mert senki sem tudta, hogy mi történt.”⁷

Ezt követően voltak tiltakozó megmozdulások néhány napon keresztül, de a „tüntetők létszáma a fővárosban a legnagyobb tüntetés esetén sem haladta meg az 500 főt, azok résztvevői elsősorban fiatalok, diákok voltak”.⁸ Azt lehet mondani, hogy a társadalom részéről nem nyilvánult meg komoly ellenállás. Ben Bella a hiúságtól is ösztönzött önkényeskedésében már odáig jutott, hogy „magát Abdel-Káder után az algériai állam második alapítójának hitte” – írta róla Tahar Zbiri vezérkari főnök, aki a Bumédien vezette Forradalmi Tanács megbízásából június 19-én korahajnalban letartóztatta.⁹ A Forradalmi Tanács a kiáltványában¹⁰ súlyos vádakkal illette Ben Bellát: a gazdasági és állami élet dezorganizálásával, elvtelen káderpolitikával, diktatórikus vezetési módszerekkel, demagógiával. A kiáltvány a szocialista opciót viszont nem kérdőjelezte meg, sőt visszafordíthatatlan folyamatnak minősítette. Fő feladatként az államépítést és a függetlenség gazdasági alapjainak, elsősorban a nemzeti nagyiparnak a megteremtését jelölte meg.

Az első reakció a puccsra a megbélyegzés, az elítélés volt. Különösen a francia, az olasz és természetesen az algériai kommunisták használtak kemény szavakat. Heves

⁷ A lakosság, a külföldi újságírók és a diplomaták is azt gondolták, hogy az éjjel felvonuló harcokcsik, motorizált egységek az akkor forgatott *Algéri csata* című film jelenetei.

⁸ MNL OL XIX-J-1-j, Algéria 1965. 12. d. 226 – 003707/8.

⁹ Colonel Tahar Zbiri: *Un demi-siècle de combat. Mémoires d'un chef d'état-major algérien*. Alger, 2012. 141.

¹⁰ *Annuaire de l'Afrique du Nord*, 1965. 627–629.

reakciójukat az magyarázza, hogy számos baloldali, kommunista politikust is letartóztatnak. Ugyanakkor a szocialista országok közül nyíltan és hivatalosan egyedül Kuba ítélte el az államcsínyt. Az akkor ultraforradalmi Kína viszont gyorsan elismerte az új hatalmat.

A magyar külügyminisztérium jelentése, amelyet július 1-jén készített a Politikai Bizottságnak, óvatosan fogalmazott a kommunisták s általában a baloldali erők elleni lépésekről. Az ezekről szóló híreket ellentmondásosnak és ellenőrizhetetlennek tartotta. Ezért a kivárást javasolta, „mivel a legújabb algériai események végleges kimenetele bizonytalan, ezért indokolt, hogy az új rezsim elismerésével vagy el nem ismerésével kapcsolatban egyelőre ne tegyünk hivatalos nyilatkozatot vagy más lépést”.¹¹ A Külügyminisztérium nem javasolt tiltakozó akciókat sem. („Várjuk meg, míg más szocialista országok részéről ilyen lépések történnek.”) Azt viszont igen, hogy „sajtónk céltudatosan közölje az új algériai rezsim jobbratolódásáról, az algériai haladó erők üldözéséről szóló híryananyagokat, és folyamatosan tudósítson a haladó erők megmozdulásairól”.¹² A magyar vezetés úgy látta, hogy bár nem kell kifejtteni különösebb aktivitást, de az érvényben vagy folyamatban lévő megállapodásokat, munkákat teljesíteni, illetve folytatni kell.

A Külügyminisztérium és a követség értékelése között néhány hónap elteltével mutatkozott bizonyos különbség. A követség – valószínűleg azért, mert elsősorban a kommunistáktól kapta az információkat – a fordulatnak és az utána kibontakozó folyamatnak a jobboldaliságát hangsúlyozta. A Külügyminisztérium illetékes területi osztálya viszont, nem kisebbitve a jobbratolódás veszélyét, Bumédien baloldali elkötelezettségét (a földreform és a munkás öngazgatás melletti kiállítás) tartotta fontosnak kiemelni, és bírálta az AKP-t, amiért mereven elutasított minden legális együttműködést vele és a konfrontációt választotta, ám tömegtámogatásra nem számíthatott.¹³ Az AKP vezetősége évekkel később maga is „balos tévedésnek” minősítette az 1965. június 19-én hatalomra került csoport merev, sommás elítélését.

Az új algériai vezetés arra törekedett, hogy a szocialista országokat megnyugtassa. Különmegbízottjai az addigi politikai-ideológiai irányvonal folytatását ígérték, rámutattak a Ben Bella-időszak hibáira és hangsúlyozták, hogy nem kommunistaellenesek.¹⁴

Novemberben az algériai magyar nagykövet hét miniszternél tett látogatást, s jelentésében pozitív fogadtatásról számolt be. Néhány miniszter (például az oktatási) konkrét javaslatot is megfogalmazott a kapcsolatok továbbfejlesztése érdekében.¹⁵ Még ugyanebben a hónapban teljesült a magyar fél évek óta ismételt kérése: 25-én átadta megbízólevelét Algéria első magyarországi nagykövete, Mohamed Kellu, aki a prágai misszió vezetését is ellátta, s négy hónappal korábban a Forradalmi Tanács különmegbízottjaként már járt Budapesten.

¹¹ MNL OL M-KS 288.f. 32/1965 3. ő.e.

¹² Uo.

¹³ MNL OL M-KS 288. f. 32/1965. 3. ő.e. Az algériai politikai helyzet. A IX. területi osztály 1965. október 25-én kelt 185. sz. feljegyzése.

¹⁴ MNL OL M-KS 288.f. 32/1965 3. ő.e. Az algériai kormány különmegbízottjának látogatása. 1965. július 19-én kelt feljegyzés; *Népszabadság*, 1965. július 22.

¹⁵ MNL OL XIX-J-1-j, Algéria 1965. 12. d. 00888/4.

Az áttörés az új algériai vezetés és a szocialista országok viszonyában akkor következett be, amikor Bumedien decemberben Moszkvába látogatott. Két alkalommal összesen hét órán át tárgyalt Brezsnyevvel. Az algériai vezető hangsúlyozta, hogy a szocialista opció „szilárd és visszavonhatatlan”, de – s itt nyilván Ben Bellára gondolt – „ellene van minden üres népi szólalnak, túlméretezett propagandának”.¹⁶ A jelentés szerint mind a szovjet fél, mind Bumedien pozitívan értékelte a látogatást, amely „mindkét fél legteljesebb meglegedésével végződött. Moszkvában úgy vélik, hogy Bumediennek valóban őszintén, becsületes szándékkal jöttek, és a baráti kapcsolatok építését komolyan gondolják.”

Algéria politikai kapcsolatai a szocialista országokkal a moszkvai látogatás után helyreálltak, de továbbra is zavaró tényező maradt a Szocialista Élcsapat Párttá átalakult Algériai Kommunista Párt, amellyel az MSZMP kapcsolatot tartott fenn, bár olykor igen keményen bírálta – igaz, nem nyilvánosan.

Az algériai kommunisták egészen 1971-ig, a földreformrendelet megjelenéséig (az „agrárforradalom” kezdetéig, ahogyan Algériában hivatalosan nevezték) mereven szembehelyezkedtek Bumedienrel. Ez a magatartásuk már-már gátolta Algéria és a szocialista országok államközi kapcsolatait. Bumedien moszkvai látogatásakor felmerült Brezsnyev algériai látogatásának a lehetősége. A helyi kommunisták ezt megtudván azt kérték a szovjet pártvezetéstől, hogy a látogatásért „cserébe” engedjék szabadon a még börtönben lévő kommunistákat. A szovjet külügyminisztérium afrikai osztályának vezetője szerint Bumedien – az SZKP kérésére – a Forradalmi Tanács elé terjesztette a kérést, amelynek teljesítése mellett egyedül ő állt ki.¹⁷

Az FLN a szocialista országoknál azt szerette volna elérni, hogy a pártszerveik zárólag vele tartsanak kapcsolatot. Ezt minden lehetséges módon kifejezésre is jutatta. Saríf Belkasszem titkár, aki az FLN-t hivatalos meghívottként képviselte az SZKP XXIII. kongresszusán (1966), tüntetőleg kivonult az ünnepélyes megnyitóról, mert Lárbi Buháli, az AKP első titkára is a meghívottak között volt. 1968-ban, amikor az MSZMP a többi párt megbízásából előkészítette a kommunisták nemzetközi tanácskozását (amely majd 1969-ben ül össze) a budapesti algériai nagykövet többször interveniált, amiért – magától értetődően – az algériai kommunisták képviselője is részt vett az előkészítő bizottság munkájában. Sőt az új magyar nagykövet megbízólevelének átadásakor, 1968. október 1-jén Buteflika külügyminiszter aggodalmát fejezte ki amiatt, hogy az AKP részt vesz a nemzetközi értekezlet előkészületi munkájában, és tiltakozott is. A magyar fél szóbeli válaszában az állami és pártkapcsolatok különbözőségére hivatkozva utasította vissza a tiltakozást.¹⁸

¹⁶ MNL OL M-KS 288. f. 32/1965. 10. ő.e. Bumedien moszkvai látogatása. Másolat az algériai követség 1965. december 23-án kelt 148. sz. jelentéséről.

¹⁷ MNL OL XIX-J-1-j, Arab országok 1968. 6. d. 001253/1. A Maghreb relációról folytatott megbeszélés, 1967. december 27.

¹⁸ MNL OL XIX-J-1-j, Algéria 1968. 7. d. 003394/3.

Az MSZMP – de nagyon valószínű, hogy a többi szocialista ország pártja is – csupán „internacionalista szolidaritásból” állt ki az AKP mellett, amelynek politikáját továbbra is negatívan ítélte meg. A magyar nagykövet már 1966-ban Bumediennel a kommunisták irányában tett pozitív gesztusairól számol be (szakszervezeti vezetőkkel tárgyal, a bebörtönzöttek viszonyain javít stb.). Ám az FLN óvatos közeledését a kommunistákhoz – írja a nagykövet – „rendkívül megnehezíti az algériai kommunisták eddig tapasztalt szektás magatartása. Sajnos ezen a téren mostanság – Bumediennel minden kezdeményezése és pozitív magatartása ellenére – nincs érezhető változás”.¹⁹

Az 1965-ös hatalomátvétel különösebben nem ártott a magyar–algériai kapcsolatoknak, s az 1967. decemberi Zbiri-féle zendülés sem.

December 15-én Zbiri vezérkari főnök, aki két évvel korábban támogatta Bumedienn hatalomátvételét, egy zavaros, szervezetlen, technikailag dilettáns módon kivitelezett, legfeljebb zendülésnek, de puccsnak semmiképpen sem nevezhető akció élére állt, amit nem is ő kezdeményezett. Ma már világos, hogy a zendülés nem a mélyreható társadalmi elégedetlenség kifejezése volt, hanem egyes alakulatok „katonai demonstrációja”.²⁰ Közvetlen kiváltó oka Kait Ahmed kinevezése volt az FLN élére. A volt pénz- és tervezésügyi miniszter közismerten nem éppen a szociális forradalmi szárny képviselője volt. Ez kitűnik abból a beszélgetésből is, amelyet két magyar újságíróval folytatott. Kifejtette nekik, hogy a földreformnak nem sok értelme van, nagy változást nem fog előidézni a *fellabok* helyzetében, „hiszen alig van néhány arab tulajdonban lévő földbirtok”. Majd a szocializmus és az iszlám kapcsolatáról értekezett, illetve a Zbiri-zendülés „külföldi [de meg nem nevezett] eredetéről”. A két magyar újságíróra meglehetősen negatív benyomást tett: „az egész tájékoztatást olyan hangon mondta el, mintha egy többezer fős tömeg előtt beszélne, hangosan, gesztikulálva, tele közhelyekkel, általános frázisokkal. Az volt a benyomásunk róla, hogy még az algériai színvonal mellett is, legjobb esetben egy megyei titkár színvonalát üti meg.”²¹

Az idézett követségi jelentés nem minősíti egyértelműen jobboldalinak a zendülést, amely semmilyen különleges lépés megtételét nem indokolta a magyar–algériai kapcsolatokban. A két ország közötti kapcsolatok majd 1969/70-től mutatnak érzékelhető fejlődést. A kedvező helyzetet tükrözi Losonczy Pálnak, az Elnöki Tanács elnökének a látogatása Algériában 1971. november 30. és december 3. között. A tárgyalásokat „meleg, baráti légkör és nyíltság” jellemezte.²²

¹⁹ MNL OL M-KS 288.f. 32/1967. 8. ő.e.

²⁰ A zendülés bukása után Zbiri külföldre menekült, s csak Bumedienn halála után térhetett vissza hazájába. Élesen ellenezte a szélsőséges iszlámisták politikáját. Tagja volt annak az 1992-ben alakult, civileket és katonákat magában foglaló Államtanácsnak, amely megsemmisítette az integrista iszlámisták győzelmét hozó választások eredményét, és ideiglenesen átvette a hatalmat. 2016 januárjában szenátorrá nevezték ki.

²¹ MNL OL XIX-J-1-j, Algéria 1968. 6. d. 00670/2. 1972-ben Bumedienn „egészségügyi okokra” hivatkozva menesztette Kait Ahmedet.

²² *Népszabadság*, 1971. december 1.

Kövér Tamás

Történelmünk emlékeinek védelme egy jogász szemével

Bevezetés

Az emberiség számára a 21. század a klímaváltozással, a migrációs folyamatokkal a globális kihívások évszázada, amelyekre a nemzetközi közösségnek közösen kell megoldást találnia. Bár kisebb keletű, a mindennapi életre közvetlen kihatással nem rendelkező probléma, de ebbe a körbe sorolható az emberiség közös múltjának pusztulása is.

Jelen tanulmány célja, hogy röviden ismertesse azt a nemzetközi szerződéses keretrendszert, amely békeidőben és háború esetére is rögzíti a részes államok kötelezettségeit a kulturális örökség megóvása szempontjából. Röviden ismertetésre kerül a kulturális örökség helyzete a 2010-es évek legismertebb fegyveres konfliktusában, a szíriai polgárháborúban. Záró részében megvizsgálja, hogyha jogsértés történik, akkor milyen lehetőségek állnak – a nemzetközi – büntetőjog rendelkezésére az elkövető felelősségre vonására.

A szabályozás rövid történeti áttekintése

Érdekeségként megemlíthető, hogy az egyik első, a kulturális örökséget védő szabályozás a 15. század derekán született Európában. II. Pius pápa az általa 1462-ben kiadott pápai bullában rendelte el a Pápai Állam területén található – főképp római kori – romok megóvását, legyenek azok akár állami, akár magántulajdonban.¹

Az első nemzetközi szabályozás megszületésére egészen a 20. század első évtizedéig várni kellett. Az 1907-ben tartott II. hágai békekonferencián, ahol a hadviselés szabályairól máig hatályos normákat fogadnak el,² alkotják meg az első kulturális örökségvédelemmel kapcsolatos nemzetközi normákat. Az ekkor elfogadott IV. hágai egyezményhez csatolt melléklet, mely a szárazföldi háború törvényeit és szokásait rögzíti, foglalkozik a 27. és 56. cikkében a kulturális örökség részét képező műemlékkel.³

A 27. cikk ostrom, valamint bombázás (ágyúzás) esetére írja elő azt a szabályt, hogy törekedni kell az egyezmény által vallási, művészeti, tudományos vagy történelmi műemlékeknek nevezett épületek megóvására, amennyiben azokat nem használják katonai célokra. Az 56. cikk a megszálló haderőre rója azt a kötelezettséget, hogy a fent említett intézmények, valamint történelmi műemlékek elpusztítása vagy a bennük történő szándékos károkozás tilos és jogi eljárást kell, hogy maga után vonjon. Ugyanakkor a

¹ Janet Blake: *International Cultural Heritage Law*. Oxford University Press, Oxford, 2015. 2.

² Kovács Péter: *Nemzetközi közjog*. 3., átdolgozott, bővített kiadás. Osiris Kiadó, Budapest, 2016. 666.

³ IV. hágai egyezmény és a hozzá csatolt melléklet a szárazföldi háború törvényeiről és szokásairól.

jogi eljárás szabályozását már a hadviselő államra bízta. A 27. cikk szabályozása alól maga az egyezmény enged meg egy kivételt, ezt pedig a katonai szükségszerűségben határozza meg. Ez alapján, ha egy védett épületben való károkozás katonailag indokolható, akkor a 23. cikk (g) pont alapján nem sérti meg az egyezményben foglaltakat a hadviselő fél.⁴

Egy évtizeden belül az egyezményben foglaltak „éles próbájára” is sor került az I. világháborúban, és bebizonyosodott, hogy a IV. hágai egyezményben foglalt rendelkezések nem elég hatékonyak a kulturális javak fegyveres összecsapás során való megóvására.⁵ A háború után létrejött – az Egyesült Nemzetek Szervezete előfutárának tekinthető – Nemzetek Szövetségének tagjai is felismerték ezt, és két esetben, 1930-ban és 1938-ban is köröztettek egy szerződéstervezetet, amely a IV. hágai egyezménynél erősebb védelmet jelentett volna. Ezek a tervezetek végül nem kerültek elfogadásra, azonban arra mindenképp elegendők voltak, hogy a Pán-Amerikai Unió államai 1935-ben, sokat alapozva az 1930-as tervezetre, elfogadjanak egy szerződést, mely az 1907-esnél annyiban tovább merészkedett, hogy nem vette fel a kivételek közé a katonai szükségszerűséget.⁶

A II. világháború után, az ENSZ 1945-ben és szakosított intézményének, az Egyesült Nemzetek Nevelésügyi, Tudományos és Kulturális Szervezetének (UNESCO) 1946-ban történt megalapítását követően kapott lendületet a terület nemzetközi jogban történő szabályozása.

Miután a II. világháborúban is súlyos károk érték a kulturális örökséget, ezért az első UNESCO égisze alatt született egyezmény, az 1954-es hágai egyezmény *A kulturális javak fegyveres összeütközés esetén való védelméről* címet kapta. Az újabb jelentős egyezmény aláírására 1970-ben Párizsban került sor. A párizsi egyezmény deklarálja, hogy a kulturális javakkal való jogtalan kereskedelem a kulturális örökség pusztulásához vezethet, s kötelezettséget ró a részes államokra, hogy ezt megakadályozandó belső jogi normákat foganatosítsanak és a nemzetközi együttműködésben is vegyenek részt.⁷

1972-ben Párizsban került sor a világörökségi egyezmény elfogadására. Az egyezményt azért hozták létre, hogy megőrizzék a múlt történeti emlékeit és természeti kincseit a jövő generációk számára. Az egyezményben részes államok legfőbb kötelezettsége, hogy aktívan őrizzék a területükön található legfontosabb természeti és műemléki kincseket. Az egyezmény rendelkezik a Világörökségi Alap, a Világörökségi Bizottság és a Világörökségi Jegyzék létrehozásáról.⁸

⁴ Craig Forrest: *International Law and Protection of Cultural Heritage*. Routledge, London, 2012. 69.

⁵ Elegendő csak a reimsi katedrálisban vagy a belgrádi királyi palotában esett károokra gondolni. Uo. 70.

⁶ Uo. 70–71.

⁷ Blake: *International Cultural Heritage Law*. i. m. 5., valamint az 1979. évi 2. tvr. a kulturális javak jogtalan behozatalának, kivételének és tulajdona jogtalan átruházásának megakadályozását és megelőzését szolgáló eszközökről szóló egyezmény kihirdetéséről.

⁸ Paulovics Anita: *A kulturális javak védelme a nemzetközi összehasonlítás tükrében*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2003. 158–167.

Az 1990-es évekből mindenképp ki kell emelni az 1995-ös UNIDROIT egyezményt a lopott vagy jogellenesen külföldre vitt kulturális javak nemzetközi visszaadásáról.⁹ Az UNIDROIT 1995 egyezmény elfogadása után nyomban felmerült a kérdés, hogy milyen viszonyban áll az 1970-es párizsi egyezményrel, mivel mindkét szerződésnek hasonló a tárgya. Lyndel V. Prott úgy fogalmazza meg a kettő viszonyát, hogy az UNIDROIT 1995 lényegében úgy viszonyul az 1970-es párizsi egyezményhez, mint egy jegyzőkönyv. Kitölti az 1970-es egyezményben lévő lyukakat. Például lehetőséget biztosít a nem állami szereplőknek eljárások megindítására, időbeli korlátot szab bizonyos cselekmények elvégzésére stb.¹⁰

1999-ben elfogadták a II. kiegészítő jegyzőkönyvet az 1954-es hágai egyezményhez. Tárgyát tekintve teljes mértékben megegyezik az 1954-es egyezményrel, nem alkot új fogalmat a kulturális javakra nézve. Az eredeti, 1954-es egyezményhez képest fejlettebb védelmi struktúrát alkot. Fejlesztéseiről később részletesebben is szólok.¹¹

A terület szabályozása legújabb szakaszának tekintett fázist két nemzetközi szerződéssel lehet kapcsolatba hozni. A szellemi kulturális örökség megőrzéséről szóló 2003-as UNESCO-egyezménnyel,¹² valamint a kulturális kifejezések sokszínűségének védelméről és előmozdításáról szóló 2005-ös UNESCO-egyezménnyel.¹³ Mindkét egyezmény célja az, hogy a globalizálódó világban elősegítse a kulturális sokszínűség megőrzését, és a helyi közösségeknek, népeknek, törzseknek saját identitásuk megőrzését.¹⁴

Az 1954-es hágai egyezmény

Az 1954-es hágai egyezmény, mint ahogy azt a preambuluma is rögzíti, pontosan a célból jött létre, hogy a jövőben megakadályozhassák a háború pusztítását a kulturális javak vonatkozásában, amelyek az egyezmény által az egész emberiség örökségét képezik.¹⁵

Az egyezményről általánosságban elmondható, hogy mind a fegyveres összeütközés előtt, mind a fegyveres összeütközés során kötelezettséget ró a részes államokra. Ez előrelépést jelent az 1907-es hágai egyezményhez képest, amely csak a háború idejére írt elő kötelezettséget a hadviselő felek számára.¹⁶

Az egyezmény 1. cikke pontosan meghatározta a kulturális javak azon köreit, melyek védelmet élveznek, de a részes államokra bízta azt, hogy saját területükön mik

⁹ Magyarországon a 2001. évi XVIII. törvény hirdette ki.

¹⁰ V. Lyndel Prott: *The Fight Against the Illicit Traffic of Cultural Property: The 1970 Convention: Past and Future*, 15-16. March 2011. *International Journal of Cultural Property*, 18. évf. (2011), 4. sz. 441.

¹¹ Forrest: *International Law and Protection of Cultural Heritage*. i. m. 111.

¹² Magyarországon a 2006. évi XXXVIII. törvény hirdette ki.

¹³ Magyarországon a 2008. évi VI. törvény hirdette ki.

¹⁴ Lucretia Philippine Christine Belder: *The Legal Protection of cultural Heritage in International Law and its Implementation in Dutch Law*. Doktori értekezés, Utrecht University, Utrecht, 2013. 48–49.

¹⁵ Hágai egyezmény 1954, preambuluma.

¹⁶ Forrest: *International Law and Protection of Cultural Heritage*. i. m. 78–79.

azok a kulturális javak, amelyeket az egyezmény oltalma alá kívánnak helyezni. E tekintetben igen eltérően alakul az államok gyakorlata. Az Egyesül Királyság a szerződés aláírásával egy időben mintegy 10 800 ingatlanra terjesztette ki az egyezmény hatályát,¹⁷ míg Spanyolország csupán azokat az ingatlan kulturális javakat részesíti az egyezmény szerinti védelemben, amelyek szerepelnek a Világörökségi Jegyzéken.¹⁸

Az egyezmény 2. cikke alapján a kulturális javak védelme két fő elemből áll. A kulturális javak 3. cikk szerinti oltalmazásából,¹⁹ és a kulturális javak 4. cikk szerinti kíméléséből.²⁰

Az egyezmény 3. cikkében rögzített oltalmazási kötelezettség jelentős előrelépésnek tekinthető a korábbi egyezményekhez képest. Ez a cikk ugyanis a részes államok számára azt a kötelezettséget írja elő, hogy egy esetleges jövőbeli fegyveres konfliktus eseteére még békeidőben alkossák meg azokat a rendelkezéseket, melyek a fegyveres konfliktus belátható következményeitől meg tudják óvni a kulturális javakat. Az egyezmény vélelmezi, hogy az az állam, amelynek a területén az adott kulturális emlék található, képes az azt legjobban védő szabályozást megalkotni, ezért a részes államokra bízva, hogy milyen intézkedéseket foganatosítsanak. Azonban, ha egy részes állam kompetens szervei úgy ítélik meg, hogy nincs megfelelő eszköz a védelemre, úgy akár arra is feljogosítottak, hogy ne tegyenek semmilyen óvintézkedést. Ez abban az esetben jelent problémát, hogyha fennáll a legkisebb esélye annak, hogy az adott állam fegyveres konfliktusba bonyolódhat.²¹ Ez alól a nem cselekvés alól az egyezmény egyetlen kivételt ismer, mely a 7. cikkében kerül rögzítésre. A részes államoknak ugyanis már béke idején olyan szabályokat kell bevezetniük fegyveres erőiknél, amelyek az egyezmény betartását szolgálják majd.²²

Az egyezmény 4. cikke tartalmazza azon magatartási formákat, melyek a részes államokat fegyveres összeütközés során terhelik. Az 1. bekezdés alapján a szerződő felek mind saját területükön, mind más szerződő fél területén „megkímélik” a kulturális javakat. Ez azt jelenti, hogy a szerződő államok számára tilos minden olyan magatartási forma a védett kulturális javakban és azok közvetlen környezetében, amelyek fegyveres összeütközés során ezek megsemmisülésével vagy megrongálódásával járnának. Továbbá minden szerződő államnak tartózkodnia kell a védett javakkal szembeni károkozó magatartástól.²³

¹⁷ A britek máig nem ratifikálták magát az egyezményt.

¹⁸ Uo. 86.

¹⁹ Hágai egyezmény 1954, 3. cikk.

²⁰ Uo. 4. cikk.

²¹ Patrick J. Boylan: *Review of the Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict*. UNESCO-dokumentum, CLT-93/WS/12. 61.

²² Uo. 62.

²³ Uo. 53.; Hágai egyezmény 1954, 4. cikk 1. bekezdés.

Ezt az abszolút tiltó szabályt a 4. cikk 2. bekezdése egyetlen kivétellel látja el, az elháríthatatlan katonai szükségesség elvével. Bizonyos szerződő felek ennek a klauzulának a szerződésbe iktatásához kötötték az aláírásukat.²⁴

Ezen elv alapján a kímélési kötelezettségtől el lehet térni, amennyiben azt elháríthatatlan katonai szükségesség indokolja. 1993-ban az UNESCO berkein belül készült Boylan jelentés legfőbb kritikája az egyezmény vonatkozásában, hogy nem határozza meg elég pontosan e fogalmat. Végül arra a konklúzióra jut, hogy a doktrína az egyezmény vonatkozásában azt jelenti, hogyha egy szerződő állam katonai célokra használ egy, az egyezmény védelme alá eső kulturális javat, vagy a legtágabb értelemben tekintett katonai apparátusát telepíti oda, akkor a védett kulturális emlék időlegesen, amíg az illetően módon történő használat meg nem szűnik, elveszíti az egyezmény nyújtotta védelmet.²⁵

Ugyanakkor az újabb szakirodalomban az, hogy egy részes állam katonai célokra használ egy az egyezmény védelme alá eső emléket, még nem igazolhatja automatikusan a kivétel alkalmazását. Ugyanis alkalmazása során figyelemmel kell lenni az arányosság követelményére, valamint a reciprocitás tilalmára is. Előbbi azt jelenti, hogy az 1. bekezdésből fakadó kötelezettség megszegése esetén mindig figyelemmel kell lenni az elérni kívánt katonai célra, s törekedni kell a lehető legkisebb károkozásra. Utóbbi pedig azt jelenti, hogy az, hogy a másik fél megszegte a 4. cikk 1. bekezdésében fakadó kötelezettségét, nem vonhatja maga után azt, hogy a másik fél se köteles azt megtartani. Egy példán keresztül szemléltetve: adott egy oltalom alá eső történelmi jelentőségű híd. Egyik hadviselő fél katonai ellátmányt szállít át rajta, mert nincs más lehetősége a folyón való átkelésre, és ezzel adott katonai cél elérésére. Amennyiben a híd használata, károsodása és az elérendő katonai cél arányban állnak egymással, úgy az egyezményben foglalt kötelezettség megszegése igazolható lehet az egyik fél számára. De pusztán az a tény, hogy ő megszegte az egyezményből fakadó kötelezettségét, mégpedig azt, hogy a védelem alatt álló javat nem használja katonai célra, még nem vonhatja maga után azt, hogy a másik hadviselő fél a hidat megtámadja, és ezzel kárt okozzon benne, vagy megsemmisítse azt.²⁶

További fontos tilalma a 4. cikknek a fosztogatás, zsákmányolás és rombolás tilalma a kulturális javak vonatkozásában, a részes államok katonái számára. Ez abszolút tilalom, semmi sem írhatja fölül.²⁷

Az egyezmény egyik hibája az alkalmazhatóságának körében, egészen pontosan a nem nemzetközi jellegű fegyveres összeütközésekkel való viszonya kapcsán domborodik ki. Az alkalmazhatósággal az egyezmény 18. és 19. cikke foglalkozik. A 18. cikk alapján ugyanis csak azokban az esetekben alkalmazható a hágai egyezmény, hogyha a

²⁴ Ilyen állam volt például az Egyesült Királyság és az Amerikai Egyesült Államok (Boylan: *Review of the Convention...* i. m. 54–56.). Végül 22 támogató szavazattal, 8 ellenében és 8 hiányzóval a doktrína az egyezmény része lett.

²⁵ Uo. 55–56.

²⁶ Forrest: *International Law and Protection of Cultural Heritage*. i. m. 90–91.

²⁷ Hágai egyezmény 1954, 4. cikk 3. bekezdés.

hadviselő felek mindegyike részese az egyezménynek, vagy ha a részes állam területét szállják meg részben vagy egészben. Arra az esetre, hogyha az összeütközésben résztvevő hatalmak valamelyike nem részese az egyezménynek, a szerződés úgy rendelkezik, hogy főszabály szerint alkalmazására csak az összeütközésben részes államok között kerülhet sor. A nem részes állammal szemben csak abban az esetben, hogyha az kijelenti, hogy magára nézve kötelezőnek ismeri el az egyezmény rendelkezéseit, és ténylegesen alkalmazza is azokat.²⁸

A 19. cikk a nem nemzetközi jellegű összeütközések és az 1954-es hágai egyezmény kapcsolatát rögzíti. Ebben az esetben, hogyha az egyezményben részes állam területén zajlik egy nem nemzetközi jellegű összeütközés (polgárháború, lázongás stb.), akkor a szembenálló feleknek csupán a kulturális javak kímélésére (4. cikk) vonatkozó rendelkezéseket kell megtartaniuk. Továbbá leszögezi, hogy a szembenálló feleknek arra kell törekedniük, hogy a külön megállapodással az egyezményben foglalt más rendelkezéseket is magukra és konfliktusukra nézve kötelezőnek ismerjék el.²⁹

Az egyezmény 28. cikke tartalmazza az egyezmény megszegése kapcsán foganatosítandó büntető rendelkezéseket. Eszerint minden szerződő állam megteszi a szükséges intézkedéseket, hogy saját büntető jogrendszerében olyan szabályokat alkosson, amelyek állampolgárságra tekintet nélkül alkalmazhatók az egyezményt megszegőkkel szemben. A megfogalmazás nagy hátránya, hogy egyáltalán nem foglalkozik a joghatósági kérdésekkel, így nyitva hagyva a kérdést, hogy mikor, mely államnak lenne joga eljárni az elkövetővel szemben. Az ilyen rendelkezés hiánya, valamint az, hogy az egyébként pozitív eleme a szövegnek, hogy állampolgárságra tekintet nélkül biztosít lehetőséget a részes állam számára az eljárás megindítására, inkább csak az államok közti viták megjelenését hordozza magában, mintsem a kérdés megnyugtató rendezésének lehetőségét. További negatívumként meg kell említeni, hogy az egyezmény e cikke pusztán annyit állapít meg, hogy szankcionálni kell az egyezmény megsértését. De azt, hogy mi tekintendő az egyezmény megsértésének, már nem, hanem ezt a kérdést lényegében a részes államokra ruházza. Erre a nagyon általános, gyenge megfogalmazásra feltehetően az 1954-es nemzetközi konferencián résztvevő államok akaratából került sor, amelyek el kívánták kerülni egy szigorú szankciórendszer megalkotását.³⁰

A II. kiegészítő jegyzőkönyv az 1954-es hágai egyezményhez

Elsősorban az elháríthatatlan katonai szükségesség pontatlan definiálása, az alkalmazhatósággal kapcsolatos kérdések, valamint a büntetőjogi szankciók körüli kérdések hívták életre az 1999-ben elfogadott II. kiegészítő jegyzőkönyvet a kulturális javak fegyveres összeütközés esetén való védelméről szóló 1954. évi hágai egyezményhez.

²⁸ Uo. 18. cikk.

²⁹ Uo. 19. cikk.

³⁰ Boylan: *Review of the Convention...* i. m. 92–94.

A II. jegyzőkönyv³¹ II. fejezete a kulturális javak oltalmazása körében az 1954-es hágai egyezmény 3. cikkében foglaltakhoz nem kötelező ajánlásokat fogalmaz meg. Ez alapján békeidőben az oltalmazás előkészítésére hozott intézkedések lehetnek: a leltárkészítés, szükségintézkedések megtervezése tűz és szerkezeti összeomlás esetére, előkészületek ingó kulturális javak elszállítására vagy gondoskodás az említett kulturális javak megfelelő helyszíni védelméről, és a kulturális javak oltalmazásáért felelős illetékes hatóságok kijelölése.³²

A 6. cikk tovább pontosítja a katonai szükség mibenlétét. Eszerint az egyezmény által védett javak mentességét és ellenük támadást végrehajtani csak abban az esetben és addig lehetséges, amíg az adott kulturális javak funkciójukat tekintve katonai célpontnak³³ minősülnek, és más ésszerű megoldás nem áll rendelkezésre, amely az ellenséges katonai művelet által nyújtott katonai előnyhöz hasonló lehetőséget biztosítana. Ez lényegében az arányosság követelményének és a reciprocitás tilalmának a megjelenése a jegyzőkönyv szövegében.³⁴

A II. jegyzőkönyv jelentős előrelépést tartalmaz a nem nemzetközi konfliktusok szabályozása tekintetében is. Így a 22. cikk alapján a jegyzőkönyv szabályait kell alkalmazni a részes állam területén zajló, nem nemzetközi fegyveres összeütközés esetén. Ez azért tekinthető előrelépésnek, mert immár a jegyzőkönyvben foglalt minden rendelkezés, beleértve a később kifejtésre kerülő büntetőjogi felelősségre vonatkozó rendelkezéseket is, alkalmazható polgárháború vagy más, az egyezmény vagy jegyzőkönyv értelmében nem nemzetközi jellegű fegyveres összeütközésnek tekintett konfliktus esetében is. A II. jegyzőkönyv rögzíti azt is, hogy mely eseteket nem tekinti nem nemzetközi jellegű fegyveres összeütközésnek. Így sem az egyezmény, sem a jegyzőkönyv szabályai nem vonatkoznak az ilyen fajta cselekedetekre.³⁵

A II. jegyzőkönyv részletesen foglalkozik az egyén büntetőjogi felelősségének kérdésével arra az esetre, ha megszegik az 1954-es hágai egyezményben vagy a II. jegyzőkönyvben foglaltakat. E szabályok részletes ismertetésére a későbbiekben kerül sor.

A szíriai konfliktus kulturális örökségre gyakorolt hatása

A 2010-es évek egyik legismertebb fegyveres konfliktusa a mai napig le nem zárult szíriai polgárháború.

Szíriában 2011 tavaszán fegyveres zavargások, majd az idő előrehaladtával nyílt, több frontos polgárháború vette kezdetét. A konfliktus hivatalos kezdetének 2011.

³¹ Magyarországon a 2006. évi XXIX. törvény hirdette ki.

³² II. jegyzőkönyv 1999, 5. cikk.

³³ A II. Jegyzőkönyv alapján katonai célpontnak minősül az a tárgy, amely jellegénél, fekvésénél, céljánál és használatánál fogva hatékony szerepet tölt be katonai akcióban, és amelynek teljes vagy részleges megsemmisítése, elfoglalása vagy semlegesítése az adott időben uralkodó körülmények közt határozott katonai előnyt biztosít. Uo. 1. cikk f) pont.

³⁴ Uo. 6. cikk.

³⁵ Uo. 22. cikk.

március 15-ét szokták tekinteni, noha egészen 2012 júniusáig nem tekintették többnek belső zavargásnál, amire nem alkalmazandó a humanitárius jog.³⁶

Ez a humanitárius jogot számos ponton sértő fegyveres konfliktus az ország kulturális örökségét sem kíméli. Egyes becslések szerint Szíriában nagyjából 10 000 régészeti lelőhely található, és ebbe még nincsenek beleszámítva a vallási és egyéb kulturális emlékek.³⁷ Emellett összesen hat, a világörökség részét képező, a Világörökségi Jegyzéken szereplő kulturális emlék található.³⁸ 2013 óta pedig mind a hat emlék a veszélyben lévő Világörökségi Jegyzék része.³⁹ Ezen kívül még további tizenkettő kulturális emlék szerepel a várományosi listán, amelyek közül több szintén veszélyben forog.⁴⁰

A kulturális örökség számos veszélyforrásnak van kitéve a szíriai konfliktusban: ágyúzás, puskatűz, katonai megszállás, terrorizmus, fosztogatás, illegális beépítések és rombolások. Ezek általában nem önmagukban, hanem együttesen jelentkeznek, és egymást erősítve fokozzák a veszélyeztetettséget.⁴¹

Az tűzérési támadások akár szándékosan, akár járulékos veszteségként komoly károkat képesek okozni a műemlékekben. Az ország kulturális öröksége is ilyen jellegű cselekmények során szenvedte az első komoly károkat, amikor is a Dél-Szíriában található, 8. században épült al-Omári-mecsetet találat érte.⁴²

A főbb városok katonai megszállása azért problémás, mert egy hadsereg ellátásához szükséges infrastrukturális kihívások könnyen károkat okozhatnak a műemlékekben. Arról nem is beszélve, hogy a katonai erő jelenléte a műemlékek környékén – az 1954-es hágai szabályok ellenére – már önmagában célponttá teheti ezen emlékeket. Továbbá több szír nagyváros óvárosa a világörökség része.

A legesúlytóbbr helyzet e téren Aleppó városában van. A harcok 2012-ben kezdődtek a városban, amelyek nem kímélték a világörökség részét képező óvárost sem. Az UNESCO főigazgatója, a Világörökségi Bizottság elnöke is többször felszólította a feleket, hogy tartsák be az 1954-es hágai egyezményben foglaltakat, és tegyenek meg mindent a világörökség megóvása érdekében.⁴³

³⁶ Emma Cunliffe – Nibal Muhensen – Marina Lostal: The Destruction of Cultural Property in the Syrian Conflict: Legal Implications and Obligations. *International Journal of Cultural Property*, 23. évf. (2016), 1. sz. 2.

³⁷ Niel Brodie: Syria and its Regional Neighbours: A Case of Cultural Property Policy Failure? *International Journal of Cultural Property*, 22. évf. (2015), 2–3. sz. 319.

³⁸ Damaszkusz óvárosa, Bosra óvárosa, Palmüra, Aleppó óvárosa, Crac des Chevaliers és Qal'at Salah El Din várai, valamint Észak-Szíria ősi falvai. <http://whc.unesco.org/en/statesparties/sy>, letöltés: 2019.08.19.

³⁹ Cunliffe – Nibal – Marina: The Destruction of Cultural Property... i. m. 3.

⁴⁰ <http://whc.unesco.org/en/statesparties/sy>

⁴¹ Cunliffe – Nibal – Marina: The Destruction of Cultural Property... i. m. 6–19.

⁴² Uo. 6–7.

⁴³ UNESCO Director-General deplors continuing destruction of ancient Aleppo, a World Heritage. <http://whc.unesco.org/en/news/1002/> (letöltés: 2016. 12. 01.). *Aleppo must be saved: Call by the*

Ezen személyek felszólításai sajnálatosan azon kívül, hogy kifejezik a nemzetközi közösség álláspontját, semmilyen kényszerítő erővel nem bírnak a felek számára, akik még a dolgozat írásának időpontjában is folytatják a véres harcot Aleppóban. A városban többek között megsemmisült az Omajjád-mecset minaretje, valamint a citadella kapuja és északi tornya is súlyos károkat szenvedett a folyamatos tüzérségi támadások során, amit az eredményezett, hogy a várost a különböző frakciók csatatérre változtatták.⁴⁴ Egy 2014-es vizsgálat alapján az óvárosban a 210 világörökségi helyszín közül 22 megsemmisült, 48 súlyosan megrongálódott, 33 közepes károkat szenvedett, míg 32 feltehetően károsodott.⁴⁵

Az Aleppóban kialakult helyzet mellett súlyos károkat mért az ország kulturális örökségére az Iszlám Állam (ISIS), mely szíriai előretörésével jelentkezett. A terror-szervezet tagjai az ország több pontján szándékosan, vallási intoleranciából fakadóan pusztították a múlt épített emlékeit.

Az ISIS ezeket a szándékos rombolásokat olyan területeken hajtotta végre, melyek a közvetlen fennhatósága alatt állnak. A szervezet által a kulturális örökség ellen végrehajtott támadások világszerte egyik legismertebb példája Palmüra városához köthető. A romváros Homsztól keletre, egy sivatagi oázisban fekszik, és a Kr. u. 1–2. századból őriz monumentális emlékeket. 1980 óta képezi a világörökség részét.⁴⁶

Az ISIS 2015 tavaszán foglalta el a modernkori Tadmur városát, és ezzel a kezébe került Palmüra is. Rombolásai 2015 nyarán kezdődtek. A terror-szervezet katonái felrobbantották az ókori istenségnek, Baalnak a templomát, valamint a körülötte található oszlopcsarnokot is lerombolták. Az ISIS mintegy 10 hónapon át tartotta uralma alatt a térséget, amíg 2016 tavaszán sikerült kiszorítani a romvárosból őket. 2016 áprilisában az UNESCO főtitkára kárfelmérő missziót indított az oázisba, amely megállapította, hogy a terroristák által okozott károk nem olyan számottevők, mint arra elsőként számítani lehetett.⁴⁷

A következőkben kitérek arra, hogy a nemzetközi büntetőjogban bűncselekménynek minősülhet-e az ilyen cselekedet, és ha igen, milyen lehetséges jogi utak állnak nyitva az elkövetők felelősségre vonására.

A nemzetközi büntetőjog eszköztára

Amennyiben arra keressük a választ, hogy a nemzetközi jog viszonyrendszerében a fentiekhez hasonló cselekmény képezheti-e bűncselekményi tényállás alapját, azt a választ kell adni, hogy igen. Egyrészt az egykori Jugoszlávia Területén Elkövetett Bűn-

Chairman of the World Heritage Committee. <http://whc.unesco.org/en/news/926/> (letöltés: 2016. 12. 01.)

⁴⁴ Maamoun Abdulkarim: *Syrian Arab Republic Ministry of Culture Directorate General of Antiquities & Museums: Annual Report 2013.* Damascus, 2014. 7.

⁴⁵ Cunliffe – Nibal – Marina: *The Destruction of Cultural Property...* i. m. 5–6.

⁴⁶ <http://whc.unesco.org/en/list/23/> (letöltés: 2019. 08. 20.).

⁴⁷ A jelentés teljes egésze erről a linkről tölthető le: whc.unesco.org/document/142423 (letöltés: 2019. 08. 20.).

cselekmények Nemzetközi Törvényszéke (ICTY), másrészt a Nemzetközi Büntetőbírórság (ICC) is rögzített az ilyen cselekményekre irányadó tényállást Alapokmányában,⁴⁸ valamint Statútumában.⁴⁹ Ezeket a tényállásokat később részletesebben is ismertetem. Továbbá az 1954-es hágai egyezményhez csatolt II. Kiegészítő Jegyzőkönyv 15–21. cikke foglalkozik azon egyén büntetőjogi felelősségével, aki az egyezményből vagy a II. jegyzőkönyvből fakadó szabályokat megszegi.⁵⁰

Az alábbiakban a fenti példákból kiindulva három lehetséges utat vizsgálok meg a kulturális örökségben kárt okozókkal szembeni fellépés lehetséges módjaként.

A II. jegyzőkönyv szabályai

Abból a szempontból ezen eljárás kilóg a sorból, hogy alapjait ugyan a II. jegyzőkönyvben rögzítik, de az átültetett szabályok, amelyek alapján a konkrét felelősségre vonás történhet, már az egyes tagállamok belső jogalkotásában kerülnek szabályozásra, így az eljárás kikerül a nemzetközi szervek hatásköréből, és abban a tagállam saját joghatósága alá tartozó szervek járnak el.⁵¹ Ellenben a két később ismertetésre kerülő út esetén az eljárás egésze mind anyagi, mind eljárásjogi szempontból végig nemzetközi szervek hatáskörében marad.

A II. jegyzőkönyv IV. fejezete a 15–21. cikkében foglalkozik az egyén által az 1954-es hágai egyezmény, valamint a II. jegyzőkönyv rendelkezéseinek megszegéséből fakadó büntetőjogi felelősségének kérdésével. A jegyzőkönyv 15. cikke rendezi, hogy mely magatartások jelentik az egyezményben vagy jegyzőkönyvben foglaltak megsértését. Összesen öt ilyen magatartási formát jelöl meg.⁵²

A jegyzőkönyv elfogadásával minden részes állam vállalja azt a kötelezettséget, hogy az előbb említett magatartásokat kriminalizálja belső jogában és megfelelő büntetéssel teszi sújthatóvá.⁵³

A részes államnak három esetben lehet joghatósága. Egyrészt a területi elv alapján, hogyha a büntetendő cselekményt az adott részes állam területén követték el. Másrészt az aktív személyi elv alapján, ha a feltételezett elkövető az ő állampolgára. Harmad-

⁴⁸ Magyarországon az 1996. évi XXXIX. törvény hirdette ki.

⁴⁹ Az ICC Római Statútuma. https://www.icc-cpi.int/nr/rdonlyres/ea9aeff7-5752-4f84-be94-0a655eb30e16/0/rome_statute_english.pdf (letöltés: 2019. 08. 20.).

⁵⁰ II. jegyzőkönyv 1999, 15–21. cikk.

⁵¹ Az adott állam belső szabályai szerint hatáskörrel és illetékességgel rendelkező bíróságok és ügyészségek a rájuk érvényes anyagi és eljárásjogi szabályok szerint járnak el.

⁵² A) kiemelt védelem alatt álló kulturális javakat támadás célpontjává tesz; b) kiemelt védelem alatt álló kulturális javakat vagy közvetlen környéküket katonai cselekmény támogatására használ; c) az egyezmény és a jelen jegyzőkönyv értelmében védelem alatt álló kulturális javakban nagyfokú pusztítást végez vagy azokat eltulajdonítja; d) az egyezmény és a jelen jegyzőkönyv értelmében védelem alatt álló kulturális javakat támadás célpontjává tesz; e) az egyezmény értelmében védelem alatt álló kulturális javak ellen lopást, fosztogatást vagy rongáló tevékenységet folytat, vagy a javakat eltulajdonítja. II. jegyzőkönyv 1999, 15. cikk 1. bekezdés a)–e) pont.

⁵³ Uo. 15. cikk 2. bekezdés.

részt, ha a 15. cikk 1. pontjának a)–c) bekezdésében szabályozott magatartási formák megvalósítója nem az adott állam állampolgára, és nem az adott állam területén követte el a büntetendő cselekményt, de az adott részes állam területén tartózkodik, akkor univerzális joghatóság alapján szintén eljárhat vele szemben. Ebből is jól látható, hogy már maga az egyezmény disztingvál a különböző elkövetési alakzatok között, melyek közül az első hármat súlyosabbnak ítéli meg, s ezért teremt külön joghatósági klauzulát rájuk nézve.⁵⁴

A büntetőeljárással kapcsolatosan két alapvető szabályt támaszt a II. jegyzőkönyv. Egyrészt a súlyosabban elbírálandó három eset fennállta esetén, ha a feltételezett elkövető kiadását megtagadják, akkor a megtagadó államnak kötelessége saját belső jogrendje szerint a büntetőeljárást lefolytatni, vagy ha lehetséges a nemzetközi jog vonatkozó szabályai szerinti eljárást lefolytatni. További elvárás az eljárással szemben, hogy a belső jogszabályok és nemzetközi jog szerinti pártatlan eljárást biztosítsanak a vádlottnak.⁵⁵

A II. jegyzőkönyv továbbá rendezi a kiadatási, jogsegélyi és a kiadás megtagadásának okait.⁵⁶

Jól látható, hogy a II. jegyzőkönyv egyéni felelősségre vonatkozó szabályrendszere a legfontosabb sarokköveit lehelyezi a felelősségnek, mint az elkövetési magatartások, vagy a joghatóság kérdése, s a nemzetközileg releváns kérdéseket is rendezi, mint a kiadás vagy a jogsegély-egyezményekkel való viszony. Ezen túlmenően azonban nem állít fel külön nemzetközi szervezetet az eljárás lefolytatására, hanem annak teljes folyamatát meghagyja a részes állam kezében, aki így saját belső igazságszolgáltatási rendszere alapján tudna eljárni. Az UNESCO 2013-ban felhívta Szíriát, hogy ratifikálja a II. jegyzőkönyvet, többek közt pont ezen szabályokból kifolyólag, ám a ratifikálásra máig nem került sor.

Nemzetközi Büntetőbíróság

Az ICC 2002. július 1. napjával kezdte meg működését, amikor is az 1998. július 17-én aláírt Római Statútum hatályba lépett. Székhelye Hága, jelenleg 122 részes állama van. Az ICC joghatósága alapvetően négy területre terjed ki: népirtás bűncselekménye, emberiség elleni bűncselekmények, háborús bűncselekmények, valamint az agresszió bűncselekménye.⁵⁷

Az ICC alapító okirata, a Római Statútum az 1949. évi genfi egyezményekre, valamint azok 1977. évi kiegészítő jegyzőkönyveire sokban alapozva alakította ki a joghatósága alá eső háborús bűncselekmények rendszerét. A tényállások túlnyomó többsége kétszer szerepel a statútumban, ugyanis az ICC statútuma distinkciót tesz aközött, hogy az adott cselekményt nemzetközi fegyveres konfliktusban vagy nem nemzetközi jellegű fegyveres konfliktusban követték-e el.⁵⁸

⁵⁴ Uo. 16. cikk.

⁵⁵ Uo. 17. cikk.

⁵⁶ Ezek részletes szabályai megtalálhatóak a II. jegyzőkönyv 18–20.cikkében.

⁵⁷ Kovács: *Nemzetközi közjog*, i. m. 425.

⁵⁸ Uo. 426.

Ennek megfelelően került rögzítésre a háborús bűntettek⁵⁹ közt két, a kulturális örökség védelmére is alkalmazható tényállás.⁶⁰ Mindkét pont megfogalmazása hasonlít a 100 évvel ezelőtti 1907-es IV. hágai egyezmény 27. cikkében foglaltakhoz, szinte szóról szóra megegyezik vele. Kérdés, hogy e tágon értelmezhető szövegezést milyen tartalommal lehet megtölteni a bírói gyakorlatban. Bő tíz évet kellett várni arra, hogy az ICC alkalmazza a vonatkozó rendelkezést, de az al-Mahdi-ügyben hozott 2016. szeptember 27-i ítéletében erre sor került.⁶¹

2012-ben a Mali északi részén található Timbuktu városa egy al-Kaidához köthető terrorszervezet, az Anszar Dine uralma alá került, amely mintegy 9 hónapon át uralta is a térséget, mielőtt a kormányerők visszafoglalták volna a várost. 2012 júniusa és júliusa során az Anszar Dinéhez köthető személyek súlyosan megrongáltak egy Világörökségi Listán szereplő mecsetet, valamint 10 síremléket, amelyek közül 9 szintén a világörökség része. 2012-ben Mali kormánya kérte az ICC segítségét a tettes vagy tettesek kézre kerítésében és megbüntetésében.⁶²

Al-Mahdi, mint az egyik társ-előkészítője a cselekményeknek, 2015 szeptemberében került az ICC fogságába. Tárgyalására 2016 augusztusában került sor, ahol Mahdi beismerő vallomást tett. Az ICC ítéletében kitér arra, hogy a mecset és a 10 síremlékből 9 a világörökség része, s így Mahdi a teljes emberiség kulturális örökségét károsította meg.⁶³ A vád szerint al-Mahdi cselekménye megfeleltethető a 8. cikk 2. bekezdés (e) pontjának (iv) alpontjában foglalt bűncselekménnyel, azaz nem nemzetközi fegyveres konfliktusban intézett szándékos támadást történelmi műemlékek ellen.⁶⁴

A bíróság megállapította, ahhoz, hogy a fent megnevezett bűncselekmény alapján bűnösnek mondják ki, öt feltételnek kell teljesülnie: 1) a terhelt irányította a támadást; 2) egy vagy több épület vallási, oktatási, művészeti, jótékonyági célt szolgál, vagy történelmi műemlék, kórház, vagy a betegek és sebesültek elszállásolására használatos

⁵⁹ Az ICC Római Statútumának 8. cikke szabályozza a háborús bűncselekményeket.

⁶⁰ „A jelen Statútum alkalmazásában a háborús bűntettek a következőket jelentik: támadások szándékos indítása vallási, oktatási, művészeti, tudományos vagy jótékony célú épületek, történelmi műemlékek, kórházak vagy olyan helyek ellen, ahol a betegeket és sebesülteket gyűjtik össze, feltéve, hogy azok nem katonai célpontok.” Római Statútum 1998, 8. cikk, 2. bekezdés b) pont (ix) alpont. „A nemzetközi jog kialakult rendszerében a nem nemzetközi fegyveres konfliktusok jogának és szokásainak egyéb súlyos megsértése, azaz bármely következő cselekmény: támadások szándékos indítása vallási, oktatási, művészeti, tudományos vagy jótékony célú épületek, történelmi műemlékek, kórházak vagy olyan helyek ellen, ahol a betegeket és sebesülteket gyűjtik össze, feltéve, hogy azok nem katonai célpontok”. Római Statútum 1998 8. cikk 2. bekezdés e) pont (iv) alpont.

⁶¹ ICC-01/12-01/15 számú ítélet.

⁶² Frederico Lenzerini: The Role of International and Mixed Criminal Courts in the Enforcement of International Norms Concerning the Protection of Cultural Heritage. In: Francesco Francioni – James Gordley (szerk.): *Enforcing International Cultural Heritage Law*. Oxford University Press, Oxford, 2013. 59–64.

⁶³ ICC-01/12-01/15 ítélet 10. bekezdés (a továbbiakban: al-Mahdi-ügy).

⁶⁴ Uo. 11. bekezdés.

hely, ami nem minősül katonai célpontnak; 3) az elkövető szándékosan támadta meg az ilyen rendeltetésű épületet vagy épületeket; 4) a cselekmény végrehajtására egy nem nemzetközi jellegű fegyveres konfliktus kapcsán vagy annak keretében került sor; 5) a terhelt tisztában volt a fegyveres konfliktus tényével.⁶⁵

A bíróság egyesével megvizsgálta ennek az öt elemnek a meglétét, majd miután mindegyiket megvalósultnak találta, bűnösnek mondta ki az ICC statútum 8. cikk 2. bekezdés e) pont (iv) alpontja szerinti háborús bűncselekményben, és ezért a tettéért 9 év börtönre ítélte al-Mahdit.⁶⁶

Ugyan egyetlen ügyből még messzemenő következtetéseket nem lehet levonni, de az leszűrhető az ICC ítélete nyomán, hogy a világörökség részét képező műemlékben való szándékos károkozás, amennyiben arra nem nemzetközi jellegű fegyveres konfliktus alatt kerül sor, megfélemlíthető a statútum említett pontjában foglalt háborús bűncselekménynek. Ezek alapján, elméleti síkon haladva, amennyiben Szíria alávetné magát az ICC joghatóságának, úgy Szíria vagy az ENSZ BT indítványára, vagy akár *ex officio* is eljárást kezdeményezhetne az ICC legfőbb ügyésze azon személyek vonatkozásában, akik kitervelői vagy résztvevői voltak a világörökség részét képező kulturális örökség szándékos rombolásának.

Eseti nemzetközi büntetőbíróság

További lehetséges út lenne egy jövőben felállítandó eseti bíróság az ENSZ BT részéről. Az eseti bíróságok jellemzője, hogy egy adott területre és adott időintervallumra terjed ki a joghatóságuk az alapokmányban meghatározott cselekmények vonatkozásában. A kulturális örökséggel kapcsolatban példaként hozható fel az ICTY. Az ICTY-t 1993-ban állította fel az ENSZ BT, hogy a délszláv háborúban elkövetett számos humanitárius jogjogsértést vizsgálja ki és vonja felelősségre az elkövetőket.⁶⁷

AZ ICTY statútumának 3. cikke, mely a háború jogának és szokásainak megsértéséről szól, tartalmaz egy kulturális örökséget is érintő rendelkezést. E cikk d) pontja kimondja, hogy a háború jogának és szokásainak megsértése a vallási, jótékonyági és oktatási, a művészeti és tudományos célokra rendelt intézmények, történelmi emlékek, műtárgyak és tudományos termékek elkobzása, lerombolása vagy szándékos megkárosítása.⁶⁸ Ennek a szerkezete sokban hasonlít az ICC Római statútumában foglaltakra, és sokban emlékeztet ez a megfogalmazás a 1907-es IV. hágai egyezményben foglaltakra. Csak az elkövetési magatartásokat részletezi jobban, mint az elkobzás, elpusztítás vagy a bennük történő szándékos károkozás.⁶⁹

A fenti megfogalmazásból kifolyólag az ICTY alapokmánya nem használja se a kulturális örökség, se a kulturális javak kifejezést. Az ICTY több nemzetközi jogforráshoz

⁶⁵ Uo. 13. bekezdés.

⁶⁶ Uo. 62–63., 109. bekezdés.

⁶⁷ Az ENSZ BT 827. sz. határozata. Az alapokmányt Magyarországon az 1996. évi XXXIX. törvény hirdette ki.

⁶⁸ ICTY-alapokmány, 3. cikk d) pont.

⁶⁹ Lenzerini: *The Role of International and Mixed Criminal Courts...* i. m. 46–47.

hasonlóan csupán nagy kategóriákat állapít meg, melyek ellen végrehajtott támadások a háború jogának megsértését eredményezik. Ilyen a már említett 1907-es IV. hágai egyezmény megfogalmazása, amely szintén a d) pont kategóriáival operál, valamint az ICTY működése során elfogadott ICC-statútum, amely az említett módon szintén ugyanezen kategóriákat foglalja magában. Ezek mellett az általános megfogalmazások mellett az ICTY rendelkezésére álltak a 20. századi egyezmények, mint az 1954-es hágai vagy a Világörökségi Egyezmény fogalom-meghatározása. Az ICTY pedig bátran nyúlt ezen egyezmények által alkalmazott terminológiához, amikor az elé kerülő ügyekben eljár.⁷⁰

Az Alapokmányban is megfogalmazott tág definíciónak három előnye van. Egyrészt széles az alkalmazási lehetősége, hiszen mind a nemzetközi, mind a nem nemzetközi fegyveres konfliktusokra alkalmazható. Harmadrészt az Alapokmánynak ez az egyetlen rendelkezése, mely konkrétan foglalkozik a kulturális javak védelmével.⁷¹

Az ICTY által a fennállása során alkotott esetjogából két ügyet emelnék ki, a Jokić-ügyet,⁷² valamint a Stugar-ügyet.⁷³ Mindkét vádlott kapcsolatba hozható Dubrovnik óvárosának szándékos bombázásával, amire 1991. december 6-án került sor.⁷⁴

Miodrag Jokićot többek közt az Alapokmány 3. bekezdésének d) pontjában foglalt bűncselekménnyel is megvádolták.⁷⁵ Jokićot 1991 októberében nevezték ki a Kilencedik Tengeri Szektor parancsnokává. A vádlott parancsoksága alatt álló egységek több száz lövedéket lőttek ki Dubrovnik óvárosára. A vád szerint Jokić tisztában volt azzal, hogy az óváros teljes területe a Világörökségi Egyezmény alapján a világörökség részét képezi. Továbbá azzal is tisztában volt, hogy az 1954-es hágai egyezmény 16. cikkében leírt megkülönböztető szimbólummal látták el az óváros falának tornyait, amely jelzés célja, hogy a felhívja a figyelmet arra, hogy a megjelölt műemlék nem lehet támadás célpontja. Az ágyúzás eredményeképp két civil életét vesztette, három megsebesült és az óváros hat épülete megsemmisült, számos további pedig súlyos károkat szenvedett.⁷⁶

A Bíróság indokolásában egészen az 1907-es IV. hágai egyezményig vezeti vissza azon nemzetközi jogi normák létezését, mely a Jokić által elkövetett magatartási formákat tiltják. Kiemeli továbbá, hogy az 1954-es hágai egyezmény még szigorúbb kritériumokat támaszt a kulturális javak kímélése tekintetében, valamint hozzáfűzi, hogy az 1972-es Világörökségi Egyezmény által külön védett területről van szó, valamint, hogy a humanitárius jog alapját képező 1949-es genfi egyezményekhez csatolt 1977-es I. és

⁷⁰ Hirad Abtahi: The Protection of Cultural Property in Times of Armed Conflict: The Practice of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia. *Harvard Human Rights Journal*, 14. évf. (2001) 5–9.

⁷¹ Uo. 12.

⁷² IT-01-42/1-S ügyszám. (A továbbiakban: Jokić ügy.)

⁷³ IT-01-42-T ügyszám. (A továbbiakban: Strugar-ügy.)

⁷⁴ Lenzerini: The Role of International and Mixed Criminal Courts... i. m. 44., 52–53.

⁷⁵ Jokić ügy, 8. bekezdés.

⁷⁶ Uo. 19–23., 26. bekezdés.

II. kiegészítő jegyzőkönyv 53., illetve 16. cikke is tilt minden ellenséges magatartást, amely többek közt műemlékek ellen irányul.⁷⁷

A Bíróság megállapította, a humanitárius jogot egyébként is sértő cselekményt súlyosbítja az, hogy a támadást más nemzetközi egyezmények által külön is védett terület ellen hajtották végre. Mivel a támadás során az óváros mintegy 100 épülete rongálódott meg, többek közt az városfalak is, ezért az óváros ellen intézett támadást mindenképp jogszerűtlennek kell tekinteni. Ugyan maga Jokić közvetlenül nem rendelte el a támadást, de arról tudott vagy tudnia kellett, hogy közvetlenül a parancsnoksága alá tartozó személyek jogtalan magatartást visznek véghez, s nem tette meg a szükséges és indokolt intézkedéseket az elkövetők megbüntetésére vagy a cselekmény megelőzésére. Ezen okból kifolyólag bűnössége megállapítható az Alapokmány 7. cikkének (3) bekezdése alapján, és a Bíróság hét év börtönbüntetésre ítélte.⁷⁸

Stugar ügyében szintén Dubrovnik 3. cikk d) pontja szerinti jogellenes bombázása volt az egyik vádpont. A vádlott, Pavle Strugar a Jugoszláv Néphadsereg altábornagya volt a kérdéses időszakban. A vádlottat az Alapokmány 7. cikk (1) bekezdése szerinti felelősség alapján vádolták meg e bűncselekmény elkövetésével. Egészen pontosan azazal, hogy elrendelte, segítséget nyújtott, valamint felbújtóként részt vett az óváros jogellenes bombázásában.⁷⁹

Duško Tadić ügyében⁸⁰ eljárva, akit többek között a háború törvényeinek és szokásainak megsértése miatt ítélték el, az ICTY Fellebbviteli Tanácsa megállapította, hogy négy feltételnek kell teljesülnie ahhoz, hogy a 3. cikk egyfajta kiegészítő klauzulaként is szolgálhasson arra, hogy a humanitárius jog Alapokmányban nem szabályozott esetei se maradjanak büntetlenül.

Ahhoz, hogy ezek alapján a bűnösséget meg lehessen állapítani, négy feltételnek kell teljesülnie: 1) a humanitárius jog valamely rendelkezésének megsértése; 2) a megsértett rendelkezésnek szokásjogi alapúnak kell lennie vagy szerződésen kell alapulnia; 3) a jogsértésnek súlyosnak kell lennie, ami a humanitárius jog fontos értékeinek megsértését jelenti és az áldozat számára komoly hátránnyal kell járjon; 4) a szokásjognak vagy szerződéses jognak a megsértése maga után kell vonja az egyén büntetőjogi felelősségének megállapíthatóságát.⁸¹

A Strugar-ügyben a koherenciát megtartva a bíróság szintén megállapította, hogy a kulturális javak védelmének előírásai egészen az 1907-es IV. hágai egyezményig nyúlnak vissza a nemzetközi jogban, illetve azt is, hogy a Jokić-ügyben is idézett más jogforrások szintén védelemmel látják el, így az első két „tadići kritérium” teljesült.⁸²

⁷⁷ Uo. 47–50. bekezdés.

⁷⁸ Uo. 56., 116. bekezdés.

⁷⁹ Strugar-ügy, 2. bekezdés.

⁸⁰ IT-94-1ügyszám. (A továbbiakban: Tadić-ügy.)

⁸¹ Uo. 91–94. bekezdés.

⁸² Strugar-ügy, 228–230. bekezdés.

A Bíróság többek közt a Jokic-ügyre hivatkozva megállapította azt is, hogy az óváros jogellenes ágyúzása a humanitárius jog súlyos megsértésének minősül, ezért a harmadik kritérium is megállt.⁸³

A negyedik kritériumot illetően a Bíróság kimondta, hogy a Dubrovnikban történtek megsértették az 1954-es hágai egyezmény 28. cikkében foglaltakat, valamint a Bíróság saját esetjogához visszanyúlva kifejtette, hogy az ehhez hasonló cselekedetek szubszumálhatóak a 3. cikk d) pontjának tényállása alá, és maga után vonja az egyéni büntetőjogi felelősség megállapításának lehetőségét.⁸⁴ A Bíróság Strugart hét év börtönbüntetésre ítélte többek közt az Alapokmány 3. cikk d) pontjában foglalt bűncselekmény elkövetése miatt is.⁸⁵

Látható, hogy már létezik jogi precedens arra, hogy az ENSZ BT által felállított eseti nemzetközi bíróságok ítélezési gyakorlatukba felvegyenek a kulturális örökséget károsító magatartásokat, s marasztaló ítéleteket is hozzanak bennük. Elméletben tehát a szíriai konfliktus kezelése és a bűnösök felelősségre vonása során is járható lehetne egy ilyen út. A kérdés csupán annyi, hogy a számos érdeket ötvöző konfliktusban megvan-e az akarat arra az ENSZ BT-ben, hogy akár a konfliktus fennállása alatt, akár annak rendezése után egy ilyen ösvényre lépjen.

Összegzés

A területre vonatkozó első nemzetközi szabályokat az 1907-es második hágai békekonferencián alkották meg, bár az ekkor kötött egyezményeknek még nem a kulturális örökség védelme a fő tárgya. Világszinten, tematikusan a kulturális örökség szabályozásával foglalkozó nemzetközi egyezmények elfogadására a II. világháborút követően az UNESCO felállításával kerül sor. Az ENSZ e szakosított intézménye számos egyezményt hozott tető alá, melyek a kulturális örökség védelmével foglalkoznak. A szerződési gyakorlatból fakadóan látható, hogy a világháborúk pusztításából okulva először a fegyveres konfliktusokra vonatkozó szabályozást igyekeztek megalkotni. Ezt követően került sor az olyan nemzetközi szinten is gondot jelentő kérdés szabályozására, mint az illegális műkincs-kereskedelem elleni harc részeként az 1970-es párizsi, valamint az 1995-ös UNIDROIT-egyezmény elfogadása. A 21. század kezdetén az UNESCO szerződési gyakorlata a kulturális örökség védelmének speciális területeit érinti, mint a szellemi kulturális örökség és az őshonos népek kulturális jogainak kérdése.

Az ICTY példája alapján az is látható, hogy ezen eseti bíróságok akár a kulturális örökség szándékos pusztításával, megkárosításával kapcsolatos tényállást is megállapíthatnak az alapokmányukban. A szíriai polgárháborúban történt humanitárius jogsértések súlyossága alapján véleményem szerint az ENSZ BT az ENSZ Alapokmányának VII. fejezetében foglalt hatásköre alapján elrendelhetné egy eseti bíróság felállítását, melynek a polgárháború kezdetétől fogva a Szíria területén történt humanitárius jog-

⁸³ Uo. 232. bekezdés.

⁸⁴ Uo. 233. bekezdés.

⁸⁵ Uo. 478–480. bekezdés.

sértések kivizsgálása lenne a feladata. Ennek az eseti bíróságnak pedig a státútumában rögzíthető lenne egy kulturális örökséget védelmező klauzula. A realitás azonban az, hogy az ENSZ BT-ben uralkodó politikai viszonyok és az állandó tagok szíriai konfliktusban való érdekellentétei nyomán jelenleg nehezen elképzelhető, hogy határozat szülessen a bíróság felállításáról.

Az ICC létrehozatalakor is már az volt a nemzetközi közösség szándéka, hogy a legsúlyosabb bűncselekmények ne maradhassanak megtorlás nélkül, és e súlyos bűncselekmények elkövetői ne bízhatnak abban, hogy a felelősségre vonást elkerülhetik.

Az ICC esetében egy állandó nemzetközi bírói fórum, állandó eljárási szabályok mellett, egy folyamatosan formálódó, de egymásra koherensen épülő joggyakorlat keretében eredményesen alakíthatná ki a kulturális örökség védelme szempontjából legfontosabb nemzetközi jogi vonatkozású büntetőjogi klauzulákat. Továbbá egy hatékonyan működő, a jogsértőkkel szemben sikeresen eljáró bírói fórumnak bizonyos szinten visszatartó ereje is lehetne a jövőbeni jogsértések megakadályozása terén, amivel a büntetőjog egyik fő célját, a generális prevenciót⁸⁶ is elérhetné. Azonban tekintettel arra, hogy az ICC „fiatal” bíróság, és ilyen típusú ügyet, eddig mindösszesen egyetlen alkalommal vizsgált, értékítéletet a működésének hatékonysága felett csak hosszabb idő elteltével lehet majd mondani.

Az látható, hogy a nemzetközi büntetőjog eszköztárában ismertek és rendelkezésre állnak az eszközök azokkal szemben, akik a kulturális örökségben kárt okoznak. Azonban, mint oly sokszor a nemzetközi jogban, a sikeres felelősségre vonás is a politika szeszélyétől (eseti büntetőbíróság felállítása és státútumának meghatározása) vagy az adott állam önkéntes alávetésétől, segítségkérésétől függ (al-Mahdi-ügy). Amíg ez így marad, addig ezen eszközök hatékonysága kétséges lesz.

⁸⁶ A generális prevenció jelentése, hogy a korábban elkövetett bűncselekmények sikeres felderítése és az elkövető felelősségre vonása nyomán a bűnüldöző szervek e hatékonysága visszatartó erővel bír a potenciális elkövetőkre nézve, akik félve a felelősségre vonástól, inkább tartózkodnak a jogsértő magatartás elkövetésétől.

Kövér Dániel

Euroszkepticizmus Közép-Európában

Kutatásom centruma

Tanulmányom célja az euroszkepticizmus fogalmának, eredetének, egyes jellemzőinek bemutatása. Próbálok képességeimhez mértén választ találni arra, hogy miért jellemzőbb Közép-Európára (azon belül is a volt szovjet csatlósállamokra), mint a Nyugatra, illetve hogy miért kerülhettek hatalmi pozícióba szinte kivétel nélkül euroszkeptikusok a térségben. Így a fogalom esszenciális tényét attribútumként kezelem, ami általánosan a jobboldali pártok egyik ideológiai jellemzője, így a jelenség létezésének alátámasztásával nem kívánok tüzetesebben foglalkozni. Habár azt fontosnak tartom megemlíteni, hogy nemcsak a jobboldalra jellemző motívum, viszont tanulmányom szempontjából a baloldali euroszkepticizmus nem játszik semmiféle szerepet.

Választásom azért esett e szűkebb térségre, mert Magyarország egyike azoknak a tagállamoknak, melyek hatalmon lévő politikai elitje bizalmatlannak tűnik az EU-val szemben. Továbbá a magyar mellett a lengyel politika megítélése erőteljesen megosztott a nyugati társadalmakban, sokan értetlenül, esetenként megvetéssel figyelnek bizonyos eseményeket, amelyekkel a médiumok közvetítése révén találkoznak. A térség ilyesfajta különállása történelmi gyökerekkel alátámasztható, feltehetőleg a kiváltó ok is ebben keresendő, ami miatt szinte egyhangú elutasítás hallható a felelős kormányok részéről a szélesebb körű európai integrációval szemben. A későbbiekben ki fogom fejteni ezen állításumat. Tanulmányom középpontjában Magyarország, Szlovákia, Csehország, Lengyelország, illetve Ausztria állnak. Németország, habár földrajzi és kulturális értelemben is a legnagyobb, legmeghatározóbb állam Közép-Európában, a jelenlegi politika irányultsága alapján nem kaphat nagy hangsúlyt. Jelen van egyfajta erősödő euroszkepticizmus, viszont az aktív politikában ennek nem lelhető fel a hatásai. Az általam felhasznált források elsősorban támpontokként szolgálnak, illetve tudományos álláspontok szemléltetésére kerül sor általuk.

Euroszkepticizmus Közép-Európában

Az euroszkepticizmus fogalma sok esetben nehezen identifikálható, mivel a hétköznapi ember eltérő szituációkban hajlamos használni, néha egymástól gyökeresen különböző eseményekre. Két példát hozva: vannak laikusok, akik szerint az Európai Unió intézményrendszerének megvetését jelenti, míg mások szerint euroszkeptikus az, aki ki akar lépni az Unióból. A szakirodalom megkülönböztet öt típust, az EU és polgárai kö-

zötti kapcsolatra alapozva.¹ Az *euroconfidence* fogalma az elégedett, bizakodó polgárt foglalja magában, aki nem követi az integrációt, mivel vakon hisz annak pozitív irányba való haladásában. E nézet szerint a második az *eurosepticism*, ami lényegében annyit jelent, hogy az egyén kételkedve, kritikusan áll az eseményekhez, aktívan figyel a fejleményekre, de nem vesztette el bizalmát. Ha ez megtörténik, akkor beszélünk *eurodistrust*-ról, ami talán úgy fogalmazható meg, hogy az ideában hisz az egyén, de annak gyakorlati menetét már pesszimistán szemléli. Az *eurocynicism* az integráció elutasítását jelenti, ennél radikálisabb az *euroalienation*, ami az Európai Unió elveinek, illetve intézményrendszerének teljes megvetésével jár. Ebből kifolyólag elmondható: az euro-szkepszis (a szó eredeti jelentése alapján is) egyfajta kételkedést, nem alaptalan hitet jelent. Krouwel és Abts értelmezésében számomra nem negatív tartalommal ellátott fogalom.

Ha Közép-Európáról mint politikailag hasonló gyökerekkel rendelkező földrajzi és kulturális térről kívánunk beszélni, akkor a fentebb említett csoportosítás kevésnek bizonyulhat, mivel az egyén nem aktív befolyásoló tényező, nincs kihatása bizonyos eseményekre. A parlamentarizmus népképviselési rendszerében tágabban kell keresni aktív, politikai befolyással (esetlegesen hatalommal) rendelkező csoportok után, amelyek pedig a pártok, jelen esetben az euroszeptikus pártok. Dúró József a következőképpen definiálta ezeket a szerveződéseket: „*Euroszeptikus pártnak tekinthető az a tömörülés, amely a jelenlegi integrációs folyamatot vagy annak valamely részét, illetve az EU döntéshozatali folyamatát, mechanizmusát ellenzi vagy bírálja, ahol a kritika elsősorban elvi, nem pedig közpolitikai alapú, és a status quo fenntartása vagy a mélyítés ellen hat.*”² Dúró ezen definíciója talán nem a legkonkrétabb, de kifejezetten jó meghatározás, elsősorban azért, mert rámutat, hogy nem feltétlenül az egész Európai Uniót mint működő közösséget bírálja vagy (radikálisabb esetben) ellenzi az adott párt, hanem annak lehet, hogy csak bizonyos integrációs folyamatait. Magának a döntéshozatalnak a bírálata nem jelenti azt, hogy egy pártra helyesen használható a kifejezés, de ha ezen bírálat alapján lép fel az integráció mélyítése ellen, akkor már igen. Ezáltal, ha politikai pártokról beszélünk, az euroszepticismus nem keverendő össze az EU-ellenesség fogalmával, még akkor sem, ha a kető sokszor együttesen jellemez bizonyos tömörüléseket. Andrej Babiš volt cseh miniszterelnök hatalomra jutása előtt már ellenezte az euró átvételét³ és elvetett minden további integrációs intézkedést, illetve a migrációs politikában is erőteljes fellépést vállalt⁴ az illegális bevándorlókkal szemben Magyarországhoz, illetve Lengyelországhoz

¹ Andre Krouwel – Koen Abts: Varieties of Euroscepticism and Populist Mobilization: Transforming Attitudes from Mild Euroscepticism to Harsh Eurocynicism. *Acta Politica*, 42. évf. (2007), 2–3. sz. 252–270.

² Dúró József: *Ellenzők, kritikusok, kétkedők. A pártalapú euroszepticismus arcai*. Századvég Kiadó, Budapest, 2017. 238.

³ Daniela Lazarová: ANO leader Andrej Babiš against euro-adaptation, favours multi-speed Europe. *Radio Prague International*, 2017. április 21. <http://www.radio.cz/en/section/business/ano-leader-andrej-babis-against-euro-adoption-favours-multi-speed-europe> (letöltés: 2018. 05. 03.)

⁴ Robert Tait: Andrej Babiš sworn in as Czech PM with pledge to crack down on migration. *The Guardian International Edition*, 2017. December 6.

hasonlóan. Ennek ellenére nem mondható el róla, hogy explicit módon ellenezte volna az Európai Unió létét, egyszerűen bizonyos folyamatait bírálta, és így az integráció mélyítése ellen lépett fel.

Közép-Európa térségének megértése érdekében az euroszepticismus további csoportosítására van szükség. Ebben Dúró saját osztályozási rendszerére hagyatkoznék, mivel ez áll leginkább összhangban az általam is vélt állásponttal. Ő öt típust különböztet meg: baloldali, a továbbiakat pedig a szuverenitás, a demokrácia, a periféria és a redisztribúció alapján.⁵ A *baloldali* antikapitalistaként értelmezhető, nem az integrációt, hanem annak megvalósulását ellenzi: célja proletáruniót alkotni. *Szuverenitásalapúról* akkor beszélünk, ha a párt úgy érzi, hogy az integráció vagy annak bizonyos folyamata csorbítja a nemzet függetlenségét. A *demokráciaalapú* a bürokratikus intézményrendszer bírálatát jelenti, továbbá célja, hogy nagyobb tömegeket vonjon be a döntéshozatalba. A *perifériaalapú* a kisebb tagállamokra jellemző, mivel gyakran ezek bírálják az erőteljes német és francia dominanciát a döntéshozatalban. A posztkommunista (így a közép-európai) országok fő tulajdonsága, és a tőke szabad áramlását gyakran hasonlítják céltudatos gyarmatosításhoz. Végül pedig a *redisztribúcióalapú* azt jelenti, hogy az EU-val szembeni kritika gazdasági alapokon nyugszik. Babiš említett eurózóna elleni kritikája például ebbe a csoportba sorolható. A cseh miniszterelnök fő érve, hogy nem akarja az olasz és görög bankok garanciavállalójává tenni az országot.

Felmerül a kérdés, hogy a fentebb említett osztályok közül mik jellemzik kiemelkedően Közép-Európát. A hatalmon lévő pártok politikája alapján a baloldali, illetve demokráciaalapú csoportok kizárhatók. A redisztribúcióalapon való jellemzést nem tartom a terület unikális attribútumának, mivel a gazdasági érdekütközések a Nyugatra, illetve az északi régióra is hasonlóképpen jellemzők. A közvéleményben fel-felüti a fejét az a kérdés, hogy a centrum országainak miért kell támogatnia a gazdaságilag lemaradt, periférián lévő tagállamokat. Például az Igaz Finnek⁶ vagy a német AfD felvetése⁷ is kapcsolható ehhez, miszerint Németországnak távoznia kellene az eurózónából, mivel túl nagy különbségek vannak az egyes tagállamok között, így nekik erősebb pénznemre lenne szükségük. A két kimaradó csoport a szuverenitásé, illetve a perifériaé. Utóbbi kimondottan a térség jellemzője, legkézenfekvőbb példa a magyar politikából Orbán Viktor 2012. március 15-i beszéde,⁸ mely nemzetközi szinten is hagyott maga

<https://www.theguardian.com/world/2017/dec/06/andrej-babis-sworn-in-as-czech-prime-minister> (letöltés: 2018. 05. 03.)

⁵ Dúró: *Ellenzők, kritikusok, kétkedők...* i. m.

⁶ Uo.

⁷ Hans-Edzard Busemann: Split euro zone in two, says Germany's far-right leader. *Reuters*, 2017. január 10. <https://uk.reuters.com/article/us-germany-election-afd-euro-idUKKBN14U0V6> (letöltés: 2018. 05. 04.)

⁸ Valentina Pop: Hungarian PM to EU: 'We won't be a colony'. *Euobserver*, 2012. március 16. <https://euobserver.com/political/115613> (letöltés: 2018. 05. 04.)

után némi visszhangot a „nem leszünk gyarmat” tételmondatával.⁹ De vajon ez az osztály ténylegesen különálló csoportot alkot? Elsősorban gazdasági oldalról közelíti meg a fennálló helyzetet, viszont az egyenlő bánásmód igényének kiemelése reflektál egy-egy ki nem mondott ország dominanciájára. Az orbáni állásfoglalás magában hordozza a szuverenitás csorbulását az uniós integráció következtében, kezdetben gazdasági szempontból. Véleményem szerint Dúró perifériaalapú szkepticizmusa nem alkot önálló csoportot, inkább a szuverenitási osztálynak egy alete. Bizonyos tagállamok döntéshozatalbeli dominanciája felfogható a külső szuverenitás egyfajta EU-n belüli sérülésének, míg a külföldi multik megjelenése, illetve a külső tőke adott államban való gyökeret verése a belső szuverenitást veszélyezteti. Látszólag ez a problémakör nem okoz ilyesfajta problémát más térségen kívüli, de Magyarországhoz hasonló szerepkört betöltő tagállamokban, mint például Hollandia, Svédország vagy Dánia esetében, míg Lengyelországban a jelenleg hatalmat gyakorló Jog és Igazságosság Párt, továbbá az osztrák FPÖ euroszkepticizmusa szintén szuverenitásalapú.¹⁰ Mi okozhatja a térség ilyesfajta összhangját?

Köztudott történelmi tény, hogy a Nyugathoz képest mindig más dinamikájú fejlődés jellemezte ezt a földrajzi egységet. A 19. században felerősödő nacionalizmusokig erőteljesebb különállási igény se fogalmazódott meg (a gyakorlatban). A Habsburg Birodalom dominanciája jellemezte elsősorban a térséget és nem szuverén nemzetállamok, ami ekkorra nyugati attribútummá vált. Az Osztrák–Magyar Monarchia 1918-as felbomlása, majd az azt követő békeszerződések hozták el több államnak (köztük Magyarországnak is) a függetlenedését. A háborút követő zűrzavaros időszak, a gazdasági válság, illetve a 30-as évektől fokozatosan erősödő német dominancia okán kérdésessé válik, hogy az államok mennyire hozták döntéseiket külső kontroll nélkül, azaz beszélhetünk-e teljes mértékben külső szuverenitásról. A II. világháború után Ausztria kivételével az összes állam a keleti blokk részévé vált, külső és belső szuverenitásról egyértelműen csak a rendszerváltozás után lehet beszélni. Ezt nem sokkal később követte, hogy Szlovákia, Magyarország, Lengyelország, illetve Csehország felvételt nyertek az Európai Unióba (2004), ami bizonyos mértékben a nemzetállami szuverenitás „csorbulásával”, de annak leginkább egyfajta átértékelésével járt.

Az említettekben arra próbáltam rámutatni, hogy Közép-Európa országai *de facto* a rendszerváltozást megelőzően (Ausztria kivételével) egyáltalán, vagy huzamosabb ideig, nem működtek független államként, ezáltal felfedezhető egyfajta „belső készítés”, illetve vágyódás a szuverenitás felé. A kívülről érkező tőke „gyarmatosító” hatása ezáltal veszélyezteti azt az állapotot, amelyben átélt tapasztalata az itteni országoknak nincs vagy alig van. A nyugati államokra és Németországra inkább a különböző finansiális

⁹ Iván András: 6 éve mondta Orbán, hogy nem leszünk gyarmat. *Index*, 2018. március 15. https://index.hu/belfold/2018/valasztas/2018/03/15/kampany_valasztas_1848_marcius_15_unnepseg_allami_megemlekezes_orban_fidesz_kormany_ellenzek_percrol_percre/6_eve_mondta_orban_hogy_nem_leszunk_gyarmat/ (letöltés: 2018. 05. 04.)

¹⁰ Dúró: *Ellenzőke, kritikusok, kétkedők...* i. m.

problémák, illetve a migráció megítélésének megosztottsága nehezedik teherként, de a szuverenitásalapú euroszepticismus nem jellemző a politikai hatalmat aktívan gyakorlók körében.

Franciaország és Németország döntéshozatalbeli dominanciája elleni érzésekre szintén lehet történelmi indokot találni. A kiszorítottság érzete a jelenlegi politikában leginkább három országot jellemez: Magyarországot, Ausztriát, illetőleg Lengyelországot. Mindhárom állam történelme során fellelhető olyan időszak, amikor a maguk térségében tényleges befolyással, fölényvel és hatalmi státusszal rendelkeztek. A külföldi sajtóban kellő fajsúllyal jelent meg például Orbán Viktor éwertékelő beszéde, melyben elhangzott Magyarország fellépése az iszlamizáció ellen, egyfajta utolsó bástyaként.¹¹ Ez az állítás bizonyos szempontból párhuzamot keres a Magyar Királysággal, pontosabban annak késő középkori kényszerhelyzetével, amikor az oszmán hódítások elérték az ország határait. A köztudatban ez a most „felvállaltak” titulált szerep a FIDESZ külpolitikájának egyik alapkövét képezi. A hatalmon lévő politikai elit részéről egyfajta készletelés jellemző egy másik út keresésére, mondhatni külpolitikai revízióra. Ebben az értelemben felfedezni vélek egyfajta párhuzamot a jelenkori és két világháború közötti magyar külpolitika között. A korszak Magyarországnak revíziós törekvései társadalmi szempontból kulturális, illetve lakosságegyesítési céllal rendelkeztek, de a Monarchiában szocializálódott politikai elit nem tudott belenyugodni abba a ténybe, hogy az ország a térség domináns államai közül a korszak legkisebb államává hullott szét, elveszítve külpolitikai szerepét. A lengyel–litván perszonálunió annak 18. század végén való felosztásáig szintén rendelkezett egyfajta státusszal, az osztrákok pedig a Habsburg Birodalom 1526-os létrejöttével váltak egy évszázadokra meghatározó európai állam vezetőivé. E három ország nacionalista, illetve populista pártjainak ilyen szempontból viszonylag könnyű dolguk van, mivel a történelem által adott a múlt egy szegmense, mely nagyságot tükröz.

Az integrációtól való elhatárolódás a politikai elit szerint a szuverenitás megvédésével egyenértékű, illetve számomra kissé olyan érzületet kelt, mintha ez egyfajta külpolitikai hangot is el kívánna érni. „Jelezve”, hogy az évszázadok telnek, a határok mások, de van, ami nem változik.

Konklúzió

Vizsgálódásom centrumát Közép-Európa euroszepticismusa képezte, annak elsősorban történelmi okait kerestem. Több állam példája is említésre került, de Magyarország jellemzése vált leginkább fajsúlyossá. Arra az álláspontra jutottam, hogy a szuverenitás elvesztésétől való félelem okozza elsősorban az integráció bírálatát, illetve annak mélyítésétől való ódzkodás legfőbb okát is ez képezi. A térségbeli államoknak nem

¹¹ Daniel Boffey: Orbán claims Hungary is last bastion against ‘Islamisation’ of Europe. *The Guardian International Edition*, 2018. február 18.

<https://www.theguardian.com/world/2018/feb/18/orban-claims-hungary-is-last-bastion-against-islamisation-of-europe> (letöltés: 2018. 05. 05.)

volt sosem igazán adott, hogy huzamosabb ideig önállóan működjenek, ez kiváltó okként működik az integráció mélyítése ellen, ami nem (feltétlenül) egyenlő az EU egyirányú ellenzésével a politikai elit részéről. Véleményem szerint az államok egy része jelenleg erőteljesebben kapaszkodik történelmi gyökereibe, inkább vállalná fel (például Magyarország) ugyanazt most önként, amire pár száz éve rákényszerült. Részben azért, mert ebben látja kultúrájának védelmét, részben pedig, mert különálló véleményével ki akar emelkedni a többi tagállam közül, ellenszegülve az általa egyértelműnek vélt német és francia Unió belüli dominanciának. A döntéshozatalbeli, illetve anyagi fölényben ezek az államok szintén szuverenitásuk sérülését vélik felfedezni, ezért önálló utat keresnek, ami által saját státuszuk (f)elismerését várják el.